

ბ. შაჭავაძე

**საერთო-ქართვადური კონსონანტური
სისტემა**

წიგნში მოცემულია ცდა ჰიპოთეტურად აღდგენილი საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემის აღწერისა პარადიგმატულ ოპოზიციათა და დისტრიბუციულ მიმართებათა თვალსაზრისით. დაწვრილებით განიხილება რეკონსტრუქციის პროცედურა. ნაჩვენებია მოდიფიკაციები, რომლებიც განიცადა ამოსავალმა კონსონანტურმა მოდელმა ცალკეულ ქართველურ დიალექტთა ჩამოყალიბების პროცესში.

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

წინამდებარე გამოკვლევა წარმოადგენს ნაწილს პროგრამისას, რომლის განხორციელებასაც შედეგად უნდა მოჰყვეს ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის სრული კურსის ჩამოყალიბება. აღნიშნული პროგრამის პირველი და ყველაზე არსებითი ნაწილი უკვე შესრულებულია და წარმოდგენილია კოლექტიური მონოგრაფიის სახით¹. ამ მონოგრაფიაში გადმოცემულ შეხედულებათა საფუძველს შეადგენს მოძღვრება სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის შესახებ ქართველურ ენებში. წიგნი, რომელიც ახლა გამოდის, ემყარება ხსენებულ დოქტრინას და მისი გათვალისწინების გარეშე მთლიანად თუ არა, ნაწილობრივ მაინც გაუგებარი დარჩება. კერძოდ, ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში გასათვალისწინებელია დებულება მეგრულ-ქანური და სვანური სრულხმოვნობის მეორეულობის შესახებ, დებულება, რომელიც კვემთ თანმიმდევრულად არის გატარებული კონსონანტურ კომბინატორულ პროცესთა ანალიზისას. კავშირი ამ წიგნსა და ზემოთ დასახელებულ კოლექტიურ მონოგრაფიას შორის იმდენად ორგანულია, რომ ავტორმა საჭიროდ არ მიიჩნია (გარდა რამდენიმე სპეციალური შემთხვევისა) აღენიშნა ის ადგილები, სადაც გამეორებულია მითითებული მონოგრაფიის ზოგადი იდეები ან გამოყენებულია იქ გამოთქმული ცალკეული მოსაზრებანი. დაკვირვებული მკითხველი ამას თვითონვე შენიშნავს².

ჯერ კიდევ 1935 წელს ე. ბენენისტმა სამართლიანად მიუთითა, რომ დიაქრონიული ლინგვისტიკის მთავარ ამოცანას შეადგენს რელატური ქრონოლოგიის დადგენა³.

ჩვენი გამოკვლევის ძირითადი ქრონოლოგიური ორიენტირია ქართველურ დიალექტთა ერთიანობის ეპოქა, უფრო ზუსტად —

¹ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი. სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. თბილისი, 1965.

² თავის მხრივ, წინამდებარე გამოკვლევის შედეგები ასახულია ისევე, როგორც კოლექტიურ მონოგრაფიაში, რასაც მკითხველი აგრეთვე ადვილად შეამჩნევს.

³ Э. Бенвенист, Индоиранское именное словообразование (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва, 1955, გვ. 26.

პერიოდი, რომელიც უშუალოდ წინ უსწრებს ქართველურ დიალექტთა ერთობის რღვევას. უფრო ადრინდელი ვითარების გათვალისწინების ცდებს ამ შრომაში ეპიზოდური ხასიათი აქვს და დაქვემდებარებული მნიშვნელობა ენიჭება.

ზემოაღნიშნული ქრონოლოგიური სიბრტყის რეკონსტრუქცია ემყარება მხოლოდ ქართველურ ენათა მასალას. მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემები მოხმობილია არეალური და ტიპოლოგიური (და არა გენეტური!) თვალსაზრისით¹. თეზა ქართველურ ენათა ნათესაობისა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ჯერჯერობით არ შეიძლება დამტკიცებულად ჩაითვალოს. ამიტომ ჩვენ არ განვიხილავთ იმ თეორიებსა და ჰიპოთეზებს, რომლებიც შთაგონებული არიან ქართველურ და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის იდეით და არ ემყარებიან ისტორიულ ქართველურ ენათა მონაცემების ანალიზს თანამედროვე დიაქრონიული ლინგვისტიკის აპარატის გამოყენებით.

ორიოდე სიტყვა ამ წიგნში მიღებული ტრანსკრიფციის შესახებ.

მაგალითები ისტორიული ქართველური ენებიდან წარმოდგენილია ტრადიციული დაწერილობით, რომელსაც კომპრომისული — ფონოლოგიურ-ფონეტიკური (ზოგჯერ აგრეთვე ისტორიული) ხასიათი აქვს და ამდენად არათანმიმდევრულია. მიუხედავად ამ ნაკლისა, ტრადიციული ორთოგრაფია სავსებით გამოსადეგია ჩვენი მიზნებისათვის. გარდა ამისა, თანამედროვე ქართველურ ენათა (პირველ რიგში სვანურის) შესწავლა ფონოლოგიური თვალსაზრისით კერძოდ შორს არის სრულყოფისაგან, რის გამოც ზოგ შემთხვევაში გაგვიჭირდებოდა მოგვეცა ზუსტი ფონოლოგიური ტრანსკრიფცია.

რეკონსტრუირებული საერთო-ქართველური (rexp. ქართულ-ხანური) ფორმები მოცემულია ფონოლოგიური ჩაწერით. რომელიც შეიძლება „გახმოვანებულ“ იქნეს გარკვეული წესების გამოყენებით.

ამჯერად შეიძლება მოუხდეს ძირითადად ორი წესის გათვალისწინება:

(1) სონანტი, მოქცეული ორ თანხმოვანს ან თანხმოვანსა და პაუზას შორის, წარმოგვიდგება მარცვლოვანი ალოფონით:

¹ დოქტორი (პ. 1. აგოლოვი ნაკვეთი III).

(2) ხმოვნის მეზობლობაში სონანტი რეალიზდება უმარცვლო ალოფონის სახით¹.

მაგალითად: /^{*}ზახსლ/ „სისხლი“ ალოფონების დონეზე გადაიწერება როგორც [ზისხლ], /^{*}ღუს₁თე/ „მთვარე, თვე“ — [^{*}ღუს₁თე], /^{*}წყ₁რთა/ „წყრთა“ — [^{*}წყ₁რთა], /^{*}ს₁თაგუ/ „თაგვი“ — [^{*}ს₁თაგუ] და სხვ. მეორე მხრივ /^{*}დ₁თხელ/ „თხელი“ გადაიწერება როგორც [^{*}დ₁თხელ]² (და არა, ვთქვათ, [^{*}დ₁თხელ!]), /^{*}ჭ₁უელ/ „ხველა“ — [^{*}ჭ₁უელ] (და არა [^{*}ჭუელ], [ჭუელ], ან [ჭ₁უელ!]) და სხვ.

ავტორი მოვალედ თვლის თავს მაღლობით მოიხსენიოს თავისი კოლეგები თ. გამყრელიძე, თ. გონიაშვილი და ალ. ონიანი, რომლებმაც ჯერ კიდევ ხელნაწერში გაიცნეს ეს შრომა და თავიანთი შენიშვნებით დიდად შეუწყეს ხელი მის გაუმჯობესებას.

მ. გუჯეჯიანმა, ა. კიზირიამ და მ. ქალდანმა დახმარება გაუწიეს ავტორს მეგრულ-ქანური და სვანური მასალის შემოწმება-შეესებაში, ხოლო მ. ანდრონიკაშვილმა მნიშვნელოვანი ინფორმაცია მოგვაწოდა ზოგი სომხურ-ირანული სიტყვის შესახებ.

ყველა აღნიშნულ პირს გულწრფელი მაღლობა.

დიდი მაღლობა წიგნის რედაქტორს პროფ. გ. ახვლედიანს და პროფ. ა. შანიძეს მთელი რიგი საყურადღებო შენიშვნე-
ნასათვის.

გ. მაკაფარიანი

¹ არ ვეხებით ზოგიერთ დეტალს, რომელთა გათვალისწინებასაც ამ შემთხვევაში არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს.

² სიმბოლო [°] აღნიშნავს არაფონოლოგიური ღირებულების ნეიტრალურ ულტრამოკლე ხმოვანს ან ხმოვნის ჩანასახს (resp. დაყოვნებულ გადასვლას ერთი თანხმოვნიდან მეორეზე). ამგვარი ულტრამოკლე ხმოვნის ბაზაზე გარკვეულ შემთხვევებში ისტორიულ ქართველურ დიალექტებში სრული წარმოების ხმოვანი ფონემები ჩამოყალიბდა. შდრ. კან. თ უ თ ხ უ || თ ი თ ხ უ, სვან. დ გ თ ხ ე ლ „თხელი“ (შდრ. ქვემოთ, §7, 31).

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

§ 1. საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ქართული, მეგრული-ქანური და სვანური შეადგენენ მონათესავე ენათა ჯგუფს, რომელიც ქართველურ ენათა ოჯახის სახელით არის ცნობილი. ენობრივი ნათესაობა გულისხმობს მონათესავედ მიჩნეულ ენათა საერთო წარმომავლობას. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ისტორიული თვალსაზრისით მონათესავე ენები განიხილებიან როგორც ერთი ენის დიალექტები, რომლებიც დამოუკიდებელი განვითარების პროცესში დაშორდნენ ერთმანეთს. წინაპარ ენას, რომლის გვიანდელ ვარიანტებსაც წარმოადგენენ მონათესავედ მიჩნეული ენები. ფუძე-ენას (ან წინარე-ენას) უწოდებენ. ქართველურ ენათა საერთო წინაპარს ჩვენ თანახმად ტრადიციისა საერთო-ქართველური ფუძე-ენის სახელით აღვნიშნავთ¹.

ქართველურ ენათა დიაქრონიული შესწავლის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას წარმოადგენს საერთო-ქართველური ფუძე-ენის ფონოლოგიური და გრამატიკული მოდელის (შედლებისდაგვარად აგრეთვე ლექსიკური ინვენტარის) აღდგენა იმ ინფორმაციის საფუძველზე, რომელიც შეიძლება მოპოვებულ იქნეს შედარებითი მეთოდის გამოყენებით და შინაგანი რეკონსტრუქციის საშუალებით ცალკეულ ენათა თარგლებში². ამ ოპერაციათა შედეგად მიღებული

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი, 1952. გვ. 333. შდრ. მისივე. კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938. გვ. XII, XVII, 441, 446, 452; მისივე. Картоляские языки. Их исторический состав и древний лингвистический облик: იკვ. II. 1948, გვ. 261 შდრ., გვ. 272.

² აღდგენილი სისტემების ვერიფიკაციის პროცესში აუცილებელია სტრუქტურული ტიპოლოგიის მონაცემთა გათვალისწინება (იხ. R. Jakobson, Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics: Proceedings of the Eighth international congress of linguists. Oslo, 1958, გვ. 17—25. რუს. თარგმანი იხ. კრებულში „Новое в лингвистике“. III. Москва, 1963. გვ. 95—104). არსებითი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ლინგვისტურ-გეოგრაფიული გარემოცვის გათვალისწინებას (შდრ. H. M. Hoenigswald, Language change and linguistic reconstruction, Chicago, 1960. გვ. 82—85).

სურათი გარკვეული ალბათობით (და, როგორც წესი, არასრულად) ასახავს ფუძე-ენის მდგომარეობას დამოუკიდებელ ენებად მისი დაშლის წინა პერიოდში. ფუძე-ენის განვითარების უფრო აღრინდელი ეტაპების გათვალისწინება მხოლოდ თვით ფუძე-ენის შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით ხერხდება (თუ, რასაკვირველია, არ არის დამტკიცებული მოცემული ფუძე-ენის ნათესაობა რომელსაღმე სხვა ისტორიულად დამოწმებულ ან რეკონსტრუირებულ ენასთან). თავისთავად ცხადია, რომ აღდგენილი ენის შინაგანი რეკონსტრუქციის საფუძველზე მოპოვებული დასკვნები შეიძლება მხოლოდ უაღრესად ჰიპოთეტური იყოს.

წინამდებარე გამოკვლევაში მოცემულია ცდა საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემის ფონოლოგიური აღწერისა ფუძე-ენის განვითარების გვიანდელ საფეხურზე (resp. დამოუკიდებელ ენებად მისი დაშლის წინა პერიოდში). აქვე ნაჩვენები იქნება ის გარდაქმნები, რომლებიც საერთო-ქართველურმა კონსონანტურმა სისტემამ განიცადა ფუძე-ენის დიფერენციაციისა და მის წიაღში დამოუკიდებელ ქართველურ ენათა ჩამოყალიბების პროცესში¹.

§ 2. საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემა შეიცავს ფონემათა სამ ძირითად კლასს: 1) ხმოვნები, 2) სონანტები, 3) თანხმოვნები.

ფონემათა ეს კლასები გამოყოფილია მარცვლის შექმნის უნარის თვალსაზრისით: ფონემები, რომლებიც ქმნიან მარცვალს მათთვის დასაშვებ ყველა პოზიციაში, შეადგენენ ხმოვანთა კლასს. თანხმოვანთა კლასს განეკუთვნება ფონემები, რომლებსაც არა აქვთ მარცვლის შექმნის უნარი მათთვის დასაშვებ არც ერთ პოზიციაში. სონანტები ეწოდება ისეთ ფონემებს, რომლებსაც პოზიციისდა მიხედვით შეუძლიათ მოგვევლინონ როგორც მარცვლოვანი. ისე უმარცვლო ალოფონების სახით.

აქ არ შევეხებით ხმოვანთა და სონანტთა კლასის ელემენტებს და მათს სტრუქტურულ (resp. პარადიგმატულ და სინტაგმატურ) ურთიერთმიმართებებს². ჩვენი განხილვის საგანია, როგორც ზემოთ იყო მითითებული, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა.

¹ თუ როგორი იყო თვით ფუძე-ენის დიალექტური შედგენილობა მისი ერთიანობის ეპოქაში, ეს აშკარად არ წარმოადგენს ჩვენი განხილვის საგანს. ვვარაუდობთ, რომ ქვემოთ აღწერილი რეკონსტრუირებული სისტემა პირველი მიახლოებით ასახავს კონსონანტურ მოდელს, რომელიც საერთო იყო ფუძე-ენის ყველა დიალექტისათვის.

² ვოკალურ და სონანტურ სისტემათა ანალიზი ქართველურ ენებში მოცემულია კოლექტიურ მონოგრაფიაში — თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965.

1. სისტემის სინქრონიული აღწერა

§ 3. თანხმოვანთა კლასი საერთო-ქართველურ ძირითად ფონე-
მურ კლასებს შორის გამოირჩევა თავისი მრავალწევრიანობით.

ამ მრავალწევრიანი კლასის პარადიგმატული სტრუქტურის აღ-
წერისათვის ჩვენ დაგვეჭირდება ორი მთავარი კოორდინატი: 1) ლო-
კალური რიგი და 2) სერია¹. ყოველი ცალკეული თანხმოვანი ფო-
ნემა მოთავსდება რიგისა და სერიის გადაკვეთის წერტილში. ზოგ
ლოკალურ რიგში აუცილებელია დამატებითი კორელაციის შემო-
ტანა: ხშული თანხმოვნები უპირისპირდება ნაპრალოვნებს (resp.
სპირანტებს). დაპირისპირება საკუთრივ ხშულებსა და აფრიკატებს
შორის არაარსებითია ფონოლოგიური თვალსაზრისით. ტერმინი
აფრიკატი ქვემოთ ნახმარი იქნება მხოლოდ ფონეტიკური მნიშვნე-
ლობით.

— საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემის თვალსაზრისით
რელევანტურია რვა ლოკალური რიგი: 1) ლაბიალური, 2) დენტა-
ლური, 3) წინასიბილანტური, 4) შუასიბილანტური, 5) უკანასიბი-
ლანტური, 6) წინაველარული, 7) უკანაველარული, 8) ლარინგა-
ლური².

სერიების მიხედვით თანხმოვნები შემდეგნაირად ნაწილდება:
1) მჟღერები, 2) ყრუნი, 3) მკვეთრები.

ს ა ე რ თ ო - ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ ფ ო ნ ე მ ა თ ა ტ ა ბ უ ლ ა
რი გ ე ბ ი:

	1	2	3		4		5		6	7		8
			a	b	a	ს	a	ს		a	ს	
სერიები												
მჟღერები	ბ	ღ	ძ	ზ	ძ ₁	ზ ₁	ჯ	(ქ)	გ	(ღ')	ღ	კ
ყრუნი	ფ	თ	ც	ს	ც ₁	ს ₁	ჩ	შ	ჭ	წ	ხ	
მკვეთრები	პ	ტ	წ		წ ₁		ჭ		ძ		ყ	

¹ რიგებისა და სერიების შესახებ იხ. А. Мартинес. Принципы эконо-
мизации фонетических изменений (თარგმანი ფრანგულიდან, Москва, 1960,
გვ. 97 შმდ.

² შდრ. N. Trubetzkoy, Die Konsonantensysteme der ostkauka-
sischen Sprachen: Caucasia, fasc. 8, 1931.

³ ლოკალურ რიგებს ნომრებით აღვნიშნავთ: ა და ხ ასოები გამოყენებუ-
ლია შესაბამისად ხშულებისა და სპირანტების აღსანიშნავად. რამდენადმე გან-
სხვავებული სქემა აქვს წარმოდგენილი კ. შმიდტს. იხ. K. H. Schmidt,
Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaucasischen Grund-
sprache, Wiesbaden, 1962, გვ. 50. შდრ. აგრეთვე Г. А. Кипмов, Опыт ре-

§ 4. წარმოდგენილი ტაბულა ზოგ განმარტებას მოითხოვს:

ყრუ თანხმოვანი ფონემები თანამედროვე ქართველურ ენებში რეალიზდებიან როგორც მეტ-ნაკლები ასპირაციის მქონე ბგერები. ვვარაუდობთ, რომ ასეთივე იყო საერთო-ქართველური ვითარება. მაგრამ ასპირაცია (ფშვინვა) არ წარმოადგენს ყრუ თანხმოვანთა დისტინქციურ თვისებას¹. ყრუ თანხმოვნები უპირისპირდებიან მკვეთრებს სახმო სიმების ლიაობით (რესი. ყელბზვის უქონლობით). სხვანაირად რომ ვთქვათ, აქ საკმე გვაქვს კორელაციასთან — მკვეთრი/არამკვეთრი, სადაც მარკირებული წვერის როლში გამოდის მკვეთრი. მეორე მხრივ ყრუ თანხმოვნები განსხვავდებიან მელერებისაგან სახმო სიმების უმოქმედობით (ე. ი. მელერობის უქონლობით). მაშასადამე, ამ შემთხვევაში იქმნება კორელაცია — მელერი/არამელერი, სადაც მარკირებულ წვერს მელერი თანხმოვანი წარმოადგენს.

ამგვარად, თუ განხილვის ბინარისტულ წესს მივიღებდით, ყრუ თანხმოვნები ორგვარად უნდა დაგვესასიათებინა: არამკვეთრი მკვეთრთან მიმართებაში, არამელერი მელერთან მიმართებაში².

ფრჩხილებში ჩასმული /ჟ/ და /ღ/ ფონემების არსებობა ჩვენთვის საინტერესო ქრონოლოგიურ დონეზე არ შეიძლება დადასტურებულად ჩაითვალოს. ამავე დროს არა გვაქვს უფლება მთლიანად გამოვრიცხოთ მათი არსებობის შესაძლებლობაც (ზღრ. ქვემოთ, §§ 11, 17).

ეს გარემოება ართულებს არა მარტო საერთო-ქართველურ თანხმოვან ფონემათა ინვენტარის დადგენას, არამედ /ჟ/-სა და /ღ/-ს უახლოესი კორელატების კვალიფიკაციასაც.

მართლაც, /ჟ/ და /ღ/ ფონემათა არსებობის შემთხვევაში სიყრუე დისტინქციური ნიშან-თვისება იქნებოდა შესაბამისად, /შ/ და /ჭ/ ფონემებისათვის; მეორე მხრივ /ჯ/ დაუპირისპირდებოდა /ჟ/-ს როგორც ხშული — ნაპრალოვანს, ხოლო /ღ/ დაუპირისპირდებოდა /ღ'/-ს როგორც ნაპრალოვანი — ხშულს. ფრჩხილებში ჩასმულ ფო-

конструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы: ИАН СССР, Отделение литературы и языка, т. XIX, вып. 1, 1960, გვ. 30.

¹ ზღრ. გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 263—264. ზღრ. აგრეთვე Charles F. Hockett. A manual of phonology, Baltimore, 1955, გვ. 114, 117—118.

² ბინარისტული პრინციპის შესახებ იხ. R. Jakobson, C. G. M. Fant, M. Halle, Preliminaries to speech analysis (Massachusetts Institute of Technology, Acoustics Laboratory, 1952); R. Jakobson and M. Halle, Fundamentals of language (Janua Linguarum, 1, 's-Gravenhage, 1956).

ნებათა არარსებობის შემთხვევაში კი /შ/ და /ჯ/ ფონემები ნეიტრალურნი აღმოჩნდებოდნენ მტლერობა-სიყრუის ნიშან-თვისების თვალსაზრისით, ხოლო /ჯ/ და /ლ/ ფონემები — ხშულობა-ნაპრალოვნობის ნიშან-თვისების თვალსაზრისით.

მკვეთრი თანხმოვანი ფონემები თანამედროვე ქართველურ ენებში ხშული ბგერების სახით რეალიზდებიან. არა გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ სხვაგვარი იქნებოდა ვითარება ქართველური ენობრივი ერთიანობის ეპოქაში. ამავე დროს ქართველურ ენებში (განსხვავებით, მაგალითად, ადიღური ენებისაგან) არ დასტურდება მკვეთრი სპირანტები. არაფერი არ მიგვიითხებს იმაზე, რომ ამ ტიპის ფონემური ერთეულები დამახასიათებელი იყო საერთო-ქართველური ფუძე-ენისათვის. ამიტომ ხშულობა მკვეთრი თანხმოვნებისათვის ფონოლოგიურ ოპოზიციათა სისტემის თვალსაზრისით არარსებით თვისებად უნდა მივიჩნიოთ¹.

იგივე უნდა ითქვას მტლერი და ყრუ თანხმოვნების შესახებაც იმ ლოკალურ რიგებში, სადაც ადგილი არა აქვს დაპირისპირებას ხშულობა-ნაპრალოვნობის მიხედვით.

საერთო-ქართველური /ჰ/ ფონემის შეტანა ლარინგალურ რიგში პირობითია. შესაძლოა, მისთვის ფარინგალური არტიკულაცია ყოფილიყო დამახასიათებელი. თუმცა, რამდენადაც საერთო-ქართველურში „ჰ-ს ტიპის“ მხოლოდ ერთი ფონემა ივარაუდება, ფონოლოგიური პარადიგმატიკის თვალსაზრისით არარსებითია ლარინგალური იყო მისი რეალიზაცია, თუ — ფარინგალური². /ჰ/

¹ შდრ. Н. С. Трубецкой. Основы фонологии (თარგმანი გერმანულიდან), Москва, 1960. გვ. 97—98. მკვეთრი სპირანტების შესახებ ადიღურ ენებში სპეციალურად იხ. К. В. Ломтатидзе, К гортанису одного ряда троечных спряжений в адигских языках: Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, IV, Москва, 1953.

² საერთოდ, ცნება „ლოკალური რიგისა“ ფონოლოგიაში არ არის იგივე, რაც ცნება „წარმოების ადგილისა“ არტიკულატორულ ფონეტიკაში. ფონოლოგიის ენაზე ტერმინი „ლოკალური რიგი“, თუ მას არტიკულატორული ფონეტიკის ენაზე ვთარგმნით, ჩვეულებრივ აღნიშნავს ექსპირატორული არხის იმ ზონას, რომლის შიგნითაც რეალიზდება ზოცეული ფონემის ყველა ალოფონი. შდრ., ქართული /ქ/ ფონემის პოზიციური ალოფონი სიტყვაში /ქარი/ და ამავე ფონემის პოზიციური ალოფონი სიტყვაში /ქირა/. წარმოების ადგილის მიხედვით უკანასკნელი (ფაკულტატურად მაინც) უფრო ახლოს არის /ჩ/ ფონემის პოზიციურ ალოფონთან სიტყვაში /ჩირი/, ვიდრე /ქ/ ფონემის პოზიციურ ალოფონთან სიტყვაში /ქარი/. ლოკალური რიგების გამოყოფისას მხედველობაში მიიღება მხოლოდ ის ბგერითი დაპირისპირებანი, რომლებიც რელევანტურია ზოცეული ენის ფონებათა პარადიგმატული სისტემის თვალსაზრისით. შდრ. Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, გვ. 99 შმდ.; А. Мартин, Принципы акцентации в фонетических изменениях, გვ. 97—99.

ფონემა თანამედროვე ქართველურ ენებში რეალიზდება როგორც ყრუ სპირანტი (ვვარაუდობთ, რომ ასეთივე იყო ვითარება საერთო-ქართველურში), მაგრამ არც ერთი ეს თვისება არ შეიძლება ჩაითვალოს დისტინქციური ღირებულების მქონედ. აღნიშნული ფონემა საერთო-ქართველურში (თანამედროვე ქართველურ ენათა მსგავსად) დახასიათდება მხოლოდ როგორც ლარინგალური (rcsl). ყველაზე უკანა რიგის) თანხმოვანი.

2. რეკონსტრუქციის პროცედურა

§ 5. ზემოთ აღწერილი საერთო-ქართველური პარადიგმატული სისტემა თანხმოვანი ფონემებისა აღდება იმ სინქრონიულ შესატყვისობათა დიაქრონიული ინტერარეგაციის საფუძველზე, რომლებსაც ვადასტურებთ ისტორიულად ცნობილ ქართველურ ენათა კონსონანტურ სისტემებს შორის. დამატებითს ინფორმაციას გვაწვდის შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდის გამოყენება, აგრეთვე გათვალისწინება სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური და არეალური ფაქტორებისა, ისევე როგორც — პრობლემის საკუთრივ ფონეტიკური ასპექტისა.

განვიხილოთ აღნიშნული შესატყვისობანი ლოკალური რიგების მიხედვით.

§ 6. ლაბიალური რიგი¹:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ჭან.	სვან.
*გ	გ	გ	გ
*ფ	ფ	ფ	ფ
*კ	კ	კ	კ

მაგალითები:

1. ქართ. ბერ-ავ-ს, უ-ბერ-ავ-ს, მეგრ. უ-ბარ-ს „უბერავს“, ჭან. ბარ-ს, „უბერავს, ქრის“, სვან. ლი-ბელ-ე „გაბერვა“.

ქართ. ა-ბამ-ს, მეგრ. გი-ო-ბ-უ-(ნ), „აბია, ჰკილია“, ჭან. გმ-ო-ბ-უ-ნ „id.“, სვან. ა-ბ-ემ „აბამს“.

ძვ. ქართ. გბ-ოლ-ე-ა, მეგრ. გიბ-უ-ა „ხარშვა (აბრეშუმის პარ-

¹ ტაბულებში შეგვაქვს მხოლოდ ის შესატყვისობანი, რომლებიც ფართო დისტრიბუციით და როგორც წესი დიდი სიხშირით ხასიათდებიან. შეზღუდული დისტრიბუციის მქონე შესატყვისობებს (ე. წ. „ანომალიებს“) სპეციალურად განვმარტავთ. მაგალითები საილუსტრაციოა. მათი რიცხვის გაზრდა თავისუფლად შეიძლება.

კისა, აბედისა)“, კან. გუბ-უმ-ს „ხარშავს“, სვან. ონ-ჯაბ „მოე-
ხარშე“¹.

ქართ. უბე, მეგრ. უბა, ლუბა, კან. უბა.

ქართ. ყბა, სვან. ყაბ „წვერი“.

მეგრ. ქო-გა-ბ-უ, კან. ქო-გო-ბ-უ (<ზან. *ქო გო-ო-ბ-უ) „გადა-
ასხა“, სვან. ბ-ა-ბ-ა „დასხმია“².

2. ქართ. ფურ-ი, მეგრ.-ჭან. ფუჯ-ი, სვან. ფურ.

ქართ. ოფლ-ი, მეგრ. უფუ, კან. უფი, სვან. ჭეფ.

ქართ. გა-ფუ-ებ-ა, ფუ-ილ-ი, მეგრ. ფუნ-აფ-ა, ფუ-ალ-ი „დღ-
ლილი“, კან. ფუნ- „id.“, სვან. ლი-ფტერ-ე „დუღილი“ (ლშხ. მუ-
ფტ-ე „მღულარი“).

ქართ. და-ფლ-ვ-ა, და-ვ-ფალ, მეგრ. ფულ-უ-ა „დაფარვა. და-
მალვა, ჩაფლვა, დამარხვა“, კან. ო-მფულ-უ „დამალვა, დამარხვა“.

ქართ. გამო-ფიტ-ვ-ა, სვან. ლი-ფტ-ე „ხერეცა“, ფიტ-ე „ხერეცს“.

მეგრ. ფურ-აფ-ა „გახურება, გაეარეარება“, სვან. ფურ-ი „ხმელი“.

3. ქართ. პირ-ი, მეგრ.-ჭან. პიჯ-ი, სვან. პილ „ტუჩი“.

ძვ. ქართ. უპე, კან. უმაა, ომაა „კიპი“.

ქართ. ნი-კაპ-ი, სვან. კაპ-რჷ.

შესატყვისობათა აღნიშნულ ფორმულებს აქვს „გამონაკლისები“. ზოგი მათგანი უალრესად სპორადული ხასიათისაა. ამგვარ სპო-
რადულ გადახრებს არ შეუძლიათ საერთო სურათის შეცვლა იმის-
გან დამოუკიდებლად, თუ რამდენად დამაკმაყოფილებელი იქნება
ახსნა, რომელიც შეიძლება მათ მივცეთ ჩვენი ცოდნის დღევან-
დელ დონეზე. პირველ რიგში განვიხილავთ უფრო ტიპიურ შე-
მთხვევებს:

(1) ქართ. ბ: მეგრ.-ჭან. ფ: სვან. ბ:

ქართ. თიბ-ვ-ა, მეგრ. თიფ-ი „თივა“, კან. თიფ-ი „ბალახი“.
სვან. ლი-შდჷ „შრომა“ (ეტიმოლოგ. „თიბვა“)³.

¹ არნ. ჩი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 265—266.

² „ფისევ ხ ა ბ ა მიშგვა ლითჷლს“—„ფისიმე დასხმია ჩემს დაბადებას“. სვა-
ნური პოეზია, I, თბილისი, 1939, გვ. 130₁₀₁.

³ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, ბგე-
რით მოვლენათა თანამიმდევრობა: მიმოხილველი, I, 1926, გვ. 202. შდრ.
K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 114.

ქართ. -ებ --- მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი (კაც-ებ-ი), მეგრ. -ეფ, ქან. -ეფ (მეგრ. კოჩ-ეფ-ი, ქან. კოჩ-ეფ-ე)¹.

ქართ. -ებ/-ობ — აწმყოს თემატური სუფიქსი, მეგრ.-ქან. -აფ/-ოფ: ქართ. თენ-ებ-ა, მეგრ. თან-აფ-ა „აღდგომა“, ქან. (ხოფ.) თან-აფ-ა „თენება“²; ქართ. ა-გზ-ებ-ს, ქან. (ხოფ.) ო-გზ-აფ-ს „ან-თებს“; ქართ. ყვარ-ობ-ს, ქან. (ხოფ.) ყორ-ოფ-ს, მეგრ. ყორ-ოფ-ა „სიყვარული“³.

(2) ქართ. ფ.: მეგრ.-ქან. ბ: სვან. ბ:

ძვ. ქართ. ტფ-ილ-ი, მეგრ. ტიბ-უ, ქან. ტუმ-უ, სვან. ტებ-დ-ი (ლნტ. ტებ-ელ-ი).

ძვ. ქართ. ფერგ-ი, სვან. (უშგ.) ბჰრგ „ნაბიჯი“⁴.

ქართ. ფუტკარ-ი, ქან. ბუტკუჯ-ი.

ქართ. ფრცხ-ილ-ი, მეგრ. ბირცხ-ა, ქან. ბუცხ-ა.

შემთხვევათა პირველი ჯგუფი აღვილად აიხსნება: /ბ/ ფონემის ალოფონმა ყრუ თანხმოვნებისა და პაუზის წინ ზანურში დაკარგა მჟღერობა და /ფ/ ფონემის წევრი გახდა. შედეგად წარმოიშვა /ბ/ და /ფ/ ფონემათა შემცველი ალომორფების ფონოლოგიურად შეპირობებული მონაცვლეობა (*თიბ-/თიფ-, -*აბ/-აფ და სხვ.)⁵, რომელიც პარადიგმის უნიფიკაციის პროცესში თავიდან იქნა აცილებული ყრუ თანხმოვნის შემცველი ალომორფების განზოგადების გზით⁶.

¹ მეგრ. -ეფ-ი<*-აფ-ი, ქან. -ეფ-ე<*-აფ-ე უმლაუტის შედეგად. იხ. გ. მაკავეარიანი, უმლაუტის პრობლემა ზანურში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის VI სამეცნიერო სესია 1962 წლის 10—12 მაისს, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი. 1962, გვ. 14. შდრ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 30, 35, 37, 84.

² არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 277.

³ შდრ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 52.

⁴ ვ. თოფუჩია, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927, გვ. 308.

⁵ შდრ. ანალოგიური მონაცვლეობა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში: /ვაშენ-ეფ/... /აშენ-ეფ-ს/, /ვაშენ-ეფ-თ/... მაგრამ /აშენ-ებ-ენ/.

⁶ შდრ. ქართ. (დიალექტ.). კარჭ-ი (კარგ-ის მაგივრად), სადაც /ქ/ თავდაპირველად ყრუ თანხმოვნების წინ წარმოიშვა (კარჭ-ს, კარჭ-ში, კარჭ-თან... კარჭ საკმეს და მისთ.), ხოლო შემდეგ გავრცელდა ყველა იმ პოზიციაში, რომლებშიც /ქ/ ფონემა საერთოდ დასაშვებია. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 227.

მეორე ჯგუფის მაგალითებიდან ზოგი აგრეთვე აღვილად აიხსნება: ძვ. ქართ. ფერკ-ი < *ბერკ-ი (შდრ. სა-ბრკ-ე „მახე“) ¹, ფრცხ-ილ- < *ბრცხ-ილ თავკიდური [ხ] თანხმოვნის ნაწილობრივი ასიმილაციით ძირეულ [ჰ] და [ც] თანხმოვნებთან.

დანარჩენ შემთხვევებში ვვარაუდობთ დისიმილაციურ გამჟღავნებას, რასაც აღგილი უნდა ჰქონოდა ზანურ დიალექტებსა და სვანურში ²: მეგრ.-ჰან. ტბ-უ || ტუბ-უ < *ტბ-უ < *ტფ-ალ ³; სვან. ტემ-ედ-ი < *ტბ-ედ- < *ტფ-ედ-.

ვერ დავუშვებთ, რომ ქართ. ტფ- < *ტბ-, რადგანაც [ტბ] ჯგუფი ქართულში ამგვარ ევოლუციას არ განიცდის (შდრ. ტბა და მისთ. ⁴).

¹ ჰ. ფოგტის ახრით ფერკ- ფუძეში რ მფორეულია: H. Vogt, Structure phonémique du géorgien: NTS, XVIII, 1958, გვ. 36 (ქართული თარგმანი: ჰ. ფოგტი, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბილისი, 1961, გვ. 35); შდრ. H. Marr, Грамматика древнеинтературного грузинского языка, Ленинград. 1925, გვ. 69. მაგრამ თუ სწორია ვარაუდი, რომ ფერკ- < *ბერკ-, მაშინ რ-ს მფორეულობა ამ ფუძეში გვეს ჰქვამდებოდა: *ბერკ- (სვან. ბზრკ) სიტყვა აღვილად წეიძლება დაეუკავშიროთ *ბერკ-/*ბარკ- სიტყვას, რომელიც წარმოდგენილია ქართულსა და მეგრულში: ძვ. ქართ. კუ-არცხლ-ბერკ-ი, ბარკ-ალ-ი, და-ბარკ-ალ-ება, მეგრ. ბორკ-ი „ფუხი“. *ბერკ-/*ბარკ- და *ბერკ-/*ბარკ- ფორმათა წეპირისპირება გამოგვაცოფინებს *-ჰ და *-კ სუფიქსებს გახმოვანების ნულ საფეხურზე და საერთო ძირეულ მორფემას—*ბერ-/*ბარ- —გახმოვანების სრულ საფეხურზე.

² დისიმილაციური გამჟღავნების შესახებ იხ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 204, 378 შმდ.

³ ლ>ჟ პროცესისათვის პაუზის წინ მეგრულ-ჰანურში იხ. G. Schmidt, Achaaische Lehnwortstudien (Studia Orientalia. Edidit Societas Orientalis Fennica. XIV. 4. Helsinki, 1950, გვ. 25—26). იხ. აგრეთვე თ. გამყრელიძე, გ. მაკავეარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 88 შმდ.

⁴ გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე საერთო-ქართველურისთვის აღდგება *ტეფ- არქეტიპი (შდრ. ძვ. ქართ. გან-ვ-ტეფ), რომელსაც უნდა მოეცა ზან. *ტაფ- და სვან. ტეფ-ე. მაგრამ მეგრულ-ჰანურსა და სვანურში მხოლოდ ნულ-საფეხურიანი *ტფ- ვარიანტის რეფლექსები შემოგვწახა. შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 237, 346—327; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 112—113. Г. А. Кипхов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, გვ. 179—180. ბოლოკიდური ფ-ს შემცველი არქეტიპი ქართველური ენებისათვის პოსტულირებულია ჰ. ფოგტის მიერ, რასაც, მისი ახრით, მხარს უჭერს აგრეთვე ამ ფუძის შესაძლო კავშირი სათანადო ინდოევროპულ ფუძესთან: სკრ. tãputi „ათბობს“, ლათინ. tepidus „თბილი“ და სხვ. H. Vogt, Structure phonémique, გვ. 52 (ქართ. თარგმანი, გვ. 49). ჩვენთვის საინტერესო ფუძის მიმართების შესახებ ი-ე. *tep- მორფემასთან იხ. აგრეთვე Fr. Bopp, Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms, Berlin, 1847, გვ. 25. 75. В. Горяев, Сравни-

ქან. ბუტკუჟ-ი < *ფუტკუჟ-ი. უფრო ნაკლებად სააღბათოა, რომ ქართ. ფუტკარ-ი მომდინარეობდეს < *ბუტკარ- ფორმისაგან, რადგანაც თავკიდური [ბ] თანხმოვნის დაყრუება ძირეული [ტა] ჯგუფის გავლენით ქართულისათვის ნიშანდობლივი არ არის (შდრ. ბუტკო, ბატკანი და სხვ.)¹.

სპორადულად გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც უნდა ვივარაუდოთ ბაგისმიერის დაკარგვა ერთ-ერთ ქართველურ ენაში:

ქართ. ნი-კაპ-ი, სვან. კაპ-რჰჰ, მეგრ. ნი-კუ || ნუ-კუ, ქან. ნუ-კუ.

ქართ. თაფლ-ი, მეგრ.-ქან. თოფურ-ი, სვან. თჷი (ლზხ. თუ).

ძვ. ქართ. ფრცხ-ილ-ი, მეგრ. ბირცხ-ა, ქან. ბუცხ-ა, სვან. ცხ-ა.

პირველ ორ მაგალითში ბაგისმიერი თანხმოვანი დაკარგული ჩანს აუსლაუტში შესაბამისად ზანურ დიალექტებსა და სვანურში: მეგრ. ნი-კუ || ნუ-კუ, ქან. ნუ-კუ < ზან. *ნი-კოჰ; სვან. თჷი, თუ < *თუფ < *თაფჷ < *თაფლ-. მესამე მაგალითში /ბ/ ან მისგან მიღებული /ფ/ უნდა გამქრალიყო სვანურში პაუზის შემდეგ /რცხ/ ჯგუფის წინ: ცხა < *რცხა < *ბრცხა.

ორიოდე შემთხვევაში ქართულ და მეგრულ-ქანურ /ფ/ თანხმოვანს სვანურში მკვეთრი /პ/ შეესატყვისება:

ქართ. (დიალექტ.) ფირტე-ი (შდრ. აგრეთვე საბა, გვ. 355), ქან. ფურფუ, სვან. კერშტა.

ქართ. ფრ-ენ-ა (შდრ. ფრ-იალ-ი, ფრ-თ-ე²), მეგრ. ფურ-ინ-უ-ა, სვან. ლი-პერ.

პირველ მაგალითში ქართულისა და ზანურისათვის საერთო არქეტიპად *ფირტჷ- ფორმა უნდა ვივარაუდოთ: ქართ. ფირტე-ი < *ფირტჷ-ი პროგრესული დისიმილაციით; ქან. ფურფუ < *ფირთუ ასიმილაციით (თ > ფ ლაბიალურ გარემოცვაში). სვან. კერშტ-ა < *კერშტჷ- < *ფერშტჷ-³, სადაც ფ > პ შეიძლება რეგრესული დისიმილაციით აიხსნას⁴.

тельно-этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896, გვ. 364 არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 237, 327; H. Vogt, Arménien et caucasique du Sud: NTS, IX, 1938, გვ. 337—338; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 113.

¹ საკითხის სხვაგვარი გადაწყვეტისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 115. შდრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 53—54.

² ფრ-თ-ე ფუძის ანალიზისათვის იხ. ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბილისი, 1954, გვ. 127.

³ შეფარდებისათვის ქართ. თ: მეგრ.-ქან. თ: სვან. შჰ იხ. ქვემოთ, § 10.

⁴ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 97; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 135; Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, გვ. 189.

მეორე მაგალითში ფ/პ მონაცვლეობა, როგორც ჩანს, სათანადო ფუძის ექსპრესიული ბუნებით აიხსნება. აღნიშნულ მონაცვლეობას (*ფერ-/*კერ-), შესაძლოა, ადგილი ჰქონოდა ჯერ კიდევ საერთო-ქართველურ დონეზე. მეგრულში ფუძის ვოკალიზაცია მეორეულია: ფურ-ინ- < *ფრ-ინ-¹.

§ 7. დენტალური რიგი:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ჰან.	სვან.
*ღ	ღ	ღ	ღ
*თ	თ	თ	თ
*ტ	ტ	ტ	ტ

მაგალითები:

1. ქართ. და, მეგრ.-ჰან. და, სვან. უ-ღ-ილ „და დისტვის“.

ქართ. დღე, მეგრ.-ჰან დღა, სვან. ლა-ღელ.

ქართ. ზრდ-ა (ზრდ-ი-ს, ზარდ-ა), მეგრ. რდ-უალ-ა (რდ-უნ-ს „ზრდის-“), ჰან. ი-რდ-ენ „იზრდება“, სვან. ი-რდ-ი „id“.

ქართ. ვ-დ-ებ (<*ვ-დვ-ებ), და-ვ-დევ, და-დვ-ა, მეგრ. ვ-დვ-ან-ქ „ვდებ“, ჰან. დო-ბ-დვ-ი „დავდევი“, სვან. ლი-დ-წსგ-ი (დ-<*დჷ-) „დადება“.

ქართ. და (კავშირი), მეგრ.-ჰან. დო.

ქართ. მკერდ-ი, მეგრ. კიდირ-ი (<*კიდრ-<*მკირდ-), სვან. მუჟჟედ (ლშხ. მუჟოდ)².

2. ქართ. ქათამ-ი, მეგრ. ქოთომ-ი, ჰან. ქოთუმ-ე³, სვან. ქა-თალ.

¹ ყურადღებას იქცევს ანალოგიური ფუძეების არსებობა მთის იბერიულ-კავკასიურ და ინდოევროპულ ენებში: აფხ. ა - ფ გ რ - რ ა „ფრენა“, ი.-გ. *per- „id“ (იხ. J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1959, გვ. 817). შდრ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 129, 136; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 152—153, 190.

² ფუძე, როგორც ჩანს, შეთვისებულია ინდოევროპული ენებიდან ჯერ კიდევ ქართველურ დიალექტთა ერთიანობის ხანაში. შდრ. ი.-გ. *kerd-/kērd- „გული“ (J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, გვ. 579). შდრ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 99. შდრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 124; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 135—136.

³ ჰან. ათინ. ქო რ მ ე < *ქო თ მ ე < *ქო თ უ მ ე. თ > რ აქ პატესიური /თმ/ ჯგუფის სუპერაციის საშუალებას უნდა წარმოადგენდეს. პატესიურ კომპლექსთა სუპერაციის შესახებ იხ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 334 შმდ. ათინ. ქო რ მ ე-ს სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 96—97; შდრ. აგრეთვე ივ. ჯაფარიძე.

ქართ. თრ-ევ-ა, მეგრ. თირ-უ-ა, ქან. თორ-უმ-ს „ათრევს“, სვან. ლი-თრ-ინ-ე „თრევა“.

ქართ. თხოვ-ნ-ა, მეგრ. თხუ-ალ-ა, ქან. თხ-უ „სთხოვა“, სვან. ლი-თხ-ნელ-ი „ძებნა“¹.

ქართ. ღმერთ-ი, მეგრ. ღორონთ-ი, ქან. ღორომთ-ი, სვან. ღმერ-ბეთ (ბქვ. ღერმეთ).

ქართ. წყრთა, მეგრ. ჭყირ¹თა, სვან. ჭითხ.

ქართ. თრ-ობ-ა, სვან. ლი-თრ-ე „სმა“.

3. ძვ. ქართ. ტფილ-ი, მეგრ. ტიბ-უ, ქან. ტუბ-უ, სვან. ტებ-დ-ი.

ქართ. მატლ-ი, მეგრ.-ქან. მუნტურ-ი, სვან. მგტ²,

ქართ. ტყე, მეგრ. ტყა, ქან. ტკა³, სვან. ტყენ „ქეტი“.

ძვ. ქართ. სი-ვლტ-ოლ-ა, მეგრ. ი-რტ-უ „გაიქცა“, ქან. ი-მტ-უ „id.“, სვან. ლი-ტუ (* <ლი-ჟლტ-ჟ) „გაქცევა“.

ძვ. ქართ. ტრედ-ი, მეგრ. ტორონჯ-ი, ქან. ტოროჯ-ი.

ქართ. ნიკარტი-ი || ნიკარტი-ი (საბა, გვ. 258), სვან. ნიკრპტ (<*ნიკარტი-).

განვიხილოთ ზოგი „გამონაკლისი“:

(1) ქართ. ღ: მეგრ.-ქან. თ: სვან. ღ:

ქართ. შვიდ-ი, მეგრ.-ქან. შქვით-ი, სვან. იშვუიდ.

ქართ. დათვ-ი, მეგრ. თუნთ-ი, ქან. მთუთ-ი, სვან. დამდუ.

ძვ. ქართ. გარდა-ჲდ-ა, მეგრ. მო-რთ-უ „მოვიდა“, ქან. მო-ხთ-უ „id.“, სვან. ან-ჲდ „id.“.

(2) ქართ. თ: მეგრ.-ქან. თ: სვან. ღ:

ძვ. ქართ. თუთე || თთუე, მეგრ.-ქან. თუთა „მთვარე, თვე“, სვან. დომდ-ულ „მთვარე“.

ქართ. თხა, მეგრ.-ქან. თხა, სვან. დაჯ-ელ (მრ. რ. ბზ. დაჯ-არ).

(3) ქართ. თ: მეგრ.-ქან. ღ:

ძვ. ქართ. თიჯა, მეგრ.-ქან. დიხა „მიწა“.

(4) ქართ. ღ: მეგრ.-ქან. ჯ: სვან. ღ:

წვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937, გვ. 614—616.

¹ იხ. H. V o g t, Suffixes verbaux en géorgien ancien: NTS, XIV, 1947, გვ. 57.

² სვან. მგტ < *მტუტჟ < *მატჟ. შდრ. გ. მაქავარიანი, ახმონის ლაბილიზაციის შემთხვევები სვანურში: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XVII, № 4, 1956.

³ დატული გამოთქმაში ტკა ში ქოთუმე „ტყის ქათამი“. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 97. შდრ. აგრეთვე, ქან. მტკ-ურ-ი || მტკ-ორ-ი „ველური, ტყიური“. იქვე, გვ. 247.

ძვ. ქართ. ღერღედ-ი, მეგრ. ღორღონჯ-ი, ქან. ღორღოჯ-ი, სვან. ღარღნღ „გარეული ბატი“.

ძვ. ქართ. ჳიდ-ი, მეგრ.-ქან. ხინჯი¹ (შდრ. სვან. ჳიდ „მისატანი, ძღვენი“).

ძვ. ქართ. ტრედ-ი, მეგრ. ტორონჯ-ი, ქან. ტოროჯ-ი.

პირველი ჯგუფის მაგალითებში კომბინატორულ ცვლილებას ადგილი ჰქონდა ზანურში: შქეთ-ი < *შქჳიდ-², სადაც [დ] თანხმოვნის დაყრუება და მისი შერწყმა /თ/ ფონემასთან სავსებით ანალოგიურია /ბ/ ფონემის /ფ/-თი შეცვლის პროცესისა, რომელიც ზემოთ იყო აღწერილი (§ 6). მეგრ. თუნთ-ი, ქან. მთუთ-ი < *დოთჳ-ი, სადაც თავიკიდური /დ/ ფონემის შეცვლა /თ/ ფონემით არის შედეგი ინლაუტის /თ/-ს მასიმილირებელი გავლენისა³. ქან. ხთ- < *ხდ- (< *ჯდ-)⁴ პროგრესული ასიმილაციის შედეგად. მეგრულში ვე-ლარული ჯგუფის თანხმოვნები რეგულარულად შეიცვალა რ ვიბრანტით თანხმოვნის წინა პოზიციაში⁵. მეორე ჯგუფის შემთხვევებში ამოსავალ ვითარებას სვანური ასახავს. ქართულსა და მეგრულ-ქანურში ადგილი ჰქონდა ასიმილაციას: ქართ. თთუე < თჳთე <

¹ ამ სიტყვას ეფებნება ქართველური ეტიმოლოგია: *ჳი დ-ი „სავალი, სატარი, გადასატან-გადმოსატანი“ საერთო-ქართველური ზნური ფუძიდან *ჳე დ-/ *ჳა დ-/ *ჳე დ-/ *ჳდ-: ძვ. ქართ. გ ა რ დ ა-ჳ ე დ, წ ა რ-ჳ ე ა დ-ე, წ ი ა ლ - ჳ დ - ა ქან. მ ო - ხ თ-უ „მოვიდა“; სვან. ლ ი-ჳ ე დ „მოსვლა“, ა ნ-ჳ ა დ „მოვიდა“, ა ნ - ჳ ი დ „მოიტანა“. აქედანვეა სვან. ჳ ი დ „ძღვენი; მისარომევი“ (ეტიმოლოგ. „მისატანი“, ან „მიტანილი“). *ჳ ი დ- სახელი იმეორებს გახმოვანების იმავე საფეხურს, რომელიც დამახასიათებელია გარდამავალ ფუძედრეკად ზნათა აორისტიკისათვის, შდრ. ქართ. ვ-ც კ ე ვ ტ-ჳ-ც კ ე ვ ტ-ე-ც კ ე ვ ტ-ი და მისთ., სვან. ლ ი-ჳ ე დ „გაყოფა“ — ჩ ე ა-ჳ ე დ ი ლ „გაყო“ — ყ ე დ ი ლ „ცალი“ (ეტიმოლოგ. „განაყოფი“) და სხვ. იხ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა. ფუძედრეკად ზნათა სუფიქსაციისათვის: თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, III, 1936. გვ. 232; Fr. Neisser, Studien zur georgischen Worthildung, Wiesbaden. 1953. გვ. 38. § 75. შდრ. ალ. კ ი ნ ჯ ა-რ ა უ ლ ი. ხევსურულის თავისებურებანი, თბილისი. 1960. გვ. 86. 159. ვ. ა ბ ა ე-ვის აზრით ქართ. ჳ ი დ - ი (sic!) ოსურიდან მომდინარეობს. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, Москва-Ленинград, 1949. გვ. 86. 251, 336. ჩვენი ვარაუდით „ხიდის“ ოსურ და ქართველურ სახელწოდებათა მსგავსება შემთხვევითია.

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარ. ლექსიკონი. გვ. 217.

³ შდრ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, შედარ. ლექსიკონი. გვ. 89. ო > უ პროცესისათვის იხ. ტ. გ უ დ ა ვ ა, ო-ს უ-ში გადასვლის ზოგიერთი შემთხვევა ზანურ (მეგრულ-ქანურ) ენაში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXV, № 1, 1960, გვ. 119—121; გ. რ ო გ ა ვ ა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, თბილისი, 1962, გვ. 6 შმდ.

⁴ შდრ. ქართ. დიალექტ. (დასავლ.) ნო-ხდ-ა > ნო-ბთ-ა და მისთ.

⁵ გ. რ ო გ ა ვ ა, ქართველურ ენათა ბგერათმეცნიერებისათვის: მეგრ. რ: ქართ. გ:, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. X, № 3, 1949.

წმინდა. ნეგრ.-ქან. თუთა-¹დუთა (ზღრ. მეგრ. თუნთ-ი, ქან. მთუთ-ი < ლოთუ-ი - დათვი²).¹

ქართული და მეგრულ-ქანური თხა < *დჟა. ამავე წყაროდან მოპოვებული სხვა. *დაჯ-².

ქართულში ასიმილაცია არ განხორციელდებოდა, /დ/ და /თ/ თანხმოვნება რომ ხმოვნით ყოფილიყო გათიშული (ზღრ. დათვ-ი, სადაც ასიმილაცია არ მომხდარა). ასიმილაციის შედეგია აგრეთვე ქართ. თიჯა (< *დიჯა) მეგრ.-ქან. დიხა ფორმის შესატყვისად².

შესატყვისობა (4) ქართ. დ: მეგრ.-ქან. ჯ: სვან. დ დასტურდება მხოლოდ სახელურ მორფთა ბოლოკიდურ პოზიციაში. ეს ფაქტი განსაზღვრავს ქვლევა-ძიების მიმართულებას. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მეგრულ-ქანურში /დ/ ფონემის პალატალურმა ალოფონმა ვანიცადა ასიმილაცია და შეერწყა /ჯ/ ფონემას. /დ/ ფონემის პალატალური ალოფონი (და მისგან მიღებული [ჯ]) თავდაპირველად უნდა გვექონოდა ისეთ ფორმებში, სადაც ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში ფუძის ბოლოკიდურ [დ] თანხმოვანს სუფიქსური მორფის [ი] ელემენტი მოსდევდა (სახ. ბრ. -ი, ნათ. ბრ. -იშ, მოქმ. ბრ. -ით). უფრო გვიან ამ გზით მიღებული /ჯ/ თანხმოვანი პარადიგმის დანარჩენ წევრებზედაც გავრცელდა: *ლორლოდ-ი > ქან. ღორლოჯ-ი (მეგრ. ღორლონჯ-ი), *ლორლოდ-იშ-(ი) > ქან. ღორლოჯ-იშ-(ი) (მეგრ. ღორლონჯ-იშ-(ი))... აქედან *ლორლოჯ-ქ (თანამედროვე ქან. ღორლოჯ-ი-ქ); ღორლოჯ-ეფ-ე (მეგრ. ღორლონჯ-ეფ-ი) და ა. შ.⁴

¹ ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, გვ. 216—219. ზღრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, ტფილისი, 1928, გვ. 122—124; არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 203—204; H. V o g e l, Alternances vocaliques en géorgien: NTS, XI, 1939, გვ. 133; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 75, 114.

² ზღრ. ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, გვ. 211—213; არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 81; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 116. ზღრ. აგრეთვე I. A. K a n o n o v, Этимологический словарь, გვ. 22, 77.

³ ზღრ. ფერჯი < *ბერჯი (იხ. ზემოთ, § 6). [ქ] თანხმოვნის (როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აგრეთვე [ხ] თანხმოვნის) ასიმილაციური გადგენა ქართულში უფრო ინტენსიური იყო, ვიდრე—[თ] თანხმოვნისა. უკანასკნელს არ შეეძლო გამოეწვია ასიმილაცია. როდესაც წინამავალი მტელი თანხმოვანი მისგან ხმოვნით იყო გათიშული. წინააღმდეგ ამისა. მეგრულ-ქანურში [თ] თანხმოვანი იმსგავსებდა თავისივე რიგის მტელს, მაშინაც, როდესაც უკანასკნელს პირველისაგან ხმოვანი თიშავდა. მეორე მხრივ, [ხ] თანხმოვანს მხოლოდ კონტაქტური ასიმილაციის უნარი ჰქონდა (უფრო დაწვრილებით იხ. ქვემოთ, § 34).

⁴ ზღრ. არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 103—104, 185—186. ზღრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 76.

არის შემთხვევები, როდესაც ქართულ /დ/ ფონემას მეგრულ-ქანურში ანალოგიურ პირობებში /დ/ შეესატყვისება მოსალოდნელი /ჯ/-ს მაგივრად: ქართ. მჭად-ი, მეგრ. ჭკიდ-ი, ქან. მჭკუდ-ი. ამგვარ შემთხვევებში /დ/ თანხმოვნის შემონახვა მეგრულ-ქანურში შედეგია თავკიდური სიბილანტის დისიმილაციური გავლენისა. შდრ. მეგრ. ჭანდ-ი < ჭანჯ-ი „ბუზი“, ჭკუდ-ი < ჭკუჯ-ი „ჭური“ და მისთ., სადაც [ჯ] თანხმოვნის დისიმილაცია (დეზაფრიკატიზაცია) მიეწერება ანლაუტის სიბილანტურ თანხმოვანთა დისიმილაციურ გავლენას¹.

/დ/ თანხმოვნის პალატალიზაცია-ასიბილაციის აღწერილი პროცესი სრულ ანალოგიას პოვებს იმ ევოლუციასთან, რომელიც განიცადა ზანურმა /რ/ ფონემამ ამავე პირობებში².

ერთ შემთხვევაში ქართულში, როგორც ჩანს, გამარტივებულია თავკიდური /*დბ/ ჯგუფი: ქართ. თხელ-ი < *დბთხელ-. შდრ. მეგრ. თხითხუ || თითხუ, ქან. თუთხუ || თითხუ, სვან. დგთხელ. თავკიდური მეღერი დაცული აქვს სვანურს. ზანურ დიალექტებში ადგილი უნდა ჰქონოდა რეგრესულ ასიმილაციას მეღერობა-სიყრუის ნიშნის მიხედვით. მეგრულ-ქანურსა და სვანურში განვითარდა ვიწრო ხმოვნები „მძიმე“ /*დბ/ კომპლექსის დასაძლევად³.

დასასრულ, ერთ მაგალითში ქართული /ტ/ ფონემა /დ/-საგან ჩანს მიღებული: ქართ. წრეტ-ა < *წრედ-ა პროგრესული ასიმილაციით. შდრ. მეგრ. წირდ-უ-ნ) „შრება, იწრიტება“, წირიდ-უნ-ს „აშრობს, წრეტს“, ქან. წროდ-უ-ნ, წურდ-უ-ნ „წვეთავს, იწრიტება“⁴.

¹ გ. როგავა, დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის ერთი სახეობა ზანურში: თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXXI, XXXII, 1947, გვ. 351—355.

² იბ. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ბგერათმეცნიერებადიან: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, 1959, გვ. 277—280.

/დ/ თანხმოვნის კომბინატორულად შეპირობებული პალატალიზაცია-ასიბილაციის საერთო-ზანური პროცესისაგან უნდა განვასხვავოთ /დ/-ს „სონტანური“ ასიბილაცია. რასაც მეგრულის ზოგ კილოვაჟში უნდა ჰქონოდა ადგილი, შდრ. А. Цагарели, Мингрельские диалекты, II. Опыт фонетики мингрельского языка, СПб, 1880, გვ. 65, 70, 78; И. Книшидзе, Грамматика мингрельского языка, СПб, 1914, გვ. XVII. 159—160, შდრ. გვ. 416; ს. ჯღენტო, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა. თბილისი, 1953, გვ. 150—152.

³ შდრ. ვ. თოფური, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, გვ. 215—216; არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 239; K. H. Schmidt Studien zur Rekonstruktion, გვ. 116; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 93—94.

⁴ შდრ. ძვ. ქართ. წყუედა-ა > აბ. ქართ. წყეეტ-ა. ძვ. ქართ. ტყება-ა > აბ. ქართ ტყეპა და მისთ. იბ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 402—403; Fr. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung, Wiesbaden, 1953, § 21, გვ. 16.

§ 8. წინასიბილანტური (სისინა) რიგი:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ჰან.	სვან.
*ზ	ზ	ზ	ზ
*ს	ს	ს	ს
*ძ	ძ	ძ	ძ, ზ
*ც	ც	ც	ც, ს
*წ	წ	წ	წ, ს

მაგალითები:

1. ქართ. ზა-მთარ-ი, ზა-ფხულ-ი, მეგრ. ზო-თონჯ-ი „ზამთარი“, სვან. ზაჲ „წელიწადი“¹.

ქართ. გზა, მეგრ. ზა², ო-რზ-ოლ-ი „საგზალი“, ჰან. გზა, ი-გზალ-უ „წავიდა, გაემგზავრა“, სვან. ლნ-ზ-ი „წასვლა“³.

ქართ. სი-ზმ-არ-ი, ზმ-ან-ებ-ა, ჰან. ი-ზმ-ოჯ-ე || ე-ზმ-ოჯ-ა „სიზმარი“; შდრ. აგრეთვე ჰან. მე-ე-ო-ზმ-ონ „ვეთქრობ“, მე-ზმ-ონ-ერ-ი „საოცარი“⁴.

ქართ. ზღვა, მეგრ. ზღვა, ზღუა, ჰან. ზღუა, ზულა, სვან. ძულჲა⁵.

2. ქართ. -ს, მეგრ.-ჰან. -ს, სვან. -ს (მიცემითი ბრუნვის დაბოლოება: ქართ. კაც-ს, მეგრ. კო-ს (<*კოჩ-ს), ჰან. კოჩი-ს, სვან. კაშ-ს „ქმარს“).

ქართ. სამ-ი, მეგრ.-ჰან. სუმ-ი, სვან. სემ-ი (<*სამ-ი)⁶.

ქართ. სისხლ-ი, მეგრ. ზისხირ-ი, ჰან. დიცხირ-ი, სვან. ზისხ⁷.

¹ ქართ. ზა-მთარ-ი, ზა-ფხულ-ი, მეგრ. ზო-თონჯ-ი ისტორიულად კომპოზიტებია, რომელთა პირველი (ქართ. ზა-, მეგრ. ზო-) კომპონენტი „დროს“ (resp. „წელიწადი“) აღნიშნავდა. იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 188—189; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 43—44. შდრ. П. Чарая, Об отношении абхазского языка к фетическому, СПб, 1912, გვ. 35—37. ქართ. ზა-, მეგრ. ზო- ელემენტის სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 110.

² იშვიათი სიტყვა; იხ. И. Кипшидзе, Грамматика мшигрельского языка, გვ. 235.

³ სვან. ლნ-ზ-ი <*ლი-გზ-ი (იხ. ქვემოთ, § 14).

⁴ Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, СПб, 1910, გვ. 145.

⁵ ჰან. ზულა < ზღუა; სვან. ძულჲა < *ძ ჲ ჲა < *ზ ჲ ჲა. შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 185; К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 111—112; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 89.

⁶ თ. შარაძენიძე, ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნებაში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, 1961, გვ. 221—233.

⁷ ჰანურში /სხ/ ჯგუფი რეგულარულად იცვლება /ცხ/ ჯგუფით. შდრ. ქართ. მსხალ-ი, მეგრ. სხულ-ი, ჰან. მცხულ-ი და მისთ. შეფარდებისათვის ქართ. ზ: მეგრ. ზ: ჰან. ლ: სვან. ზ სიტყვის თავში იხ. ქვემოთ.

ქართ. ასულ-ი, მეგრ. ოსურ-ი „ქალი, ცოლი“, ჰან. ოსურ-ი ოსურ-ე „ქალიშვილი“, სვან. ჰასტუშ (ლშხ. ასუშ) „ქალი, ასული“.

ქართ. მ-ე-სმ-ი-ს, მეგრ. მ-ა-სიმ-ე-(ნ), ჰან. ი-სიმ-ინ-ს „ისმენს“. სვან. მ-ე-სმ-ი „მესმის“.

ქართ. თეს-ლ-ი, მეგრ.-ჰან. თას-ი.

3. ქართ. გრძ-ელ-ი, მეგრ. გირძ-ე, ჰან. გუნძ-ე, სვან. ლი-გძ-გნ-ე, ლი-გზ-გნ-ე „გაწელვა, გაჭიმვა“¹.

ძვ. ქართ. ძე-ს (ახ. ქართ. ძეც-ს), მეგრ. ძუ-(ნ), ჰან. ძუ-ნ, სვან. ზი (<*ძი)².

ქართ. სა-ვარძ-ელ-ი, ჰან. ორძ-ო || ორძ-უ „სკამი“³.

ქართ. მ-ძალ-ე, სვან. მგ-ძილ.

4. ქართ. ცა, მეგრ.-ჰან. ცა, სვან. ცა- (შდრ. ცაშ „ხუთშაბათი“, ეტიმ. „ცისა“) ⁴.

ქართ. ცაცხ-ი, ჰან. დუცხუ, სვან. (ბქვ.) ზესხ-რა⁵.

ძვ. ქართ. ცმ-ელ-ი, მეგრ. ციმ-უ, სვან. ნა-ცმ-უნ „ქონი, სა-ცხი“.

ძვ. ქართ. ფრცხილ-ი, მეგრ. ბირცხ-ა, ჰან. ბუცხ-ა, სვან. ცხ-ა.

ქართ. ა-ცვ-ამ-ს, ი-ცვ-ამ-ს, ა-ც-მ-ევ-ს (<ა-ც-უ-მ-ევ-ს). მეგრ. გე-ცუ-ნ-აფ-ა „გაყრა, შერქნა, წამოგება“, ჰან. ო-ცონ-ს (<*ო-ცუ-ონ-ს) „არქვია“, „გა-ო-ცონ-ს“ „წამოცმულია“, სვან. ლი-ცუ-ი „გა-ყრა, აცმა, ასხმა“, ლი-ცუ-ემ „წამოკიდება“ (ეტიმოლოგ. „წამო-ცმა“), ხ-წ-ცუ „ჭკილია“ (ეტიმოლოგ. „ა-ცვია“).

ქართ. ცრ-ი-ს, მეგრ. ცირ-უნ-ს, ჰან. ცორ-უმ-ს⁶.

5. ქართ. წიფ-ელ-ი, მეგრ.-ჰან. წიფ-ურ-ი, სვან. წიფ-რა.

ძვ. ქართ. გრწყილ-ი, მეგრ. წყირ-ი, ჰან. მწყირ-ი, სვან. ზისყ⁷.

¹ შდრ. K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion. გვ. 102—103

² შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 387—388.

³ არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 162.

⁴ შდრ. მეგრ. ცაშხა. ჰან. ცაჩხა<*ცაშ დღა „ხუთშაბათი“ („ცის დღე“). იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 208—209.

⁵ გ. როგავა, ნააფიქსარი დ-ს ფონეტიკური სახეცვლილებანი და ხეცა ფუძის აგებულების საკითხი: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XI, 1952—1953, გვ. 61.

სვანურში ისტორიულად აღგილი უნდა ჰქონოდა /სხ/ და /ცხ/ ჯგუფების თავისუფალ მონაცვლეობას. შდრ. პირველ შესატყვისობა ქართ. /სხ/: სვან. /ცხ/: ქართ. მსხალ-ი, სვან. ი-ცხ.

⁶ დაკავშირება სვანურ ჰჳრ- ფუძესთან (სვან. ძუ-ჰჳრ-ა „საცერი“; იხ. ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი: იკე, XII, 1960, გვ. 155) პრობლემატურია.

⁷ /წყ/ ჯგუფი სვანურში რეგულარულად შეიცვალა /სყ/ ჯგუფით. ანლაუტის ზ<*ძ<*ჯ<*გ. შდრ. გ. როგავა, ნააფიქსარი დ-ს ფონეტიკური სახეცვლილებანი და ხეცა ფუძის აგებულების საკითხი, გვ. 61—62.

ქართ. უ-წყ-ი-ს, მეგრ. ო-რწყ-ე-ნ) „უყურებს“, ქან. ო-წყ-ე-ნ „id.“. სვან. ხ-ო-მსყ-ირ-ი „id.“.

ქართ. ა-წყ-ობ-ს, მეგრ. ო-ნწყ-უნ-ს, სვან. პ-სყ-ი „აკეთებს“ (ეტიმოლოგ. „აწყობს“), ლშხ. ხ-ა-სყ-ა „აწყვია“.

ქართ. წელ-ი, („წელიწადის“ მნიშვნელობით), მეგრ. წი „წელს“, გო-წო-ს, „შარშან“, ქან. ჰამ-წო „წელს“, გო-წო-ს „შარშან“.

გარდა ზემოთ განხილული შესატყვისობებისა, დასტურდება სხვაგვარი შეფარდებებიც, რომლებიც მხოლოდ ანლაუტში ცვხვდება:

(1). ქართ. ს: მეგრ. ზ: ქან. ღ: სვან. ზ.

ქართ. სისხლ-ი, მეგრ. ზისხირ-ი, ქან. დიცხირ-ი, სვან. ზისხ.

(2). ქართ. ძ: ქან. ღ:

აფ. ქართ ძეძუ-ი, ქან. ღაძ-ი².

(3) ქართ. ც: ქან. ღ: სვან. ზ:

ქართ. ცაცხვ-ი, ქან. დუცხუ, სვან. ზეხხ-რა.

შესატყვისობათა ამ რიგების ერთ-ერთი, უნდა ვიფიქროთ, ყველაზე სააღმათო ინტერპრეტაცია ასეთი შეიძლება იყოს:

პირველ შემთხვევაში საერთო-ქართველურ ვითარებას მეგრული და სვანური ასახავენ. ქართ. სისხლ-ი < *ზისხლ-ი თავკიდური [ზ] თანხმოვნის ინლაუტის [ს]-სთან ასიმილაციის შედეგად. ქანურში აღგილი ჰქონდა უფრო რთულ პროცესებს: საერთო-ზანური /სხ/ ჯგუფი ქანურმა წესისამებრ /ცხ/ ჯგუფით შეცვალა. თავკიდური [ზ] სპირანტი ინლაუტის [ც] აფრიკატის გავლენით გააფრიკატდა და მოგვცა [ძ]. უფრო გვიან სისინა სიბილანტი [ძ] განდევნა დენტალურმა [ღ] თანხმოვანმა ინლაუტის [ც] სიბილანტის დისიმილაციური ზეგავლენით³.

ქართ. ცაცხვ-ის შედარება ქან. დუცხუ და სვან. ზეხხ- ფორმებთან გვაპარაუდებინებს, რომ ქართულში აქაც, ისევე როგორც წინა მაგალითში, საჭმე გვაქვს ასიმილაციასთან მტლერობა-სიყრუის მიხედვით: ცაცხვ-ი < *ძაცხუ-ი.

¹ შდო. არნ. ბიქობაძე. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 398—399; დ. მაკაველიანი. უწყის ზმნის ეტიმოლოგიისათვის: აღ. წულუკიძის სახელობის ელთაფის სხ. პედაგოგიურ ინსტიტუტის შრომები, XI. 1952—1953.

² H. Ma p p. Грамматика чанского языка, გვ. 138.

³ შდო. მეგრ. იმეც-უ „იციან“, ქან. ი-ძი-ც-უ „id.“, მაგრამ ა-დი ც-ი-ნ-უ. „გაგეცნ.“. დი-ც-ამ-ს „იციან“. სადაც [ღ] > [ძ] ინლაუტის [ც]-სთან დისიმილაციით. შდო. არნ. ბიქობაძე. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 381—382.

ამ გზით მიღებული *ძაცხჷ- არქეტიპიდან ადვილად გამოიყვანება სვანური და ჰანური ფორმები: *ძაცხჷ-ჲ > სვან. *ჴასხჷ-ი¹ > ჴესხ-. ჰან. ღუცხუ < *ძუცხუ დისიმილაციით სწორედ ისე, როგორც ღიცხირი < *ძიცხირ-ი. *ძუცხუ თავის მხრივ მომდინარეობს *ძოცხუ ფორმისაგან, რომელიც წარმოადგენს საერთო-ქართველური *ძაცხჷ- ფორმის კანონზომიერ რეფლექსს აღრინდელი პერიოდის ზანურში².

შეფარდება ძვ. ქართ. ძეძუ-ი—ჰან. ღაძ-ი უნდა აიხსნას დისიმილაციით, რომელსაც ჰანურში ჰქონდა ადგილი: ღაძ-ი < *ძაძჷ-ი³.

სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ კიდევ ერთ შეფარდე-

¹ თავიდან თანხმობის სპირანტიზაცია (ძ > ჴ) აქ შეიძლება მივაწვროთ ცნაუტის [ხ] სპირანტის გავლენას. საერთოდ სვანურში გარკვეულ პერიოდში მოქმედებდა აფრიკატთა სპირანტიზაციის ტენდენცია. რომლის კომპინატორული აფუძველი ბოლომდე ნათელი არ არის (იხ. ქვემოთ, § 9).

² ტ. გუდავა, ოს. უ-ში გადასვლის ზოგიერთი შემთხვევა, გვ. 119, 121. განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესო ჩვენებას იძლევა დასავლეთ საქართველოს იმ რაიონების ტოპონიმიკა, სადაც ძველად სვანური და მეგრული მეტყველება იყო გავრცელებული. ლეჩხუმური ტოპონიმი ჴესხე-ი შ-ი (M. H. Алапидзе, Лексика лочхумского диалекта грузинского языка, автореферат кандидатской диссертации. Кутаиси, 1955, გვ. 10), საფიქრებელია, შეიცავს სვანურ *ჴესხჷ- („ცაცხვი“) ფუძეს, რომელიც თანამედროვე ჴესხ- ფუძის აღრინდელ სახეობას წარმოადგენს. ამგვარად, ჴესხე-ი შ-ი ქართულად უნდა ვთარგმნოთ, როგორც „ცაცხვისი“. იმერეთის (ტყელების რაიონი) ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდებაში—ცუცხვა-თ-ი—გამოიყოფა ცუცხვი-რი და -თ სუფიქსი. უკანასკნელი ქართული -თ სუფიქსის მეგრულ-ჰანური ეკვივალენტია, ხოლო ცუცხვი- ფუძე შეიძლება განვიხილოთ, როგორც ზანური *ძუცხუ- („ცაცხვი“) ფუძის გვიანდელი ვარიანტი. მიღებული ასიმილაციის შედეგად უკვე ქართულის ნიადაგზე (ცუცხვი- < *ძუცხჷ-, როგორც ცაცხვი- < *ძაცხჷ-ი). მაშასადამე, ცუცხვა-თ-ი (< *ძუცხჷ-ა-თ-ი) უნდა გავიგოთ, როგორც „ცაცხვითი“. თანამედროვე მეგრულში „ცაცხვის“ სახელწოდება შესულია ქართულიდან მეტ-ნაკლებად ადაპტირებული სახით (ცაცხუ. ცხაცხვი და მისთ. იხ. И. Ипшидзе, Грамматика мингрельского языка. გვ. 370). შდრ. И. В. Мегрелидзе, Лазский и мегрельский слои в грузинском, Москва-Ленинград, 1938, გვ. 33, 74.

³ განხილულ „ანომალიურ“ შეფარდებათა აქ წარმოდგენილი ინტერპრეტაცია ეკუთვნის ტ. გუდავას. იხ. მისი, რეგრესული დენაფორიკატიზაციის ერთი შემთხვევა ზანურში (მეგრულ-ჰანურში): საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXXIII: 2, 1964, გვ. 498—502. შდრ. აგრეთვე Г. А. Климон. Этимологический словарь. გვ. 23—24, 87, 233—234. 234—235. სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა. შედარ. ლექსიკონი. გვ. 72—73, 129—130; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. თბილისი, 1942, გვ. 171—172. შდრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 87—88, 132, 148.

ბაზე: ქართ. წ; მეგრ.-ქან. წ; სვან. Ø (ნული). მაგ.: ქართ. წვერ-ი, მეგრ. წვანჯ-ი, სვან. ტუბე¹.

როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აფრიკატების სპირანტიზაციას (და შემდეგ გაქრობას) სვანურში ადგილი არ უნდა ჰქონოდა /წ/ სონანტის წინ.

ამდენად აღნიშნული შეპირისპირება პრობლემატურია.

§ 9. შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა) რიგი:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ქან.	სვან.
* <i>ʂ</i> ₁	შ	ʃ	ʃ
* <i>ʂ</i> ₁	ს	ʂ	ʂ
* <i>ʃ</i> ₁	ძ	ʃ	ʃ.ʃ
* <i>ʃ</i> ₁	ც	ჩ	ჩ.შ
* <i>წ</i> ₁	წ	ჭ	ჭ.შ

მაგალითები:

1. ქართ. მზე, მეგრ. ბჟა, ქან. მჟორა, სვან. მიჟ.

ქართ. ზე, მეგრ.-ქან. ჟი, სვან. ჟი².

ძვ. ქართ. ზახ-ილ-ი, მეგრ. ჯოხ-ო-(ნ) „ჰქვია“, ქან. ჯოხ-ონ-ს. „id.“, ჯოხ-ო „სახელი“ (<ზან. *ჯოხ-), სვან. ბ-ა-ჟხ-ა (ლნტ. ბ-ა-ჟხ-ა) „ჰქვია“, ჟახ-ე „სახელი“³.

ქართ. ზეავ-ი, სვან. ჟჷა, ჟჷპ⁴.

ქართ. და-ზრ-ა, და-მ-ზრ-ალ-ი, სვან. მგ-ჟირ „სველი“.

2. ქართ. ას-ი, მეგრ.-ქან. ოშ-ი, სვან. აშ-ირ.

ქართ. -ის, მეგრ.-ქან. -იშ, სვან. -იშ (ნათესაობითი ბრუნვის

¹ მაგალითი ერთადერთია. იხ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 24; მისივე, Этимологический словарь, გვ. 243; ვ. თოფურია. ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 155; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 55, 154.

² შდრ. კ. ლომთათიძე, წინაენისმიერ სპირანტთა უძველესი სისტემისთვის ქართველურ ენებში: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოახბე. ტ. XXIX. № 2, 1962.

³ შდრ. არნ. ჩიქობავა, კანუროს გრამატიკული ანალიზი. ტფილისი, 1936, გვ. 28; მისივე, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 437—438; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 32—33; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 131; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 236—237. არსებობს ვარაუდი ამ ქართველური ფუძის ირანული წარმომავლობის შესახებ. იხ. მ. ანდრონიკაშვილი, ფალაურ-ქართული ლექსიკური შეხვედრები: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 71, ფილოლოგიურ-მეცნიერებათა სერია. 1959, გვ. 1—6.

⁴ В. И. Асеев. Осетинский язык и фольклор, I, Москва-Ленинград, 1949, გვ. 294.

დაბოლოება: ქართ. კაც-ის-(ა), მეგრ.-ქან. კოჩ-იშ-(ი), სვან. კჳშ-იშ „ქმარისა“).

ქართ. სვან-ი, მეგრ. შონ--ი, სვან. მუ-შტჳნ..

ქართ. ქეის-ლ-ი, მეგრ. ქეიშ-ილ-ი, სვან. მე-ქტშ-ელ.

ქართ. სე-ამ-ს, მეგრ. გე-შე-ი „დალიე“, ქან. ო-ფ-შე-ი „დაე-ლიე“, სვან. ხ-რ-შტ-ა „უსვამს“.

ქართ. მსხვილ-ი, მეგრ. შხუ, ქან. მჩხუ¹.

3. ქართ. ძმა, მეგრ. ჯიმა, ქან. ჯუმა, სვან. ჯუმ-ილ „ძმა დისათვის“.

ქართ. ძველ-ი, მეგრ. ჯვეშ-ი, ქან. მჯვეშ-ი, სვან. ჯუინელ.

ქართ. ძალ-ი, მეგრ.-ქან. ჯოლორ-ი, სვან. ჟელ.

ძვ. ქართ. მი-უ-ძღუან-ა, მეგრ. ქი-მე-უ-ჯლონ-უ „გაუგზავნა“, ქან. ჰო-გი-ნჯლონ-უ „გამოგიგზავნა“, სვან. ხ-ო-ჟღჳნ-ე „უძღუანებს“.

ქართ. ძელ-ი, მეგრ.-ქან. ჯა (<*ჯალ-ი) „ხე“.

ქართ. ძოვ-ს, ქან. ჯუფ-ს.

4. ქართ. ცხრა, მეგრ.-ქან. ჩხორო, სვან. ჩხარა.

ძვ. ქართ. მჰცე, მეგრ. ჩე „თეთრი“, ქან. ხჩე „id.“, სვან. მეჩი „მოხუცი“.

ქართ. კაც-ი, მეგრ.-ქან. კოჩ-ი, სვან. კჳშ „ქმარი“.

ქართ. ვაც-ი, მეგრ. ოჩ-ი, ქან. ბოჩ-ი „ვერძი“, სვან. ღჳაშ „ჯიხ-ვი (მამალი)“.

ქართ. ცხიმ-ი, მეგრ.-ქან. ჩხომ-ი „თევზი“²; სვან. მჄ-ჩხიმ „ცხინი, ქონი“.

ქართ. ხ-უ-ც-ე-ს-ი, მეგრ.-ქან. უ-ჩ-ა-შ-ი „უფროსი“, სვან. ხ-ო-შ-ა „დიდი, უფროსი“.

5. ქართ. ანწლ-ი, მეგრ.-ქან. ინჭირ-ი, სვან. გჳნჭტ.

ქართ. გა-წყდ-ა, მეგრ. გო-ჰყორდ-უ, ქან. მე-ჰკოდ-უ, სვან. ლი-შყედ „ვარდნა“.

ქართ. მწყერ-ი, მეგრ. ჰყორ-ი, სვან. შყჳჟუ.

ქართ. წე-ავ-ს, მეგრ. ღო-ჰე-ი „დაწვი, გამოაცხე“, ქან. ი-ჰე-ე-ნ „იწვის, ცხება“, სვან. პ-ჰ-ი „აცხობს“ (ჰ-<ჰტ-)³.

¹ ჰანურში /შხ/ ჯგუფი შეიცვალა /ჩხ/ ჯგუფით. შდრ. /სხ/ > /ცხ/ ამავე დიალექტში (იხ. ზემოთ, § 8).

² იხ. არნ. ჩი ქო ბ ა ე ა. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 118; И. В. Мегрелидзе, Лазский и мегрельский слои в грузинском, Москва-Ленинград, 1933, გვ. 84—85. შდრ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 150; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 232.

³ კ. შმიდტის აზრით ქართ. წე-, მეგრ.-ქან. ჰე-ძირის სვანური შესატყვისია შტე-: პ-შტე „ნათებს“, (Studien, გვ. 55, 154). ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს

ქართ. წველ-ი-ს, მეგრ. ჭვალ-უნ-ს, ქან. ჭვალ-უ-ბ-ს.

ქართ. წულ-ი, სვან. ჭუშ- „ძე, ვაფიშვილი“¹.

ახსნას მოითხოვს საერთო-ქართველური შუასიბილანტური ხშუ-
ლების (*ძ₁, *ც₁, *წ₁) ორგვარი რეფლექსების არსებობა სვანურში
(შიშინა რიგის ხშულებისა და ნესაბამისი სპირანტების სახით).
ვარაუდობენ, რომ ეს გარემოება აიხსნება აფრიკატების სპირანტი-
ზაციით სვანურში: ჭელ < *ჯალტ-ი, ჭწშ < *კაჩ-ი და სხვ.² მაგრამ
დადგენილი არ არის პირობები, რომლებიც განსაზღვრავდნენ სპი-
რანტიზაციის პროცესს სვანურში. მიუხედავად ამისა, ხშულებისა
და სპირანტების დისტრიბუციის შესწავლა ჩვენთვის საინტერესო
მასალაში ზოგიერთ მითითებას იძლევა იმ შეზღუდვათა შესახებ,
რომლებსაც ექვემდებარებოდა ხსენებული პროცესი.

სპირანტიზაციის არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება უ
(resp. ჭ) ელემენტის წინ: ჯუშ-ილ³ „იმა დისათვის“, ჯუჩიელ
„ძველი“, ჯუშა „ძუ (ძალი)“, გწჭუ „ანწლი“, ჭუშ- „ძე, ვაფი-
შვილი“ (ეტიმოლოგ. „წული“). საერთო-ქართველური /*წ₁ც/ ჯგუ-
ფი სვანურში წარმოგვიდგება /შუ/ ჯგუფის სახით: შეჭჭუ „მწყე-
რი“, ლი-შყელ „ვარდნა“ (ეტიმოლოგ. „წყდომა“) და სხვ.⁴ მეორე
მხრივ /წ₁ც₁ხ/ ჯგუფს შეესატყვისება როგორც /ჩხ/, ისე /შხ/: ჩხარა
„ცხრა“. მგჩჩიმ „ცხიმი“, მაგრამ კიშხ „ფეხი“ (შდრ. ძე. ქართ.

გ. კლიმოვიც (МТНМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ, გვ. 250). მაგრამ, როგორც ქვემო-
თხსენება ნაჩვენებია, სვანურში სპირანტიზაციას (ამ შემთხვევაში ჭ > შ) არ უნდა
ქონოდა ადგილი /ტ/ სონანტის წინ. გარდა ამისა. წინამდებელი პრეფიქსისეული
ზმოვნის სიგრძე (5-შტე) გვიჩვენებს, რომ ძირეულ მორფს ანლაუტში დაკარგუ-
ლი უნდა ჰქონდეს რომელიმე თანამოვანი (შდრ. ჭეშმოთ, § 30).

¹ გ. როგავა, პურ-ფუძის საკითხისათვის: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადე-
მიის მოამბე, ტ. XII, № 10, 1951, გვ. 636.

² ეს მოსაზრება ეკუთვნის გ. როგავას. იხ. Арн. Чикобава, Кар-
твельские языки, их исторический состав и древний лингвистический
остаток: იკე, II, 1948, გვ. 262; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის
ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იკე, IV, 1953,
გვ. 46—47. იხ. აგრეთვე ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი
საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 180 შმდ.; ვ. თოფურიძე, ქართველურ ენათა
შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი: იკე, XII, 1960, გვ. 151—155.
საწინააღმდეგო აზრისა იყო ნ. მარია. იხ. მისი, Тубал-кавказский язык в
сванском: ИАН, 1912, გვ. 1093—1094. ხსენებული ავტორების აზრით ზანურ-
სვანურში შიშინა რიგისათვის ამოსავალია სისინა რიგი, უცვლელად შემონახული
ქართულში (იხ. ჭეშმოთ, § 13).

³ სხვა ვარიანტები (ჯგმილ, ჯიმილ) მეორეულად უნდა მივიჩნიოთ.

⁴ შდრ. /წ₁ც/ > /სუ/ (იხ. ზემოთ, § 8).

მ-კვრცხ-ლ-ი „ქვეითი“, მეგრ. კურხ-ი „ფეხი“, ქან. კურხ-ე „id.“¹; ჟიშხ-ე „ლაფერთხა“ (შდრ. ქართ. ციცხვ-ი)². შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ /ჩხ/ ჯგუფში შემავალი [ჩ] თანხმოვანი სპირანტიზაციას განიცდიდა მხოლოდ ინლაუტში თავკიდური შიშინა აფრიკატის დისიმილაციური გავლენით: *კურხ-ი > *კურხ > ჟიშხ; *ჯირხჷ-³ > *ჯიშხ- > ჟიშხ-ე⁴. განსხვავება ამ ორ მაგალითს შორის იმაში მდგომარეობს, რომ მეორე მაგალითში თავკიდურმა [ჯ] თანხმოვანმაც სპირანტიზაცია განიცადა მას შემდეგ, რაც ინლაუტის [ჩ] აფრიკატი შეიცვალა [შ] სპირანტით, პირველ მაგალითში კი ანლაუტის [პ] აფრიკატი უცვლელად შემოგვენახა. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს: [პ] აფრიკატი, როგორც ჩანს, საერთოდ ინახება ანლაუტში [ი]-ს წინ. შდრ. სვან. ჰითხ < *ჰყითხ < *ჰყითა „წყრთა“ (მეგრ. ჰყირ'თა)⁵.

არის საფუძველი აგრეთვე ვიფიქროთ, რომ აფრიკატები ინახებოდა თანხმოვნის (resp. სონანტის) მომდევნო პოზიციაში: სვან. ლგჯე < *ლჯე „რძე“ (ძვ. ქართ. სძე, მეგრ. ბჟა, ქან. მჯა)⁶, მეჩი < *მჩეჲ < *მჩეჲ-ჲ „მოხუცი“⁷ (ძვ. ქართ. მჰცე, მეგრ. ჩე „თეთრი“,

¹ იხ. Н. Марр, Тубал-кайянский вклад в сванском, გვ. 1093--1094; ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. VIII, 1928, გვ. 342; არნ. ჩიქობავა. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 62--63.

² K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 150.

³ სვანური *ჯირხჷ- ფორმისათვის ამოსავალია საერთო-ქართველური *ძიცხჷ- (იხ. ქვემოთ. § 10).

⁴ უნდა ვიფიქროთ, -ე < *-ჲ, სადაც *-ჲ სუფიქსია (კნინობითისა?). ხოლო *-ჲ — სახელობითი ბრუნვის დაბოლოება. შდრ. ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში: იკე, VI, 1954, გვ. 448 შმდ.

⁵ უკანაველარული თანხმოვნის მეტათეზისი უფრო ადრე მოხდა. ვიღრე [პ] შეიცვლებოდა [შ] სპირანტით [ყ]-ს წინ.

⁶ შდრ. ს. ჟღენტრი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები. თბილისი, 1949, გვ. 181.

⁷ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 94.

⁸ ბოლოკიდური [ი] სვანურში მიღებულია ფუძისეული [ე] ხმოვნისა და სახელობითი ბრუნვის ნიშნისეული [ა] ელემენტის კონტრაქციით. სრულხმოვან *მეჰჩეჲ არქეტის ვერ ვივარაუდებთ, რადგან ამ შემთხვევაში [ჟ] თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად *მეჩი ფორმა უნდა მიგვეღო. შდრ. მ. ჯ. ხ. < *მე-გხ-ე-ჲ „მავალი“, ხ-ჲ-მ-ე-ჲ < *ჰა-ჰ-მ-ე-ჲ „აქვეს“ და სხვ. (შდრ. ქვემოთ, § 12, 14). სამაგიერო სიგარძის მაგალითებს თანამედროვე სვანურშიც ვადასტურებთ: ბჟე. კაჰდა > ბჰ., ლშხ. კადა „ცული“, ზსვ. ჯიჰრა > ლშხ. ჯიჰრა „მუხა“, ზსვ. ხ-ა-ჰიდ-ი > ლშხ. ხ-ა-ჰიდ-ი „აძლევს“ და მისთ.

ქან. ზეჲ „id.“). მეორე მხრივ, სპირანტიზაციას ადგილი ჰქონდა ინტერვოკალურ პოზიციაში და ფუძის ბოლოს ხმოვნის შემდეგ: სვან. ჩიჟე „სიძე“ (მეგრ. სინჯა, ქან. სიჯა)¹, ხოშა „დიდი, უფროსი“ (ძვ. ქართ. ხუცეს-ი, მეგრ.-ქან. უჩაშ-ი „უფროსი“), ჭაშ „ქმარ-ი“ (ქართ. კაც-ი, მეგრ.-ქან. კოჩ-ი), ლუშა „ჯიხვი“ (ქართ. ვაც-ი, მეგრ. ოჩ-ი, ჭან. ბოჩ-ი „ვერძი“).

ამასთან დაკავშირებით ისახება შესაძლებლობა ზემოთ განხილული მაგალითების (ჭიშხ<*კუჩხ-ი, ჟიშხ-ე<*ჯიჩხჟ-) სხვაგვარი ინტერპრეტაციისა. კერძოდ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ [ჩხ] კომპლექსის შეცვლას [შხ] კომპლექსით ადგილი ჰქონდა მხოლოდ ხმოვნის (resp. [ი] და [უ] ელემენტების) მომდევნო პოზიციაში. ამ ვარაუდს არ ეწინააღმდეგება მჩხიმ („ცხიმი“) ფორმის არსებობა, რადგანაც [ჯ] აქ განიხილება როგორც მეორეულად განვითარებული ხმოვანი და, მაშასადამე, /ჩ/ ფონემა ისტორიულად სონანტის მომდევნო პოზიციაში იყო: მჩხიმ<*მჩხიმ. შდრ. აგრეთვე ლშხ. ლი-ჩჩხ-გნ-ე „წყალში გავლება“ (ძვ. ქართ. რცხ-ა, მეგრ. რჩხ-უ-ალ-ა, ქან. ო-ჩხ-უ).

უფრო რთულ სურათს ვადასტურებთ პაუზის შემდეგ ხმოვნის წინ. შდრ. სვან. ჟელ „ძალი“ (მეგრ.-ქან. ჯოლორ-ი), მაგრამ ჯარ-ლჟ „ძარღვი“ (მეგრ. ჯერღვ-ი); შან- /შენ- (ბზ. ხ-ე-შან „ასხია“, შა-შან, ლშხ. შა-შენ „ნაყოფი“, ქართ. აღ-მო-ც-ენ-ებ-ა, მ-ც-ენ-არ-ე, მეგრ. ჩან-ს „ხარობს“, ქან. ი-ჩან-ე-ნ „id.“)², მაგრამ ჩოშ- „coitus“ (ქართ. ცოლ-ი, მეგრ.-ქან. ჩილ-ი)³.

¹ თავიადური [ჩ]<[*შ], როგორც ჩანს. ძირეული [ე] სპირანტის დისიმილაციური გავლენით. მეგრულ-ქანური [ს] ანლაუტში აგრეთვე [*შ]-საგან უნდა მომდინარეობდეს ძირეულ [ჯ]-სთან დისიმილაციით სისინობა-შიშინობის ნიხედვით. შდრ. გ. როგავა, დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის ერთი სახეობა ზანურში: თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXXb, XXXIb, 1947, გვ. 353. სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 132, 133; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 163—164.

² ამ შემთხვევაში შეიძლებოდა აგრეთვე გვეფიქრა, რომ [ჩ] შეცვალა [შ]-მ სვანურში ინტერვოკალურ პოზიციაში.

³ Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общечартульского языка-основы: ИАН СССР, Отделение литературы и языка, т. XIX, вып. 1. 1960, გვ. 27; აღ. ონიანი, ქართველურ ენათა ბგერათმესატყვისობის ზოგი საკითხი: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, ტ. 1, 1962, გვ. 220. შდრ. ა. შანიძე, ეტიმოლოგიური შენიშვნები, ნათესაობის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინი ქართულში: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XX, № 2, 1958, გვ. 253—256; G. Deeters apud K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 120.

მეორე შემთხვევაში (ჩოშ-) შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თავკიდური აფრიკატის შენარჩუნებას ხელი შეუწყო ფუძის ბოლოკიდური [შ] სპირანტის დისიმილაციურმა გავლენამ. მართლაც, სვანური ძირეული მორფემის სტრუქტურისათვის არ არის დამახასიათებელი ორი შიშინა სპირანტის თანაარსებობა, თუ თავკიდური თანხმოვანი ყრუა. ამასთან აფრიკატი ჩვეულებრივ წინ უსწრებს სპირანტს (შდრ. ზემოთ: ჩიჟე < *შიჟე < *შიჯე „სიძე“).

რაც შეეხება ჯპრლუ („ძარღვი“) სიტყვას, აქ გამორიცხული არ არის სესხება მეგრულიდან, როგორც ამას ვარაუდობენ სპეციალურ ლიტერატურაში¹.

§ 10. განვიხილოთ ზოგი შემთხვევა, რომელიც ეწინააღმდეგება შესატყვისობათა ზემოთ წარმოდგენილ სქემებს:

(1) ქართ. ც: მეგრ.-ჰან. დ:

ქართ. ცეცხლ-ი, მეგრ. დაჩხირ-ი, ჰან. დაჩხურ-ი.

(2) ქართ. ც: სვან. ჟ:

ქართ. ციცხვ-ი, სვან. ჟიშხ-ე „ლაფერთხა“.

(3) ქართ. ზ: სვან. დ:

ქართ. ზეცა, სვან. დეც.

(4) ქართ. ს: მეგრ.-ჰან. Ø: სვან. ლ:

ქართ. სა- (პრეფიქსი), მეგრ.-ჰან. თ-, სვან. ლა- (შდრ. ქართ. სა-ქათმ-ე, მეგრ. თ-ქოთომ-ე, ჰან. თ-ქოთუმ-ალ-ე, სვან. (ლშხ.) ლა-ქთალ-ნრ).

ქართ. სახლ-ი, ჰან. ოხორ-ი.

ძვ. ქართ. სთ-ავ-ს, სვან. ა-ლთ-ე (აორ. ან-ლეთ-ე)².

ძვ. ქართ. სძე, მეგრ. ბჟა, ჰან. მჯა³, სვან. ლჯჟე.

(5) ქართ. Ø: მეგრ.-ჰან. Ø: სვან. შ:

ქართ. თავ-ი, ჰან. მთუგ-ი, სვან. შდუგუ.

ქართ. ათ-ი, მეგრ.-ჰან. ვით-ი, სვან. ეეშდ.

ქართ. დათვ-ი, მეგრ. თუნთ-ი, ჰან. მთუთ-ი, სვან. დჰშდუ.

ქართ. ოთხ-ი, მეგრ. ოთხ-ი, ჰან. ოთხო, სვან. ტოშთხუ.

(6) ქართ. წ: მეგრ.-ჰან. ჭ: სვან. ჰ, ჟ, Ø:

ქართ. წაბლ-ი, მეგრ.-ჰან. ჭუბურ-ი. სვან. ჰეპ „ბალი“⁴.

¹ ვ. თაფურიძე, სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში, გვ. 308.

² ა-ლ თ-ე < *ა-ლ ე თ-ე ფუძისეული ე ხმოვნის გვიანდელი სინკოპის შედეგად.

³ ზანური დიალექტებისათვის ამოსავლად ვვარაუდობთ *ჯა ფორმას. [ბ] და [შ] თანხმოვნები გვიანდელი ფონეტიკური დანართებია. შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 94.

⁴ Н. Марр, Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным афетического языкознания: Записки

ქართ. წოდ- (ა-წოდ-ებ-ს, ა-წვდ-ი-ს, მი-ა-წოდ-ა), სვან. ჰოდ- (ა-ჰოდ „გაყიდე“, ბ-ა-ჰედ-ი „აძლევს“)¹.

ქართ. ე-წევა, მეგრ. ჰაფ-ა „დაწევა, მიღწევა, სწრაფვა“, სვან. ხ-ე-ჰ-ა „ეწევა“¹.

მეგრ. ჰუმ-ე, ჰუმ-ან-ი „ხვალ“, ო-ჰუმ-არ-ე „დილა“, ჰან. ჰუმ-ან-ი „დილა“, ჰუმ-ენ, ო-ჰუმ-ე „ხვალ“, სვან. ჰამ „დილა“².

ქართ. წერ-ს, მეგრ. ჰარ-უნ-ს, ჰან. ჰარ-უშ-ს, სვან. ვ-არ-ი.

ქართ. მწერ-ი, მეგრ. ჰანჯ-ი „ბუზი“, ჰან. მჰაჯ-ი „id.“, სვან. მერ „ბუზი, მწერი“³.

პირველი ორი რიგი ანალოგიურია მერვე პარაგრაფში განხილული მაგალითებისა. მეგრ. დაჩხირ-, ჰან. დაჩხურ- ფორმებისათვის ამოსავალია *ჯაჩხრ- ფორმა, რომლის თავკიდურმა [ჯ] თანხმოვანმა განიცადა დესიმილაცია (დეზაფრიკატიზაცია) ძირეულ [ჩ] თანხმოვანთან დისიმილაციით და შეერწყა /დ/ ფონემას. ქართ. ცეცხლ-ი < *ძეცხლ-ი (ქართ.-ზან. *ძიეცხლ-), ისევე, როგორც ცაცხე-ი < *ძაცხე-ი⁴. შეფარდება ქართ. ციცხვ-ი, სვან. ჟიშხ-ე გვავარაუდებინებს საერთო-ქართველურ *ძიეცხლ-, არქეტიპს. აქედან ქართ. *ძიცხე-ი > ციცხვ-ი. სვანურში ამოსავალმა *ძიეცხლ- ფორმამ კანონზომიერად მოგვცა *ჯიჩხლ-, საიდანაც მივიღეთ თანამედროვე ჟიშხ-ე ფორმა⁵.

ქართ. ზე-ცა არის კომპოზიტი, რომლის პირველი ელემენტია ზმნისართი (აქ ატრიბუტულად გამოყენებული) ზე (ს.-ქართველ. *ზიე, მეგრ.-ჰან. ჟი, სვან. ჟი). შდრ. ძვ. ქართ. ქუე-ყანა, ზე-სკნელ-

Восточного Отделения императорского русского археологического общества. СПб, 1914, вып. I—II, გვ. 4, 14—15, 33—35; ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 155; Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 21; К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 55, 153, 154.

¹ ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 155; К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 55, 154, 155.

² К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 55, 160; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 247—248.

³ Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 22.

⁴ ტ. გუდავა, რეგრესული დეზაფრიკატიზაციის ერთი შემთხვევა ზანურში (მეგრულ-ჰანურში): საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXXIII: 2, 1964, გვ. 499, 501. შდრ. აგრეთვე Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 23—24, 234. საზავარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 158; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 171; შდრ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 87—88.

⁵ შდრ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 150.

-ი, ქუე-სკნელ-ი, უკუანა-ჰსკნელ-ი და მისთ.¹ თუ ვივარაუდებთ, რომ ანალოგიურივე აგებულებისაა სვანური დე-ც (<*დე-ცა), უნდა მივიღოთ შემდეგი ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ევოლუცია: *ზ₁ე-ცა > *ზე-ცა (ასიმილაცია „სისინ-შიშინა“ [ზ₁] ბგერისა სისინა [ც] ბგერასთან), *ზე-ცა > *ძე-ცა ([ზ] -ს აფრიკატიზაცია [ც] -ს გავლენით), *ძე-ცა > *დე-ცა (დისიმილაციური დესიბილაცია)². შდრ. კან. დიციხირ-ი < *ძიციხირ-ი < *ზისხირ-ი „სისხლი“.

შესატყვისობა ქართ. ხ: მეგრ.-კან. ჴ: სვან. ლ დასტურდება ფუძის თავიკიდურ პოზიციაში /ა/ და /ე/ (მეგრ.-კან. /ო/ და /ა/) ხმოვნების, აგრეთვე /ძ/ (მეგრ.-კან. და სვან. /ჯ/) თანხმოვნის წინ. ამავე დროს არ მოგვეპოვება მაგალითები, სადაც ქართული /ხ/ ფონემის შესატყვისად გვექნებოდა მეგრ.-კან. და სვან. შ/ მითითებულ გარემოცვაში. ამგვარად, შესატყვისობათა ეს ორი რიგი (I, ქართ. ხ: მეგრ.-კან. ჴ: სვან. ლ და II, ქართ. ხ: მეგრ.-კან. შ: სვან. ჴ) ერთმანეთთან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში იმყოფება. მეორე მხრივ, შესატყვისობა ქართ. ხ: მეგრ.-კან. ხ: სვან. ხ დასაშვებია თითქმის ყველა იმ გარემოცვაში, რომლებშიც ვადასტურებთ როგორც პირველი, ისე მეორე რიგის შეფარდებებს (მაგ.: ქართ. სამ-ი, მეგრ.-კან. სუმ-ი, სვან. სემ-ი; ქართ. ასულ-ი, მეგრ.-კან. ოსური, სვან. კასუნ- და სხვ.) და, მაშასადამე, კონტრასტულად უპირისპირდება მათ.

აქედან გამომდინარეობს, რომ შესატყვისობათა I და II რიგები ერთსა და იმავე საერთო-ქართველურ ფონემას გულისხმობენ ამოსავლად, მაშინ როდესაც III რიგი (ქართ. ხ: მეგრ.-კან. ხ: სვან. ხ) სხვა ფონემის რეფლექსს წარმოადგენს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული (იხ. § 9), შესატყვისობათა II რიგი (ქართ. ხ: მეგრ.-კან. შ, სვან. ჴ) ასახავს საერთო-ქართველურ /*ხ₁/ ფონემას. მაშასადამე, I რიგისთვისაც (ქართ. ხ: მეგრ.-კან. ჴ: სვან. ლ) იგივე /*ხ₁/ ფონემა უნდა ვივარაუდოთ ამოსავლად. რაც შეეხება III რიგს, ეს უკანასკნელი, როგორც ვნახეთ, საერთო-ქართველურ /*ხ/ ფონემაზე დაიყვანება (იხ. ზემოთ, § 8)³.

¹ შდრ. აგრეთვე ოს. арв „ცა“ და wælarv „ზეცა“ („верхнее небо“). იხ. В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, Москва-Ленинград, 1958, გვ. 71.

² შდრ. გ. როგაეა, ნააფიქსარი დ-ს ფონეტიკური სახეცვლილებანი და ზეცა ფუძის აგებულების საკითხი: აღ. წილჯიძის სახელობის ქუთაისის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის წიგნები, XI, 1952—1953, გვ. 62—65.

³ მეთოდის თვალსაზრისით, შდრ. H. M. Hoenigswald, Language change and linguistic reconstruction, Chicago, 1960, გვ. 119 წმდ. ქართ.

შეფარდება (5) ქართ. $\emptyset$: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. $\emptyset$ გვხვდება მხოლოდ [თ] თანხმოვნის წინა პოზიციაში (სვანურში [თ]>[ლ] წინამავალ [შ]-სთან დისიმილაციით)¹. ამავე პოზიციაში გამოირიცხულია შესატყვისობა ქართ. ხ: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. $\emptyset$, იმ დროს როდესაც შეფარდება ქართ. ხ: ქან. ხ² დასტურდება: ძვ. ქართ. სთუ-, სთუ-ელ-ი, ქან. სთვ- „გაწყდომა, გასხლტომა“, სთვ-ელ-ი (<*სთვ-ალ-ი) „მოწყვეტის, კრეფის დრო, რთველი, შემოდგომა“³. ამგვარად, შესატყვისობათა რიგი ქართ. $\emptyset$: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. $\emptyset$ დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში იმყოფება შესატყვისობათა რიგთან ქართ. ხ: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. $\emptyset$ და, მაშასადამე, აგრეთვე შესატყვისობათა რიგთან ქართ. ხ: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. ლ, ხოლო სამივე ეს რიგი კონტრასტულად უპირისპირდება შესატყვისობათა რიგს ქართ. ხ: მეგრ.-ქან. ხ: სვან. ხ.

ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს, რომ შესატყვისობა ქართ. $\emptyset$: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. $\emptyset$, ისევე როგორც მასთან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში მყოფი შესატყვისობათა ორი დანარჩენი სისტემა, ამოსავლად გულისხმობს შუასიბილანტური რიგის ყრუ სპირანტს, ე. ი. — საერთო-ქართველურ /*ს₁/ ფონემას: ხ.-ქართველ. /*ს₁თაგჳ/>ქართ. თაგვ-ი, ქან. მთუგ-ი, სვან. შდუგჳ და მისთ⁴.

ხ: მეგრ.-ქან. $\emptyset$: სვან. ლ შეფარდების აქ წარმოდგენილი ახსნა ეკუთვნის თ. გამყრელიძეს (უფრო დაწვრილებით ეს საკითხი განხილულია თ. გამყრელიძისა და ავტორის ზემოთ დასახელებულ მონოგრაფიაში). სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. Н. Марр, Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных подписей, გვ. 37; И. Книшидзе, Грамматика мивггельского языка, გვ. 228, 292; არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 151, 240, 442; მისივე, Карпелеские языки, их исторический состав и древний клинописный облик, გვ. 265; მისივე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში: იკე, V. 1953. გვ. 59: ვ. თოფურია. ხმოვანთავსართოვანი სახელები: თბილისის საბ. უნივერსიტეტის შრომები, XXX/I b, 1947, გვ. 458 შმდ.; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 78 შმდ. შდრ. აგრეთვე Г. А. Климов, Этимологический словарь. გვ. 163 შმდ.

¹ /*მთ/ ჯგუფმა არ მოგვცა /მდ/ მხოლოდ /ხ/ თანხმოვნის წინ: ჟღმთხჳ „ოთხი“ და სხვ. ლენტეხურში /მდ/ ჯგუფი რეგულარულად შეიცვალა /მტ/ ჯგუფით. იხ. ა. შანიძე, ვ. თოფურია, სვანური პროზაული ტექსტები, I, თბილისი, 1939, წინასიტყვაობა, გვ. XIV; ს. ჟღენტო, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 170—172.

² სვანურში სათანადო მაგალითი არ იძებნება.

³ არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 206, 312—313.

⁴ შდრ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 26. სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, გვ. 49; შდრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 75 შმდ.

თუ შევაჯამებთ მიღებულ შედეგებს, წარმოგვიდგება საერთო-ქართველური $/*s_1/$ ფონემის პოზიციურ ცვლილებათა საინტერესო სურათი ქართველურ დიალექტებში:

ქართულში $/*s_1/$ ფონემის ალოფონი გაქრა (ე. ი. შეერწყა ნულს) $/\theta/-$ ს წინ. ყველა სხვა პოზიციაში $/*s_1/$ ფონემის ალოფონები დაემთხვა $/*s/$ ფონემის ალოფონებს და ერთ ქართულ $/s/$ ფონემაში გაერთიანდა¹.

ზანურ დიალექტებში $/*s_1/$ ფონემის ალოფონი აგრეთვე შეერწყა ნულს $/\theta/$ თანხმოვნის წინ. გარდა ამისა, $/*s_1/$ აქ დაიქარგა ანლაუტში $/*a/$ და $/*e/$ ($>$ მეგრ.-ქან. $/o/$ და $/a/$) ხმოვნებისა და $/*d_1/$ ($>$ მეგრ.-ქან. $/z/$) თანხმოვნის წინ. ყველა სხვა გარემოცვაში საერთო-ქართველური $/*s_1/$ ფონემა მეგრულ-ქანურში წარმოდგენილია $/\theta/$ ფონემით.

სვანურში საერთო-ქართველური $/*s_1/$ ფონემა გარემოცვათა უმრავლესობაში (მათ შორის $/\theta/-$ ს წინ) $/\theta/$ თანხმოვნის სახით გვევლინება. მხოლოდ ანლაუტში $/a/$ და $/e/$ ხმოვნების, აგრეთვე $/*d_1/$ ($>$ სვან. $/z/$) თანხმოვნის წინ განიცადა მან მეტად თავისებური ევოლუცია და საერთო-ქართველური $/*l/$ სონანტის ერთ-ერთ რეფლექსს დაემთხვა².

შემთხვევა (6), როგორც ჩანს, აგრეთვე კომბინატორულ ინტერპრეტაციას ექვემდებარება:

შეფარდება ქართ. წ: მეგრ.-ქან. ჰ: სვან. ჰ გვხვდება მხოლოდ ანლაუტში ხმოვნის (მაგრამ არა უ-ს) წინ, ან ინტერვოკალურ პოზიციაში. ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ საერთო-ქართვე-

¹ ეს არის ერთადერთი შემთხვევა ქართულში, როდესაც საერთო-ქართველური შუასიბილანტური ფონემის რეფლექსი გარჩეულია იმავე სერიის წინასიბილანტური ფონემის რეფლექსისაგან: ს.-ქართველ. $/*s_1\theta/ >$ ქართ. $/\theta\theta/$; ს.-ქართველ. $/*s_1\theta/ >$ ქართ. $/s\theta/$. ცხადია, $/*s_1/$ თანხმოვნის გაქრობა $/\theta/-$ ს წინ უფრო ადრე მოხდა, ვიდრე $/*s_1/ > /s/$ გადასვლა დანარჩენ პოზიციებში.

² ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ სვანურში პაუზის წინ ადგილი ჰქონდა საპირისპირო პროცესს — $/l/ > /m/$: ქართ. ტილ-ი. სვან. ტიშ; ქართ. ცოლ-ი, სვან. ჩოშ- „coitus“; ქართ. წულ-ი, სვან. ჰუშ- და სხვ. (შდრ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 24). შდრ. აგრეთვე 1,3 მონაცვლეობა თურქული ჯგუფის ენებში. იხ. М. Ряснен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков (თარგმანი გერმანულიდან), Москва, 1955, გვ. 25 შმდ.; Н. К. Дмитриев, Соответствие л||ш: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, Фонетика, Москва, 1955, გვ. 320 — 321.

ლუომბა /¹წ₁/ ფონემამ სვანურში მოგვცა /ჰ/ აღნიშნულ პოზიცი-
ებში¹.

ამ დებულებას ეწინააღმდეგება ერთი მაგალითი, რომელიც
დამოწმებულია სპეციალურ ლიტერატურაში: ქართ. წამ-ალ-ი,
ლერ-წამ-ი (<ლელ-წამ-ი), ჰან. ჰამ-ი „წამალი“, მეგრ. 'რ' ჰემ-ი
„pubes“, ლარჰემ-ი „ლერწამი“, სვან. ჰემ „თივა“².

სვანურში მოსალოდნელი იყო *ჰემ დადასტურებული ჰემ
ფორმის მაგივრად.

ჩამდენადაც /ჰ/ ფონემის შემონახვა ამ პოზიციაში კომბინატო-
რულად ვერ აიხსნება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სიტყვა ნასეს-
ხებია ზანური დიალექტებიდან.

შეფარდება ქართ. წ: მეგრ.-ჰან. ჰ: სვან. ჯ წარმოდგენილია
ერთადერთი მაგალითით, სადაც /ჲ/ სვანურში /ჩ/ თანხმოვნის
წინ დგას.

შეფარდება ქართ. წ: მეგრ.-ჰან. ჰ: სვან. ჯ აგრეთვე ერთი
მაგალითით არის ილუსტრირებული. სვან. ჳ აქ თავიკიდურ /ჰ/
ელემენტსა და /ე/ ხმოვანს შორის იმყოფება.

ამ მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ წესები:
/*წ₁/ > სვან. /ჲ/ /ჩ/-ს წინ და /*წ₁/ > სვან. ჳ /ჰ/-ს მომდევნო
და ხმოვნის წინა პოზიციაში. /ე/ ხმოვნის დაგრძელება შეიძლება
განვიხილოთ როგორც თანხმოვნის დაკარგვის კომპენსაცია.

ორი უკანასკნელი წესის ღირებულებას, ცხადია, ამცირებს ის
ფაქტი, რომ თითოეული მაღვანი მხოლოდ ერთი მაგალითის
საფუძველზეა ფორმულირებული. მაგრამ თუ ზოგ გარემოებას გა-
ვითვალისწინებთ, აღნიშნული წესები უფრო დამაჯერებლად მოგ-
ვეჩვენება. მართლაც, ფონეტიკური თვალსაზრისით ეს ორი მაგა-
ლითი შეიძლება გავაერთიანოთ წინა მაგალითებთან ერთი არსები-
თი ნიშნის მიხედვით: ყველა ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ხშვის
მომენტის მოშლასთან და შედეგად მიღებული ნაპარალის გაფარ-
თობასთან³. რაც შეეხება ამ გზით წარმოშობილი ფონაციის კონკ-
რეტულ რეალიზაციას, ეს, ბუნებრივია, დამოკიდებულია ფონეტი-

¹ შდრ. ს.-ქართველ. /*ს₁/ > მეგრ.-ჰან. ო. ანალოგიურ. თუმცა არაიდენტურ
გარემოებებში. საკითხის სხვაგვარი გადაწყვეტისათვის იხ. ვ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა.,
ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 154 შმდ.

² იხ. გ. რ. ო. გ. ა. ვ. ა., წამალ- სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის: საქ. სსრ მეცნიერე-
ბათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI. № 3, 1945; Г. А. Климов, Этимологичес-
кий словарь, გვ. 121, 249.

³ შდრ. ანალოგიური ტენდენცია სიბილიანტურ აფრიკატთა სპირანტიზაციისა
(იხ. ზემოთ, § 8).

კურ გარემოცვაზე. არაფერი არ არის გასაკვირველი იმაში, რომ / წ_1 / ფონემის ალოფონი ხმოვნების წინ და ხმოვნებს შუა ხშვის მოშლის შემდეგ მოგვევლინა უბრალო ასპირაციის, ე. ი. [ჰ] ბგერის სახით. სწორედ ასევე, ფონეტიკურად სავსებით გასაგებია, რომ ამავე / წ_1 / ფონემის ალოფონმა ალვეოლარული მჟღერი [ჩ] ბგერის წინ ხშვის მოშლის შემდეგ პალატალური ნახევარხმოვნის [ჟ]-ს სახე მიიღო¹. ბოლოს, სავსებით ბუნებრივია აგრეთვე, რომ / წ_1 / ფონემის ალოფონი, წარმოდგენილი [მ] და [ე] სეგმენტებს შორის, ადვილად შეიძლებოდა გამჭრალიყო მას შემდეგ, რაც მან დაკარგა ხშულობის თვისება².

§ 11. უკანასიბილანტური (შიშინა) რიგი:

ს.-ქართულ.	ქართ.	მეგრ.-ქან.	სვან.
(ქ) ³	—	—	—
* შ	შ	შქ, სქ	შგ, სგ
* ჯ	ჯ	ჯგ, ძგ	სგ
* ჩ	ჩ	ჩქ, ცქ	შგ
* ჭ	ჭ	ჭქ, წქ	შქ ⁴

მაგალითები:

1. ქართ. შვიდ-ი, მეგრ.-ქან. შქვით-ი, სვან. იშგუიდ.

ქართ. ვაშლ-ი, მეგრ.-ქან. უშქურ-ი, სვან. ჭისგუ.

ქართ. შენ-ი, მეგრ.-ქან. სქან-ი სვან. ი-სგუ.

ძვ. ქართ. მო-ა-შთ-ო (შთ- < შტდ-), ქან. დო-შქვიდ-უ, მეგრ. დნ-შქვიდ-უ, სვან. ა-შგუიდ.

¹ შდრ. ქვემოთ (§ 14) მეორეული $\text{ქ} > \text{ჯ}$ (დიალექტურად აგრეთვე $\text{ჯ} > \text{ქ}$) თანხმოვნის წინ.

² პროცესი შეიძლებოდა განხორციელებულიყო [ჰ] საფეხურის გავლით: * $\text{მ წ}_1 \text{ერ} - > * \text{მ ჰერ} - > \text{მ ქრ}$.

³ საერთო-ქართველური / ქ / ფონემის რეფლექსები (მოსალოდნელი იყო: ქართ. ფ; მეგრ.-ქან. უგ, ზგ; სვან. შგ, სგ) არ დასტურდება ჩვენთვის ცნობილ მასალაში. თვით / ქ / ფონემის არსებობა საერთო-ქართველურში, ამდენად, ეჭვს იწვევს. იხ. გ. ახვლედიანი, "შენიშვნა ევარები, ჯარე"-ს შესახებ: ჩვენი მეცნიერება. № 6 — 7, 1923; არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1926, გვ. 28; Т. Гонимашвили, К истории одного звука в грузинском языке: ენიმკის მოამბე. II, 1937.

⁴ აქ წარმოდგენილი შესატყვისობანი არ დასტურდება, როდესაც: 1) საკმე გვაქვს პარმონიულ კომპლექსთან, სადაც პირველ წევრს წარმოადგენს შიშინა სიბილანტი, ხოლო მეორე — ველარული თანხმოვანი (შდრ. ქართ. ჩხიკვი-ნეგრ.-ქან. ჩხვიკი-); 2) სიტყვა შეიცავს ველარულ თანხმოვანს (შდრ. ქართ. დეკ-ვა, მეგრ. ღაკ-უა და მისთ). შდრ. თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959, გვ. 21.

ქართ. შუა, მეგრ. შქა, ჰან. შქა||შკა, სვან. ისგა.

ქართ. შველ-ი, მეგრ. სქვერ-ი, ჰან. მსქვერ-ი „ირემი“.

2. ქართ. ს-ჯ-ობ-ს, მეგრ. უ-ჯგ-უ-(ნ) „სჯობს“, ჯგ-ირ-ი „კარ-გი“, ჰან. ა-ჯგ-ინ-ენ „იერევა“¹.

ძვ. ქართ. მა-რგუ-ენ-ე, მეგრ. მა-რძგვ-ან-ი (<*მო-რძგვ-ან-ი), სვან. მუ-რსგჷ-ენ (<*მგ-რსგჷ-ენ), ლე-რსგჷ-ენ.

ქართ. ჯვ-, მეგრ.-ჰან ძგვ-, სვან. სგ- (<*სგჷ-)².

3. ქართ. ჩემ-ი, მეგრ.-ჰან. ჩქიმ-ი, სვან. მი-შგუ.

ქართ. ჩვენ-ი, მეგრ. ჩქინ-ი, ჰან. ჩქუნ-ი, სვან. გუ-შგჷ-ე.

ძვ. ქართ. ჩჩუ-ილ-ი, მეგრ. ჩქიჩქუ „რბილი“, ჰან. ჩუჩქუ „id.“, სვან. მენ-(ნ)შგჷ-ე „id.“.

ქართ. არჩვ-ი, მეგრ. ერქც-ემ-ი „ჯიხვი“³.

ძვ. ქართ. უ-ჩნ-ს, მეგრ. უ-ჩქუ(ნ) „იციის, ჰგონია“, ჰან. უ-ჩქინ „id.“.

ქართ. მაჩვ-ი, მეგრ. მუნჩქე-ი, ჰან. მუნჩქ-ი.

4. ქართ. მ-ჰედ-ელ-ი, მეგრ. ჰკად-უ (<*მ-ჰკად-უ), სვან. მგ-შკიდ.

ქართ. მჰად-ი, მეგრ. ჰკიდ-ი, ჰან. მჰკულ-ი⁴.

ქართ. ღა-ჰრ-ა, მეგრ. ღო-ჰკირ-უ, ჰან. ღო-ჰკორ-უ⁵.

ქართ. ჭურ-ი, მეგრ. ჭკუჯ-ი||ჭკულ-ი „პურპელი“.

ქართ. ჯაჰვ-ი, მეგრ. ძეწკვ-ი⁶.

სპეციალისტების აზრით, სვანური რეფლექსები გვიანდელია და გამოიყვანება ენის იმ მდგომარეობიდან, რომელიც ღღემდე დაცულია ზანურ დიალექტებში: /შქ/ > /შგ/, /სქ/ > /სგ/ წინაველარული კომპონენტის დისიმილაციური გამჟღერებით⁷. რაც შეეხება საერ-

¹ არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 435 — 436.

² ს.-ქართველ. /*ჯ/ მიეკუთვნება იშვიათ ფონემათა რიცხვს. იხ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы: ИАН СССР, Отделение литературы и языка, XIX, вып. I, 1960, გვ. 30. შდრ. ა. შანიძე, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, № 2, 1960.

³ სვან. ჰერსკნ (ლშხ. ჰერსკინ) „არჩვი“ ნასესხებია მეგრულიდან. შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 91.

⁴ სვან. (ბქვ.) ჰკჯტ შესულია მეგრულიდან.

⁵ სვან. ჰკორ- (ამავე მნიშვნელობით) ნასესხებია ზანურიდან.

⁶ ბ. გიგინეიშვილი, ჯაჰვი-სა და ძეწკვი-ს მიმართებისათვის: კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1964, გვ. 7 — 8.

⁷ ს. ულენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 167 — 168; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-

თო-ქართველური შიშინა აფრიკატების სევანურ რეფლექსებს, აქ დისიმილაციის პროცესებს წინ უსწრებდა სპირანტიზაციის პროცესი: /ძგ/ > /*ზგ/ > /სგ/ (დისიმილაციური დაყრუება), /ჩქ/ > /*შქ/ > /შგ/, /ჭქ/ > /შქ/¹.

ორგვარი რეფლექსების არსებობა ზანურ დიალექტებსა და სევანურში აიხსნება კომბინატორული პროცესებით, რომლებსაც აღნიშნულ ქართველურ დიალექტებში ჰქონდა ადგილი: /*შქტ/ > ზან.-სევან. /*სქტ/ (> სევან. სგტ); /*ჯგტ/ > ზან.-სევან. /*ძგტ/ (> სევან. /*ზგტ/ > /სგტ/). /*რჩქ/ > მეგრ.-ქან. /რცქ/², /*ჭქტ/ > მეგრ.-ქან. /წკქ/³.

დაგვრჩა განსახილველი ზოგი სპეციალური შემთხვევა:

(1) ქართ. შ: მეგრ.-ქან. ზ:

ქართ. შაშვი-ი, მეგრ. ზესქვი-ი, ქან. მზესქუ.

(2) ქართ. ჯ: ქან. დ: (მეგრ. ჯგ || ჰკ):

ძვ. ქართ. ჯინჟველ-ი, ქან. დიმჰკუ (მეგრ. ჯგიჯგიტია, ქკიჭკიტია).

ძვ. ქართ. ჯინჟარ-ი, ქან. დიჰკიჯ-ი.

(3) ქართ. ჰ: მეგრ.-ქან. ჰკ: სევან. ზ:

ქართ. ა-ჰმ-ევ-ს, ჰამ-ა, მეგრ. ჰკომ-უ-ა „ჰამა“, ქან. ო-ჰკომ-უ „იდ.“, სევან. ხ-ნ-მ-ნ-ე „აჰმევს“⁴.

ქართ. ჰრ-ა, სა-ჰრ-ელ-ი, მეგრ. ჰკირ-უ-ა „ჰრა“, ქან. ო-ჰკორ-უ „ჰრა, მკა, დაკვლა“, სევან. ლნ-რ-ე „სათიბი“ (ეტიმოლოგ. -საჰრე-ლი)⁵.

შეფარდება ქართ. შაშვი-ი, მეგრ. ზესქვი-ი, ქან. მზესქუ გვაგვარაუდებინებს *ზაშუ- არქეტიპს (დასაშვებია აგრეთვე *ზ₁აშუ- და

შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, გვ. 47 — 48; ვ. თოფჩუ რია ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 154. შდრ მისივე, სევანური ენა, I, ზნა, ტფილისი, 1931, გვ. 65.

¹ გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი. შესწავლის ძირითადი საკითხები, გვ. 47 — 48: ვ. თოფჩუ რია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 154.

² თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა, უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959, გვ. 26 შმდ.

³ იხ. ბ. გიგინეიშვილი, ჯაჰვი-სა და ჭეწკვი-ს მიმართებისათვის: თეზისები, გვ. 8.

⁴ შდრ. Н. Марр, Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей, გვ. 14, 44 — 45; ვ. თოფჩუ რია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 156; Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 27, 29.

⁵ Г. А. Климов, იქვე, გვ. 27.

ჩაშუ- არქეტიპები, თუ /^{*}ჟ/ არსებობდა როგორც ფონემა. ფონეტიკურად სამსავე შემთხვევაში გვექნებოდა [^{*}ჩაშუ]). ქართულში ^{*}ზაშუ-ე > ^{*}ჩაშუ-ი > შაშუ-ი. ზანურ დიალექტებში ^{*}ზაშუ-ე > ^{*}ზოს-ქლ-ი ზესქე-ი¹.

შესატყვისობა ქართ. ჯ: ქან. დ აიხსნება დისიმილაციური დესიმილაციით (დესაფრიკატიზაციით) ქანურში: დიმჭკუ < ^{*}ჯიმ-ქკუ, დიჭკიჯ-ი < ^{*}ჯიჭკიჯ-ი².

შეფარდება (3) ქართ. ჰ: მეგრ.-ქან. ჰკ: სვან. Ø შედეგია სვანურში /^{*}ჰ/ თანხმოვნის გაქრობისა ხმოვნის მომდევნო და თანხმოვნის წინა პოზიციაში, რამაც თავის მხრივ გამოიწვია წინამავალი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელება: ხ-ნ-მ-ნ-ე < ^{*}ჰ-ა-ჰმ-უნ-ეჲ, ღნ-რ-ე < ^{*}ლა-ჰრ-ე (< ^{*}ს₁-ა-ჰრ-ე)³.

ერთ შემთხვევაში მეგრულ-ქანურ /ჰკ/ ჯგუფს ქართულში შეესატყვისება /წ/ ფონემა მოსალოდნელი /ჰ/-ს მაგივრად:

მეგრ. ჰკირ-ი, ქან. მჰკირ-ი, ქართ. წილ-ი „ტილის კვერცხი“ (საბა, გვ. 437).

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართ. წილ-ი < ^{*}ჰილ-ი, რომელიც კანონზომიერად შეესატყვისებოდა ზანურ ჰკირ- ფუძეს. გადასვლა /ჰ/ > /წ/ უნდა აიხსნებოდეს სათანადო სიტყვის ექსპრესიული ხასიათით („პატარა სავანი“)⁴. შდრ. ანალოგიური მონაცვლეობანი „პატარის“ აღმნიშვნელ სიტყვებში: ქართ. პატარა, პაჭუა, პაწია; ქან. ჰუტა, წუტა (შდრ. აგრეთვე ქან. ჰიტა, მეგრ. ჰიტე); სვან. კოტრლ, კოჭრლ, კოწრლ და სხვ.⁵.

¹ სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 105 — 106; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 87 — 88; შდრ. აგრეთვე Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 162.

² მეგრ. ჯ გ ი ჯ გ ი-ტ ი ა || ჰ კ ი ბ კ ი-ტ ი ა („ჰიანჰველა“) < ^{*}ჯ ი ბ კ ჯ; -ტ ი ა კინოზომიების სუფიქსია. იხ. ტ. გ უ დ ა ვ ა, რეგრესული დესაფრიკატიზაციის ერთი შემთხვევა ზანურში, გვ. 497 — 498, 501. სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 114; გ. როგავა, საძიარკველ- სიტყვის აგებულებისათვის: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII. 1947, გვ. 249.

³ შდრ. Н. Марр. Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей, გვ. 14; ვ. თოფური ა, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 156.

⁴ ახსნა ეკუთვნის ტ. გ უ დ ა ვ ა-ს. შდრ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 129 — 130.

⁵ ექსპრესიული (resp. სიმბოლური) ფუნქციის მქონე თანხმოვანთმონაცვლეობა ფართოდ არის გავრცელებული ქართულში, განსაკუთრებით ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში. კიდევ უფრო რეგულარული ხასიათი აქვს ამ ნოვლენას მეგრულში. იხ. Fr. Neisser. Studien zur georgischen Wortbil-

§ 12. სპეციალურად უნდა შევჩერდეთ ზოგ მაგალითზე, რომლებიც გარკვეულ სიძნელეებს გვიქმნიან.

(1) ქართ. შეშა: მეგრ.-ჰან. დიშქა.

ამ მაგალითში ასახსნელია შეფარდება ქართ. /შ/: მეგრ.-ჰან. /დ/ პაუზის შემდეგ.

ერთ-ერთი ახსნა ასეთი შეიძლება იყოს;

არქეტიპი *ზეშა (resp.. *ზეშა, ან, თუ /ჟ/ ფონემა არსებობდა იმ ეპოქაში, *ჟეშა), ფონეტიკურად რეალიზებული [*ჟეშა] უორმით, რეგრესული ასიმილაციის შედეგად გვაძლევს ქართ. შეშა ფორმას.

ზანურში *ზეშა [*ჟეშა] > *ჟიშქა¹, სადაც შემდეგ ანლაუტის ჟ/ შეიცვალა /ჯ/ ფონემით²; უფრო გვიან დისიმილაციური დესიბილაციით *ჯიშქა > დიშქა³.

(2) სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სვან. -ემ-/ჟმ- ფუძე (ბზ. ლრ-ხჟ-ჟმ, ბქვ., ლშხ. ლო-ხჟ-ემ „შევკამე“, ბზ., ლშხ. ლა-ლ-ჟმ „შეკამა“⁴) ქართ. ჰამ-, მეგრ.-ჰან. ჰკომ- ფუძის შესატყვისია⁵. სხვანაირად რომ ვთქვათ, საერთო-ქართველური /ჰჟ/ ფონემა სვანურში ამ შემთხვევაში წარმოდგენილია Ø რეფლექსით, იმ დროს როდესაც ხმოვნის წინა პოზიციაში მოსალოდნელი

(lung, Wieshadon, 1953, გვ. 1 შმდ.; ტ. გუდავა, ხმაბადვის ერთი სახეობა მეგრულში: ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XVI სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1958, გვ. 16.

¹ სპორადული ე > ი გადასვლისათვის მეგრულ-ჰანურში შდრ. ქართ. დედა: მეგრ. დიდა, ქართ. შენ: მეგრ.-ჰან. სი.

² შდრ. *ჟოხ- > ჯოხ- „ძახილი“. მაგრამ ჟი („ხე“) ფორმაში [ქ] ბგერა ანალოგიურ პოზიციაში არ შეიცვალა [ჯ] ბგერით.

³ სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 157; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 88, გ. კლიმოვი (Этимологический словарь, გვ. 234) აღადგენს *ძეშა ფორმას, საიდანაც დაუბრკოლებლად შეიძლება გამოვიყვანოთ ზანურ დიალექტებში დადასტურებული ფორმები. რაც შეეხება ქართულს. გ. კლიმოვის მიერ ნავარაუდელი გადასვლა *ძეშა > *ხეშა > შეშა ნაკლებად სააღბათოა. საეჭვოა სვან. ზეჟი („შეშა“) ფუძის გენერტური კავშირი სათანადო ქართულ-ზანურ ფუძეებთან (შდრ. ს. ელენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 135; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 234). ტ. გუდავას შესაძლებლად მიაჩნია ივარაუდოს, რომ მეგრ.-ჰან. დიშქა შეთვისებულია უცხო ენობრივი სამყაროდან (შდრ. ჩანჩ. დეჩიგ „შეშა“) და, მაშასადამე, არაფერი აქვს საერთო ქართულ შეშა-სთან.

⁴ ვ. თოფური, სვანური ენა, I, ზნა, ტფილისი, 1931, გვ. 3.

⁵ Н. Я. Марр, Определение языка второй категории Ахемсидских клинообразных надписей, გვ. 14, 44 — 45; ვ. თოფური, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 156.

იყო /შჳ/ (იხ. ზემოთ, § 11). ფიქრობენ, რომ ხმოვნის სიგრძე ჩვენთვის საინტერესო ფუძეში (ბზ., ლშხ. ლა-ლ-შჳ „შეჳამა“) წარმოადგენს /ჳ/ თანხმოვნის გაქრობის კომპენსაციას¹.

ჩვენი ვარაუდით /ჳ/ ფონემა ამ მორფში ფონეტიკურად არ უნდა იყოს დაქარგული. ხმოვნის სიგრძე აქ არ შეიძლება განვიხილოთ როგორც კომბინატორული თავისი წარმოშობით. ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს ხმოვნის ისტორიულ სიგრძესთან, რომელიც საერთო-ქართველური ვითარების ანარეკლს წარმოადგენს. სინქრონიული თვალსაზრისით მოკლე ხმოვნის მონაცვლეობა გრძელ ხმოვანთან (ბზ. ლა-ბჳ-შჳ, ლშხ. ლა-ბჳ-შჳ „შეჳამე“, მაგრამ ბზ., ლშხ. ლა-ლ-შჳ „შეჳამა“) უნდა განვიხილოთ როგორც აბლაუტის ერთ-ერთი სახეობა, რომლითაც ხასიათდება ზმნათა გარკვეული კლასი (შდრ. ბზ. ო-ლაშ „დავთესე“, მაგრამ ა-ლშჳ „დათესა“, ონ-შჳად „გავჳედე“, მაგრამ ან-შჳად „გაჳედა“)².

ჩვენთვის საინტერესო ზმნის აორისტის ფორმები ნაწარმოები ჩანს ისეთ ფორმათა გავლენით, სადაც ფუძის თავკიდური /ჳ/ ფონემა გამჳრალი იყო გახმოვანების ნულ საფეხურზე /შ/ ფონემის წინ. შდრ: ბ-შ-მ-ნ-ე < *ბ-ჳ-ჳმ-უნ-ეჳ „აჳმევს“, ნ-მ-ი < *ი-ჳმ-ეჳ „იჳმება“, ბ-რ-მ-ა < *ბ-ჳ-ჳმ-აჳ „უჳამია“ და მისთ. (იხ. ზემოთ, § 11). ფუძის ე ვოკალიზმი მოსალოდნელი ა ვოკალიზმის მაგიერად (შდრ. ქართ. ჳამ-, მეგრ.-ჳან. ჳკომ-) შესაძლოა აგრეთვე მეორეული იყოს და ამჳამად უკვე მოკვეცილი აორისტიკული -ე სუფიქსის გავლენას მიეწერებოდეს (შდრ. ქართ. ვ-ჳამ-ე).

„ჳამის“ აღმნიშვნელ ზმნურ მორფემას თანამედროვე სვანურში აჳეს კიდევ ერთი ალომორფი — მამ- : ბ-ა-მამ „უჳამს“, ლო-ბ-ჳჳ-მამ-ა „შეუჳამია“ და სხვ.³.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს სიმბოლიკური ხასიათის ფუძესთან, რომელიც დამოუკიდებლად ჩამოყალიბდა სვანურის ნიადაგზე, შდრ. რუს. ням-ням (ბავშვთა მეტყველებაში) „ჳამა“.

გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა მამ- ფუძის ჩამოყალიბების პროცესში გარკვეული როლი შეესრულებინა *ჳამ- (სვან. *შჳამ-) ფუძესაც. კერძოდ, აღნიშნული საერთო-ქართველური

¹ შდრ. გ. თოფურიძე, იქვე, გვ. 156; Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы: ИАН СССР, ОЛЯ, т. XIX, вып. I. 1960, გვ. 27.

² დაწვრილებით იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაჳავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 240—262.

³ გ. თოფურიძე, სვან. ენა, გვ. 253.

მორფემის სევანური ვარიანტი -მ- (ხ-წ-მ-ნ-ე „აქმევეს“, ხ-რ-მ-ა „უქამია“) შეიძლებადა ყოფილიყო ის საფუძველი, რომელზედაც ბგერათსიმბოლიკური ასოციაციების გავლენით აღმოცენდა რედუქლიციარებული მამ- ვარიანტი¹.

§ 13. ზემოთ გადმოცემული თვალსაზრისი (იხ. §§ 8 — 12 და მე-3-ე პარაგრაფში მოცემული ტაბულა საერთო-ქართველური თანხმოვანი ფონემებისა) გულისხმობს სამი სიბილანტური რიგის არსებობას საერთო-ქართველურ კონსონანტურ სისტემაში. ეს სამი რიგი განისაზღვრება როგორც: 1) წინასიბილანტური (სისინა), 2) შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა), 3) უკანასიბილანტური (შიშინა)². დასაშვებია აღნიშნული სამი რიგის რამდენადმე განსხვავებული ინტერპრეტაცია: 1) სისინა, 2) შიშინა, 3) შიშინა რალაც დამატებითი ფონოლოგიური ნიშან-თვისებით (ლაბიო-ველარული? ძლიერი?)³. რამდენადაც არ არსებობს გადამწყვეტი არგუმენტები არც ერთი ამ ინტერპრეტაციის სასარგებლოდ, ამდენად ერთ-ერთი მათგანის არჩევა ერთგვარად მაინც პირობითი ხასიათის ოპერაციას წარმოადგენს. საქმეს ართულებს აგრეთვე ის გარემოება, რომ გამოირიცხული არ არის სხვაგვარ ინტერპრეტაციათა შესაძლებლობაც.

ამიტომ ჩვენ მიერ მიღებული ფონოლოგიური ინტერპრეტაცია სამი საერთო-ქართველური სიბილანტური რიგისა განხილული უნდა

¹ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ თვით ს.-ქართველ. *ჰამ- ფუძეც საბოლოო ანგარიშში სიმბოლიკური წარმოშობისაა. ამით უნდა აიხსნებოდეს მრავალრიცხოვანი პარალელების არსებობა სხვა ენებში: ხუნძ., ანდ. ჰამ-, ბაგვალ. ჰან-, არჩიბ. ჰამ- „ღეჰვა“ (იხ. Т. Е. Гудова, Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках, Махачкала, 1959, გვ. 204—205. შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 254). შდრ. აგრეთვე რუს. шѣмать, უკრ. шѣмати. იხ. М. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, III, Heidelberg, 1958, გვ. 370.

² Г. И. Мачаварянц, О трех рядах сibilянтных спирантов и аффрикат в картвельских языках (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР), Москва, 1960; შდრ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 26 — 27, 30 — 31. ვარაუდს „ორგვარი ხ-ს“ არსებობის შესახებ ქართველურ ენებში გამოთქვამდა ა. შანიძე ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის სალექციო კურსში, რომელსაც იგი წლების მანძილზე კითხულობდა თბილისის უნივერსიტეტში.

³ სამი სიბილანტური რიგის ამგვარი ინტერპრეტაცია ეკუთვნის გ. წერეთელს. შდრ. აგრეთვე. H. Vogt, Arménien et géorgien: Handes Amso-rya. Zeitschrift für armenische Philologie, Vienne, № 10 — 12, 1961, გვ. 536.

იქნეს როგორც პრობლემის ერთ-ერთი (და არა ერთად ერთი) შესაძლო გადაწყვეტა (თუმცა, როგორც ჩანს, ყველაზე სააღბათო)¹.

ამავე დროს აუცილებელია საესებით გარკვეულად ხაზი გაესვას იმ ფაქტს, რომ სადისკუსიო პრობლემის ყველა შემოთ მითითებული ან ნაგულისხმევი გადაწყვეტა ემყარება პიბოთეხას, რომლის თანახმადაც საერთო-ქართველურ დონეზე არსებობს სამი ფონოლოგიურად გამსხვავებული რიგი სიბილანტური თანხმოვნებისა. სამზე მეტი ან ნაკლები სიბილანტური რიგის დაშვების ყოველი ცდა ეწინააღმდეგება ჩვენს განკარგულებაში მყოფ ემპირიულ მონაცემებს ან არასრულად მოიცავს მათ.

გავარჩიოთ მოკლედ არსებული თეორიები.

ერთ-ერთი მეტად გავრცელებული შეხედულების თანახმად საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა შეიცავს ორ სიბილანტურ რიგს — სისინას და შიშინას, რაც დღემდე დაცულია ქართულში. მეგრულ-ჭანური და სვანური შიშინა თანხმოვნები ქართული სისინა თანხმოვნების შესატყვისად არის შედეგი არტიკულაციის უკან გადაწევისა, რასაც ადგილი ჰქონდა დასავლურ-ქართველურ (resp. ზანურ-სვანურ) ენობრივ არეალში. ამავე არეალში თავდაპირველი შიშინა თანხმოვნების ადგილას განვითარდა სიბილანტური და წინაველარული კომპონენტებისაგან შემდგარი კონსონანტური ჯგუფები (მეგრ.-ჭან. /შქ/, სვან. /შგ/ და მისთ.)².

ძნელი არ არის იმის შემჩნევა, რომ აღნიშნული თეორია ან სახით მოკლებულია სისრულეს: მას არ ძალუძს ახსნას სისინა თანხმოვნების შემცველ მრავალრიცხოვან ძირეულ და აფიქსალურ მორფემათა არსებობის ფაქტი ზანურ დიალექტებსა და სვანურში³.

¹ ზოგი დამატებითი არგუმენტი საკითხის ამგვარი გადაწყვეტის სასარგებლოდ იხ. ქვემოთ (§ 33).

² არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 6—9, 441—442, 446—447, 451—452; მისივე, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик: იკე, II, 1948, გვ. 259—261, 263, 272—273; ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 130—133; მისივე, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 82—83; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იკე, IV, 1953, გვ. 42—43, 45—47, 59; მისივე, ბგერათშესატყვისობათა დარღვევის შემთხვევებისათვის ქართველურ ენებში: იკე, XII, 1960, გვ. 161—162, 167—168; მისივე, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, თბილისი, 1962, გვ. 3—5; ვ. თაფური, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი: იკე, XII, 1960, გვ. 150.

³ მხედველობაში არა გვაქვს ის შემთხვევები, რომლებიც აიხსნება თ. გ. აგარელიძის მიერ დადგენილი კომბინატორული პროცესების საფუძველზე. იხ. მისი, სიბილანტთა შესატყვისობანი, გვ. 26 შნდ.

ამიტომ საჭირო ხდება ამ თეორიის შევსება იმგვარად, რომ მის ფარგლებში ახსნა დაეძგნოს მითითებულ ფაქტს. მართლაც, ამ შეხედულების დამცველნი ჩვეულებრივ ვარაუდობენ, რომ სისინა თანხმობების მქონე ლექსიკური და მორფოლოგიური ელემენტების არსებობა მეგრულ-ქანურსა და სვანურში აიხსნება ძირითადად ქართულის ძლიერი გავლენით დანარჩენ ქართველურ ენებზე. აღნიშნული ლექსიკური და მორფოლოგიური ინვენტარი ან შეთვისებულია ქართულიდან მეგრულ-ქანურისა და სვანურის მიერ. ან სახეცვლილია ქართულის სათანადო მასალასთან შეგუების (ადაპტაციის) პროცესში¹. შესაძლებლად თვლიან აგრეთვე ზანურ დიალექტებს (სვანურსაც?) გარკვეულ კომპლექსებში დაცული ქონდეთ ამოსავალი. სისინა ვარიანტები, თუმცა არ მიუთითებენ კონკრეტულ ფონეტიკურ გარემოცვაზე, რომელსაც ხელი უნდა შეეწყოს სისინა არტიკულაციის შენარჩუნებისათვის².

აშკარაა, რომ უკანასკნელი ვარაუდი ვერ პოვებს დასაყრდენს ჩვენ ხელთ არსებულ ფაქტობრივ მასალაში. მეტიც, შეიძლება ითქვას: დისტრიბუციული ანალიზი ცხადყოფს, რომ კომბინატორული ახსნა ამ შემთხვევაში გამორიცხულია: ქართულის ერთსა და იმავე სისინა თანხმობას ზანურ დიალექტებსა და სვანურში შეესატყვისება როგორც სისინა, ისე შიშინა თანხმობები ერთსა და იმავე ფონეტიკურ გარემოცვაში.

მაგალითები:

(1) ქართ. ზა-, მეგრ. ზო-, სვან. ზაჲ „წელიწადი“;

ქართ. ზახ-, მეგრ.-ქან. ჯოხ-, სვან. ჯახ-.

(2) ქართ. მსხალ-ი, მეგრ. სხულ-ი, ქან. მცხულ-ი, სვან. იცჲ.

ქართ. მსხვილ-ი, მეგრ. შხუ, ქან. მჩხუ.

(3) ქართ. სა-ვარძ-ელ-ი. ქან. ორძ-უ || ორძ-ო „სკამი“;

ქართ. ვერძ-ი, მეგრ. ერჯ-ი.

(4) ქართ. ცაცხე-ი, ქან. ღუცხუ, სვან. ზესხ-რა;

ქართ. ციცხე-ი, სვან. ჟიშხ-ე „ლაფერთხა“.

¹ მიუხედავად იმისა, რომ ეს თვალსაზრისი სათავეს ჯერ კიდევ ნ. მარის კონცეფციებში იღებს. უკანასკნელ ხანებამდე ის ზოგჯერ უფრო იმპლიციტურად იყო მოცემული, ვიდრე აშკარად ფორმულირებული. ყველაზე ნათლად და თანმიმდევრულად ეს კონცეფცია გატარებულია გ. როგავას ბოლოდროინდელ გამოკვლევებში. იხ., მაგალითად, მისი, ბგერათშესატყვისობათა დარღვევის შემთხვევებისათვის ქართველურ ენებში: იკე, XII, 1960, გვ. 161 — 163.

² გ. როგავა, ბგერათშესატყვისობათა დარღვევის შემთხვევებისათვის: იკე, 1965.

აგ. ქართ. მ-კვრცხ-ე, მეგრ. კურცხ-, ჰან. კუცხ-, სვან. ჟეცხ-
„გალვიძება“;

ბვ. ქართ. მ-კვრცხ-ლ-, მეგრ. კუჩხ-ი, ჰან. კუჩხ-ე. სვან. ჰიუხ
„ფეხი“¹.

(5) ქართ. წიფ-ელ-ი, მეგრ.-ჰან. წიფ-ურ-ი, სვან. წიფ-რა;

ქართ. წით-ელ-ი, მეგრ.-ჰან. ჰით-ა.

ქართ. უ-წყ-ი-ს, მეგრ. ო-რწყ-ე-(ნ), ჰან. ო-წყ-ე-ნ, სვან. ხ-ო-მსყ-
ირ-ი „უყურებს, ხედავს“;

ქართ. წყუელ-/წყედ-, მეგრ. ჰყვიდ-/ჰყორდ-, ჰან. ჰკვიდ-/
ჰკორდ-, -id-“, სვან. შეედ- „გარდნა“.

თუ რომელიღაც ეპოქაში რომელიმე საერთო-ქართველური [*ხ]
ბგერა x პოზიციაში შეიცვალა [შ] ბგერით ზანურ-სვანურ არეალ-
ში, იგივე [*ხ] ბგერა იმავე x პოზიციაში არ შეიძლებოდა დარჩე-
ნილიყო უცვლელი იმავე ზანურ-სვანურ არეალში².

რაც შეეხება სესხების ან ადაპტაციის ჰიპოთეზას, აქ საჭიროა
დაისვას კითხვა: არსებობს თუ არა რაიმე ფორმალური კრიტერი-
უმი, რომლის საშუალებითაც ჩვენ შევძლებდით ინტეგრაციის შე-
დეგად მიღებული სურათი გაგვეჩია დიფერენციაციის შედეგად
მიღებული სურათისაგან? კერძოდ: როგორც ცნობილია, ერთი და
იმავე ამოსავალი ენობრივი სტრუქტურის დაყოფის შედეგად მიღ-
ებულ სტრუქტურებს შორის ხერხდება სისტემატურ სინქრონიულ
შეფარდებათა, რეგულარულ შესატყვისობათა დადგენა, რომელთა
დიაქრონიული ინტერარეტაცია წარმოადგენს წინაპარი ენობრივი
სტრუქტურის აღდგენის ერთ-ერთ ძირითად საშუალებას. შეიძლება

¹ არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 62 — 63.

² ფონეტიკურ ცვლილებათა რეგულარულობის პრინ-
ციპი გაზიარებულია როგორც კლასიკურ, ისე თანამედროვე დიაქრონიულ
ენათმეცნიერებაში. იხ., მაგალითად: A. Meillet, *Введение в сравнительное
изучение индоевропейских языков*, (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва-Ле-
нинград, 1938, გვ. 60 შმდ.; მისივე, *Сравнительный метод в историческом
языкознании* (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва, 1954, გვ. 31 შმდ.; A. Mar-
tinet, *Principes de linguistique* (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва, 1960, გვ. 44 — 50; H. M. Hoenigswald, *Language
change and linguistic reconstruction*, Chicago 1960, გვ. 75 — 76; Э. Ко-
с'ерну, *Синхрония, диахрония и история* (თარგმანი ესპანურიდან): *Новое
в лингвистике*, III, Москва, 1963, გვ. 183 შმდ. ხსენებული პრინციპი აღიარე-
ბულია ქართულ ზოგადლინგვისტურ ლიტერატურაშიც. იხ. გ. ახვლედიანი,
ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 237 შმდ.; თ. შარაძე-
ნიძე, ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბილისი, 1959, გვ. 14 — 16. შდრ.
აგრეთვე არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემე-
ბი, თბილისი, 1945, გვ. 200 — 228.

თუ არა მონათესავე (ან არამონათესავე) ენათა მჭიდრო კონტაქტის საფუძველზე აღმოცენებულმა სესხებისა და ადაპტაციის პროცესებმა წარმოშვან ისეთივე რეგულარული შესატყვისობანი, როგორსაც ვიღებთ დიფერენციაციის პროცესების შედეგად?

ამ კითხვაზე დადებითი პასუხის შემთხვევაში ჩვენ ლოგიკური აუცილებლობით მივალთ ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების ძირითადი პოსტულატების უარყოფამდე და იძულებული ვიქნებით ხელი ავიღოთ შედარებითი მეთოდის, როგორც დიაქრონიული ენათმეცნიერების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მეთოდის, გამოყენებაზე.

ჩვენ ამოვდივართ ჰიპოთეზიდან, რომ ენათა კონტაქტის შედეგად წარმოქმნილი სიტუაცია არსებითად განსხვავდება დიფერენციაციის შედეგად წარმოქმნილი სიტუაციისაგან. ამ ჰიპოთეზის მიღება წარმოადგენს აუცილებელ წინაპირობას ყოველგვარი კომპარატივისტული ოპერაციებისათვის. აღნიშნული განსხვავება მდგომარეობს შემდეგში: როდესაც შესადარებელ ენებს შორის ვადასტურებთ რეგულარულ ფონეტიკურ შესატყვისობებს აფიქსებსა და ლექსიკური ინვენტარის ძირითად ნაწილში, ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ საქმე გვაქვს ერთიანი ამოსავალი მასალის დიფერენციაციის შედეგებთან. სესხებისა და ადაპტაციის (ან სხვანაირად, ინტერფერენციის)¹ შედეგად რეგულარულ ფონეტიკურ შესატყვისობებს (აფიქსებსა და ლექსიკის ძირითად ელემენტებში) ვერ მივიღებთ.

ფაქტობრივ მონაცემთა ანალიზი გვარწმუნებს, რომ შესატყვისობა ქართ. სისინა: ზან.-სვან. სისინა ისეთივე რეგულარობით ხასიათდება, როგორითაც შესატყვისობა ქართ. სისინა: ზან.-სვან. შიშინა. სულ სხვაგვარი იქნებოდა სურათი, სისინა თანხმონების შემცველი მორფემული ინვენტარი რომ ქართულის გავლენით იყოს ჩამოყალიბებული „შიშინა“ ჯგუფის ქართველურ დიალექტებში. ამგვარ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვქნებოდა არა რეგულარობასთან არამედ სიჭრელესთან, ქაოსთან: მართლაც, ძნელია ვივარაუდოთ, რომ ქართულთან ინტეგრაციის პროცესი ერთნაირი ინტენსივობით მიმდინარეობდა ისეთი განსხვავებული ისტორიული ბედის მქონე დიალექტებში, როგორიც არის ერთი მხრივ მეგრული (ნაწილობრივ აგრეთვე სვანური) და მეორე მხრივ ჭანური. ამასთან *a priori* უნდა მოველოდეთ, რომ „შიშინა ვარიანტები“ (თუ მათს ოდინდელ არსებობას დავუშვებთ) ყველაზე უხვად სწორედ ჭანურში იქნება

¹ ტერმინისათვის „ინტერფერენცია“ იხ. U. Weinreich, *Languages in contact*, New York, 1953, გვ. 1 შმდ.

შემონახული. სინამდვილეში კი ასეთ ვითარებას არა აქვს ადგილი: მიცემითი ბრუნვა -ხ მორფით არის წარმოდგენილი არა მარტო მეგრულსა და სვანურში, არამედ ჰანურშიც (შდრ. ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება: ქართ. -ის; მეგრ.-ჰან. -იშ; სვან. -იშ). „სისხლის“ აღმნიშვნელი სიტყვა სისინა თანხმოვნებს შეიცავს როგორც მეგრულსა და სვანურში (მეგრ. ზისხირ-ი, სვან. ზისხ), ისე ჰანურშიც (დიცხირ-ი < *ძიცხირ-ი < ზისხირ-ი). სვან. ზესხ-რა „ცაცხვი“ და მისი ჰანური ეკვივალენტი ღუცხუ (< *ძუცხუ) ერთნაირად წარმოგვიდგენენ სისინა თანხმოვნებს. საგულისხმოა, რომ ამ ფორმებს დასავლურ-ქართველური ენობრივი არეალის მარგინალურ უბნებში ვადასტურებთ, იმ დროს როდესაც ცენტრალურ უბანში ქართულიდან შესული სიტყვაა დამკვიდრებული (მეგრ. ცაცხუ¹). ეს გარემოება *ძუცხუ და *ზესხუ ფორმათა სიძველის სასარგებლოდ მეტყველებს, რასაც მხარს უჭერს ლეჩხუმისა და იმერეთის ტოპონიმის ჩვენებაც².

ზოგჯერ რეგულარობა თითქოს ირღვევა და ვადასტურებთ სიჭრელეს, რომელსაც ინტერფერენციის შემთხვევაში მოველოდით. განვიხილოთ სათანადო მაგალითები:

(1) როგორც ცნობილია, ქართ. სამ-ი და სვან. სემ-ი ფორმების შესატყვისად მეგრულ-ჰანურში დასტურდება სუმ-ი. მაგრამ ამის გვერდით უაღრესად სპორადულად თავს იჩენს აგრეთვე ვარიანტი შუმ-ი. შეიძლება გვეფიქრა (ნ. მართან და ზოგ სხვა ავტორთან ერთად), რომ შუმ-ი ამ საერთო-ქართველური ფუძის კანონზომიერი ზანური რეფლექსია, ხოლო სუმ-ი ვარიანტის თავკიდური /ხ/ მეორეული წარმოშობისაა და შესატყვის ქართულ ფუძესთან აკომოდაციის შედეგს წარმოადგენს. ამ შემთხვევაში ანალოგიური ახსნა უნდა მიგვეცა სვან. სემ-ი ფორმისთვისაც, თუმცა თეორიულად მოსალოდნელი *შემ-ი ვარიანტი სვანურში არ არის დამოწმებული³.

ჩვენი ვარაუდით სპორადული შუმ-ი ვარიანტი ზანურ დიალექტებში მეორეულია და მიღებულია ბევრად უფრო გავრცელებული სუმ-ი ვარიანტისაგან თვლის პროცესში წინამავალი ჟურ-ი || ჟირ-ი

¹ ქართულმა სიტყვამ სვანურის ზოგ კილოშიც შეაღწია (შდრ. ბხ. ცაცხუ).

² იხ. ზემოთ (§ 8).

³ Н. Марр, Грамматика ханского (лазского) языка. СПб, 1910, გვ. 20; მისივე, Заимствование числительных в яфетических языках: ИИАН, № 13, СПб, 1913, გვ. 788; И. Книшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, СПб, 1914, გვ. 321; არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 214. შდრ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 131.

(„ორი“) ფორმის გავლენით: შიშინა მელერ [ჟ] ბგერასთან ნაწილობრივი ასინილაციით სისინა ყრუ [ხ] შეიცვალა იმავე სერიის შიშინა [შ] ბგერით¹.

ის გარემოება, რომ სვანურში არ არის დადასტურებული *შემ-ი ფორმის ხმარების არც ერთი შემთხვევა, ადვილად აიხსნება: რიცხვითი სახელი ღორ-ი || ღერუ („ორი“) ამ ენაში შიშინა /ჟ/ თანხმოვანს არ შეიცავს.

(2) ქართულ თეს- ფუძეს (თეს-ლ-ი, თეს-აე-ს) მეგრულ-ქანურში თას- ფუძე შეესატყვისება (თას-ი „თესლი“, მეგრ. თას-უნ-ს, ჰან. თას-უმ-ს „თესავს“). სვანურში სათანადო მნიშვნელობით ლაშ-მორფემა იხმარება (ბზ. ლაშ-ი „თესლი“, ა-ლაშ-ი „თესავს“, ო-ლაშ „დავთესე“).

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად ქართ. თეს-, მეგრ.-ჰან. თას- და სვან. ლაშ- საერთო -ხ/-შ-ძირს შეიცავენ. მეგრულ-ქანური თას- < *თაშ-, სადაც /შ/-ს შეცვლა /ხ/ ფონემით ქართულის გავლენას მიეწერება. ლაშ- ფუძის თავკიდური მარცვალი ლა- წარმოშობით ფუძეს შეხორცებული პრეფიქსია — ნივთის გრამატიკული კლასის ექსპონენტი. ქართ. თეს- < *დეს-, მეგრ.-ჰან. *თაშ- < *დაშ- რეგრესული დისტანციური ასინილაციით მელერობა-სიყრუის ნიშნის მიხედვით. ქართ. *დე- და შესატყვისი მეგრ.-ჰან. *და- წარმოშობით აგრეთვე ნივთის კატეგორიის პრეფიქსია, რომელიც მორფოლოგიურად (მაგრამ არა ფონეტიკურად!) ეტოლება სვანურ ლა- პრეფიქსს. ეძიებენ ამ გზით გამოყოფილი -ხ/-შ- ძირის შესატყვისებს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში².

ეს მოსაზრება იწვევს რამდენსამე შენიშვნას:

(1) არ დასტურდება შემთხვევები, რომ ქართულ და მეგრულ-ქანურ ლ- პრეფიქსს (თუ ასეთის არსებობას დაეუშვებდით) სვანურში ლ- პრეფიქსი შეეფარდებოდეს როგორც მორფოლოგიური ეკვივალენტი³.

¹ ამგვარი რეტარდაციის (აგრეთვე ანტიციპაციის) შემთხვევები სწირად გვხვდება რიცხვითს სახელებში. იხ. თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, სიბილანტთა შესატყვისობანი, გვ. 71 — 72.

² გ. როგაძე, იბერიულ-კავკასიურ ენათა საერთო კუთვნილების თეზისის აღმნიშვნელი ფუძე: იკე, VI, 1954. შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 145 — 146, 279.

³ როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები (იხ. § 10), სვანური ლ- პრეფიქსის მორფოლოგიური და ფონემური ეკვივალენტია ხ- ქართულში, Ø (ნული) მეგრულ-ქანურში.

შდრ. ქართ. დათე-ი, მეგრ. თუნთ-ი, ჰან. მთუთ-ი (< ზან. *დოთე-ი), სვან. დაშდუ (და არა *ლაშდუ!)¹.

(II) თუ ლ- ელემენტი სვანურ ფუძეში ნამდვილად პრეფიქსია, მაშინ ასახსნელია ხმოვნის სიგრძე (ბზ. ლაშ-ი, ლშხ. ლაშ-ი), რამდენადაც პრეფიქსები როგორც წესი მოკლე ხმოვნებს შეიცავენ. ამ შემთხვევაში ყველაზე ბუნებრივი იქნებოდა გვევარაუდნა, რომ ძირეული მორფის შემადგენლობაში შედიოდა კიდევ ერთი თანხმოვანი, რომელიც დაიკარგა /შ/-ს წინ, რასაც შედეგად მოჰყვა წინამავალი ხმოვნის დაგრძელება (ლაშ-ი < *ლა-გშ-ი? შდრ. ლი-ზ-ი < *ლი-გზ-ი „წასვლა“, ლა-რ-ე < *ლა-ჰრ-ე „სათიბი“ და სხვ.).

თუ ძირის ასეთ რეკონსტრუქციას მივიღებთ, ცხადია, მოიხსნება საკითხი სვან. ლაშ- ფუძის დაკავშირების შესახებ სათანადო ქართულ-ზანურ ფუძესთან.

(III) თუ მელრობა-სიყრუის მიხედვით რეგრესული დისტანციური ასიმილაციის დაშვებას ქართულში არაფერი ეწინააღმდეგება და, მაშასადამე, თეს- ფორმა მართლაც შეიძლებოდა გამოგვეყვანა *დეს- არქეტებიდან, ამასვე ვერ ვიტყვით მეგრულ-ჰანურის შესახებ. ზანურ დიალექტებში ამ სახის ასიმილაციას, როგორც ჩანს, აღვლი პქონდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ორივე თანხმოვანი დენტალურ რიგს ეკუთვნოდა². მაშასადამე, ძალიან მცირეა ალბათობა იმისა, რომ ნავარაუდები *ლაშ- არქეტები მოგვეცემდა *თაშ- ფორმას, სწორედ ისე, როგორც დიშქა („შეშა“) ფორმამ არ მოგვცა *თიშქა!

ამგვარად, ჩვენ მივედით იმ დასკვნამდე, რომ სვან. ლაშ- გენეტიურად არ უკავშირდება ქართულ თეს- მორფემას. ამით პრინციპში მოხსნილია საკითხი *თაშ- ვარიანტის აღდგენის შესახებ ზანურ დიალექტებში, რადგანაც თვით მეგრულ-ჰანურის მონაცემებით თას- ფორმის მეორეულობა ვერ დამტკიცდება. უკანასკნელი კანონზომიერად შეესატყვისება ქართულ თეს- ფუძეს არა მარტო ხმოვნით, არამედ თანხმოვნებითაც.

¹ არ ვეხებით საკითხს, თუ რამდენად მართებულია თვით ამ ფუძის დაშლა და მის შემადგენლობაში გაქვეყნებული და- პრეფიქსის — ნივთის კლასის მჩვენებლის გამოყოფა. შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 88 — 89; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 175 — 176. შდრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 87 — 89; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 38, 70. გრამატიკული კლასების თეორიის კრიტიკისათვის ქართველურ ენებში სპეციალურად იხ. G. Deeters, Gab es Nominalklassen in allen kaukasischen Sprachen? Corolla Linguistica. Festschrift F. Sommer. Wiesbaden, 1955.

² იხ. ქვემოთ, § 34.

(3) სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართ. *მ-წყ-ემს-ი*, მეგრ. *ჰყ-ეშ-ი*, ქან. *მ-ჰკ-ეშ-ი* ეტიმოლოგიურად უკავშირდება მეგრ. *ო-რწყ-ე-(ნ)*, ქან. *ო-წყ-ე-ნ* „უყურებს“ ზმნას (შდრ. აგრეთვე სვან. *ხ-ო-მსყ-ირ-ი* „იღ.“): *მ-წყ-ემს-ი* „მაყურებელი, ზედამხედველი“¹.

მეორე მხრივ ვარაუდობენ ქართ. *უ-წყ-ი-ს* ზისმნ გენეტურ კავშირს ზემოაღნიშნულ მეგრულ-ქანურ ზმნასთან².

თუ ამ ვარაუდებს მივიღებთ, ჩვენ ერთხელ კიდევ აღმოვჩნდებით „სიპრელის“ წინაშე: ერთსა და იმავე ქართულ წყ-ძირს მეგრულ-ქანურში შეესატყვისება როგორც *ჰყ-||ჰკ-*, ისე *წყ-||წყ-* (შდრ. აგრეთვე სვან. *მსყ-ირ-*).

მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, ეს „სიპრელე“ მოჩვენებითია: მეგრ. *ჰყ-ეშ-ი*, ქან. *მ-ჰკ-ეშ-ი* < **მ-წყ-ეშ-ი* |*წ*| თანხმოვნის ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით [შ|სთან³.

(4) ქართ. წითელ-ფორმას მეგრულ-ქანურში კანონზომიერად შეესატყვისება *ჰითა* (< **ჰითალ-*)⁴. სვანურში სათანადო მნიშვნელობით იხმარება *წგრნი* (ლნტ. *წგრწნი*) სიტყვა.

ვარაუდობენ, რომ სვან. *წგრ-ან-ი* (< **წირ-ან-*) იმავე ძირეულ მასალას შეიცავს, რასაც ქართ. წით-ელ-, მეგრ.-ქან. *ჰით-ა*. თავის მხრივ, ქართ. წით- < **წიდ-* (შდრ. წიდ-ა „რკინისა და ილექროს ნაღობი“ (საბა)), და, მაშასადამე, მეგრ.-ქან. *ჰით-* < **ჰიდ-*. ქართ-ველური **წიდ-* || **წირ-* ფუძე პარალელებს პოვებს დაღესტნისა და ნახურ ენებში, სადაც სათანადო ფუძეები „ცეცხლის“ მნიშვნელობით იხმარება.

¹ არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 96. 398 — 399.

² დ. მაკავარიანი, უწყობ ზმნის ეტიმოლოგიისათვის: აღ. წულუკიძის სახელობის კუთარის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XI, 1952 — 1953.

³ შდრ. ქან. ჩაჩხა < ცაჩხა, მეგრ. ცაშხა (< **ცაშ* დღა „ცის დღე“, „ბუთნაბათი“): მეგრ. ჩაიშ-ი < ცაიშ-ი (სოფლის სახელწოდება. ჩაიშ-ი ფორმისათვის იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 167); ქართ. ში-მშილ-ი < სი-მშილ-ი და სხვ. შდრ. აგრეთვე ძვ. სომხ. Հառաժնի (< **canadžem*) „ვიცი“, მაგრამ არნ. caneay (A. Meillet, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913, გვ. 26). ანალოგიურ პირობებში მეგრულში ადგილი აქვს აგრეთვე შიშინა თანხმოვნის დამსგავსებას სიტინასთან: წირსუ-ფალი < ჰირსუფალი, ქართ. ჰირისუფალი (И. Кнущица, Грамматика мингрельского языка, გვ. 379).

⁴ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 234 — 235.

სომხ. *cirani* „ძოწისფერი“ შეთვისებულია იბერიულ-კავკასიური ენებიდან¹.

ამგვარად, აქაც, თუ ეს ვარაუდი სწორია, თავს იჩენს რეგულარობის დარღვევა: ქართულ /წ/ თანხმოვანს მეგრულ-ქანურში შესატყვისება /ჳ/, სვანურში კი ვადასტურებთ /წ/-ს.

მაგრამ, როგორც ამ ბოლო ხანებში გაირკვა. სომხ. *cirani* „ძოწისფერი“ და ამავე ძირის *ciran* „ქერამი“ ინდოევროპული ეტიმოლოგიის მქონე სიტყვებია. კერძოდ, ეს სიტყვები შეთვისებულია იმ ირანული დიალექტებიდან, სადაც ვადასტურებთ სისინა /c/ თანხმოვანს სხვა დიალექტების შიშინა /č/ თანხმოვნის შესატყვისად. ძირეული მორფემა — ირან. ča-|| či-, გართულებული -r (სხვა შემთხვევებში -w) სუფიქსით, ნიშნავს „წვას“. შდრ.: სპარს. čirāy „სანთელი, სანათი, ჩირალი“, ოს. čiren „ცეცხლის ალი“; შდრ. აგრეთვე პამირ. მუნჯან. čeri „ქერამი“, იაზლულ. čirañ „id.“ და სხვ. ამავე წყაროდან მომდინარეობს ქართ. ქერამ-ი და ამ ხილის სახელწოდება ზოგ სხვა კავკასიურ ენაში (აფხ. ა-ჭარამ, ბაცბ. კერამ).

სემანტიკური გადასვლა „ცეცხლი“ > „ცეცხლისფერი“ > „წითელი“ (შდრ. ქართ. „ალისფერი“) > „ქერამი“ სპეციალურ განმარტებას არ საჭიროებს.

სვან. წგრნი||წგრჳნი არმენიზმია და, მაშასადამე, არ წარმოადგენს ქართ. წით-ელ-, მეგრ.-ქან. ჭით-ა ფუძის შესატყვისს².

ალსანიშნავია, რომ წგრან დასტურდება სვანურში როგორც მსხლის ერთ-ერთი ჯიშის სახელწოდება (იხ. სვანური პროზაული ტექსტები, II. ბალსქვემოური კილო, თბილისი, 1957, გვ. 2. მ. ქალდანის განმარტებით ესაა „წითელლოყება“ მსხალი). ამ სვანური სიტყვის უშუალო წყაროს სომხ. *ciran* („ქერამი“) უნდა წარმოადგენდეს. სემანტიკური გადასვლა „ქერამი“ > „მსხალი“ ადვილი ასახსნელია.

¹ აონ. ჩიქობავა. „ცეცხლი“ და „წითელი“ — საერთო ფუძის სიტყვები იბერიულ-კავკასიურ ენებში: ენათმეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნიერო სესია, მეშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 1955, გვ. 19 — 20. შდრ. აგრეთვე H. H. Марр. Яфетические названия деревьев и растений (Plurulia tantum). I. ИИАН. Петроград, 1915, გვ. 779.

² იხ. H. W. Bailey, *Ambages Indoiranicae: Annali* (Istituto universitario orientale). Roma, 1959. შდრ. В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. I, Москва-Пенноград, 1958, გვ. 323 — 324. სვან. წგრჳნი არმენიზმად მიაჩნია აგრეთვე გ. დეტერსს. იხ. მისი, *Bemerkungen zu K. Bouda's „Südkaukasisch-nordkaukasischen Etymologie“*: (Sonderdruck aus) *Die Welt des Orients*, 1957, გვ. 362 — 383.

როგორც ვხედავთ, განხილულ მაგალითებში შესატყვისობათა „დარღვევა“ ან მეორეული კომბინატორული ცვლილებების შედეგია, ან დარღვევას საერთოდ არა აქვს ადგილი, რადგანაც საეჭვოა თვით ის ეტიმოლოგიური დაკავშირებანი, რომელთა მიღებასაც დი-სონანსი შეაქვს შესატყვისობათა მწყობრ სისტემაში.

რაც შეეხება სისინა თანხმოვნების შემცველი სიტყვებისა და აფიქსების უშუალო სესხებას ქართულიდან მეგრულ-ქანურსა და სვანურში, საჭიროდ მიგვაჩნია დამატებით აღვნიშნოთ შემდეგი:

სესხების წინააღმდეგ ხშირ შემთხვევაში თვით აღნიშნულ ლექსიკურ და მორფოლოგიურ ერთეულთა სემანტიკა მეტყველებს:

მაგალითად, ძნელი საფიქრებელია „ზღვის“ სახელწოდება მეგრულსა და ქანურში, ე. ი. ზღვის პირას მცხოვრებ ტომთა დიალექტებში, შესული იყოს ქართულიდან, რომლის მატარებელნი ზღვასთან უშუალო კონტაქტში არ უნდა ყოფილიყვნენ ახ. წელთაღრიცხვის VI—VII საუკუნეებამდე¹.

საეჭვოა აგრეთვე, რომ ისეთი მნიშვნელოვანი სემანტიკების გამომხატველი ლექსემები, როგორიცაა მეგრ. ზისხირ-ი, ქან. დიცხირ-ი, სვან. ზისხ „სისხლი“; მეგრ.-ქან. ცა, სვან. დე-ც „ცა“; მეგრ. ციმ-უ, სვან. ნა-ცმ-უნ „ქონი, საცხი“ (ძვ. ქართ. ცმ-ელ-ი) და სხვ. ქართულიდან შეეთვისებინათ დასავლურ-ქართველური („შიშინა“) ჯგუფის ენებს.

უფრო მეტი უფლებით იგივე შეიძლება ითქვას მიცემითი ბრუნვის -ხ და მესამე სუბ. პირის -ხ დაბოლოებათა შესახებ მეგრულ-ქანურსა და სვანურში.

შეიძლება დავასკვნათ: სესხებისა და ადაპტაციის პიპოთეზა ვერ აგვიხსნის სისინა თანხმოვნების მქონე აფიქსებისა და ფუძეების არსებობის ფაქტს მეგრულ-ქანურსა და სვანურში².

ამ დასკვნის სისწორე განსაკუთრებით ცხადი ხდება, როდესაც მეგრულ-ქანურსა და სვანურში ვადასტურებთ სისინა თანხმოვნების

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, ტფილისი, 1913, გვ. 56 — 57; არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936, გვ. 4 — 9. შდრ. აგრეთვე Н. Марр. Грамматика чанского (чанского) языка, СПб, 1910, გვ. XV.

² ეს დასკვნა, რასაკვირველია, არ გულისხმობს, რომ მეგრულ-ქანურსა და სვანურში არ დასტურდება ქართულიდან შესული მორფემები, რომლებიც სისინა თანხმოვნებს შეიცავენ. პირიქით, ამ რიგის მასალა დიდი რაოდენობით მოიპოვება აღნიშნულ ქართველურ დიალექტებში (განსაკუთრებით მეგრულში). შდრ. მაგ.: მეგრ. სოფელ-ი, სვან. სოფელ; მეგრ. კვერცხ-ი, მეგრ.-ქან. ცხენ-ი და სხვ. ამგვარი ელემენტების გამოყოფა ჩვეულებრივ სიძნელეს არ წარმოადგენს. რეგულარულ შესატყვისობათა არარსებობა ხმოვნებსა და თანხმოვნებში ამ კატეგორიის შემთხვევებში საკმარისად საიმედო კრიტერიუმად გვევლინება.

შემცველ ლექსიკურ და მორფოლოგიურ ერთეულებს, რომელთაც ეკვივალენტები არ ეძებნება ქართულში¹.

გერმანელი ენათმეცნიერის კარლ ჰორსტ შმიდტის თვალსაზრისი დიამეტრალურად უპირისპირდება ზემოთ განხილულ შეხედულებას.

მართალია, კ. შმიდტის თეორიის თანახმად საერთო-ქართველურ დონეზე ივარაუდება მხოლოდ ორი სიბილანტური რიგი (სისინა და შიშინა), მაგრამ ამ ორი რიგის ფონემათა მოდიფიკაციები ქართველურ დიალექტებში ავტორს სხვაგვარად ესახება: მისი აზრით, ამოსავალ ვითარებას ყველაზე მეტად უახლოვდებიან ზანური დიალექტები, სადაც უცვლელად არის შემონახული თავდაპირველი სისინა და შიშინა რიგები². ქართულში მოიშალა ოპოზიცია სისინობა-შიშინობის მიხედვით და ეს ორი რიგი გაერთიანდა ერთ სისინა რიგში (ქართ. ას-ი < *აშ-ი, კაც-ი < *კაჩ-ი და სხვ.). მაგრამ, თუ ასეა, რით ავსხნათ ქართულში შიშინა თანხმოვნების არსებობა, რომელთაც ზანურ დიალექტებსა და სვანურში შქ||სქ (resp. შგ||სგ) ტიპის კონსონანტური ჯგუფები შეესატყვისება? კ. შმიდტი გვთავაზობს ამ რთული პრობლემის ორიგინალურ გადაწყვეტას: ამ შემთხვევაშიც საერთო-ქართველურ მდგომარეობას ყველაზე უკეთესად მეგრულ-ქანურის სათანადო მონაცემები ასახავენ: შეფარდება ქართ. შ, ჯ, ჩ: მეგრ.-ჭან. სქ, ძგ, ცქ (სვანურში /სქ/ და /ძგ/ წარმოდგენილია /სგ/ ჯგუფის სახით) გვავარაუდებინებს /სქ/, /ძგ/, /ცქ/ ჯგუფების კომპონენტთა შერწყმას და ამ გზით მეორეული /შ/, /ჯ/, /ჩ/ ფონემების ჩამოყალიბებას, რასაც ადგილი უნდა ჰქონოდა ქართულში (ქართ. შენ-ი < *სქენ-ი, მარჯუნე < *მარძგუნე, არჩე-ი < *არცქე-ი და სხვ.³). ტიპოლოგიურ პარალელს ამგვარი პროცესისათვის ავტორი გერმანიკულ ენებში პოულობს. შდრ. ლათინ. piscis გოთ. fisks: ახ. ზ.-გერმ. Fisch, ინგლის. fish „თევზი“. იქ, სადაც ქართულ შიშინა თანხმოვნებს მეგრულ-ქანურში /შქ/ ტიპის კომპლექსები შეესატყვისება (სვანურში /*შქ/ > /შგ/ და მისთ.), ცვლილება კვლავ ქართულშია საძიებე-

¹ შდრ., მაგალითად: მეგრ. ზურა „ლაჩარი, ჯაბანი, ავადმყოფი“, კან. ზურა „მდებრობითი სქესის ცხოველი“, სვან. ზურალ „ქალი“. იხ. И. Кип-шидзе, Грамматика мингрельского языка, გვ. 238. შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 89.

² სვანურში ეს ვითარება რამდენადმე შეცვლილი საბით არის წარმოდგენილი (აფრიკატთა სპირანტიზაცია და ზოგი სხვა სპეციფიკურად სვანური პროცესი).

³ სწორედ ასევე /*წქ/ ჯგუფს ქართულში უნდა მოეცა /წ/.

ლი: კონსონანტური ჯგუფები გამარტივდა წინაველარული ელემენტების დაკარგვის გზით (ქართ. შვიდ-ი < *შქჷდი-ი, ჩვენ < *ჩქჷჷნ და ა. შ.)¹.

ევეს გარეშეა, კ. შმიდტის თეორია იძლევა სადისკუსიო პრობლემის მაქსიმალურად მარტივ და ეფექტურ გადაწყვეტას: სქ||შქ ტიპის კონსონანტური ჯგუფების პირველადობის დაშვება ავტორს საშუალებას აძლევს თავი აარიდოს დამატებითი ფონოლოგიური რიგის რეკონსტრუქციას, რაც ფორმალურად მის თეორიას ნაკლებად ჰიპოთეტურ ხასიათს ანიჭებს.

მიუხედავად ამისა, ეს თეორია არ გვაძლევს შესაძლებლობას აეხსნათ ზოგი კარგად ცნობილი ფაქტი. კერძოდ, ამ შეხედულების თანახმად ქართულში არ უნდა გვქონოდა /სქ/ და /შქ/ ტიპის კონსონანტური ჯგუფები, მაგრამ ასეთი ჯგუფები ქართულში დასტურდება და არც თუ იშვიათად. ავტორი იძულებულია ამ ტიპის კომპლექსთა შემცველი ლექსიკური ერთეულები ქართულში ზანაზანებულად გამოაცხადოს, რაც ცალკეულ შემთხვევებში უთუოდ სინამდვილეს შეეფერება². მაგრამ შეიძლება კი ვამტკიცოთ, რომ ისეთი სიტყვები, როგორიცაა ქართ. ძგერა, ცქერა, ცქვიტი, წკეპლა, ჯგუფი, ჩქარი, ჩქმეტა, ბუჩქი, კკუა და სხვა ზანური დიალექტებიდან არიან ნასესხები?

დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ქართულ /წკ/ ჯგუფს მეგრულ-ჭანურშიც /წკ/ ჯგუფი შეესატყვისება: ქართ. და-წკნდ-ა, მეგრ.-ჭან. ღო-წკონდ-უ³. ამ შესატყვისობას მიეყავართ /*წკ/ ჯგუფის რეკონსტრუქციისაკენ, /*წკ/ ჯგუფისა, რომელმაც წინააღმდეგ კ. შმიდტის თეორიისა, არ მოგვცა ქართული /ჭ/.

შდრ. აგრეთვე ქართ. წკეპლ-ა, მეგრ. წკაპულ-უ-ა „წვრილ ნაჭრებად დაკრა“⁴.

ქართ. ძგერ-ა, ა-ძგერ-ა, სგან. ლი-ძგრ-ე, ბ-ა-ძგერ შესაძლებლობას გვაძლევს აღვადგინოთ საერთო-ქართველური /*ძგ/ ჯგუფი, რომელსაც კ. შმიდტის თეორიის თანახმად ქართულში /ჯ/ უნდა მოეცა⁵.

¹ K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962, გვ. 54 — 67.

² იხ. მაგ., K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 145.

³ იხმარება „ძაფის დახვეწის“ მნიშვნელობით. შდრ. აგრეთვე მეგრ. წკონ-და წყარი „დაწმენდილი („დამწკნდარი“) წყალი“. იხ. არნ. ჩიქობავა. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 399.

⁴ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 244.

⁵ /*ძგ/ ჯგუფიდან სვანურში /სგ/ უნდა მიგვეღო. ჩვენს მაგალითში კი /ცგ/ ჯგუფი შემონახულია. ამდენად თითქმის გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა

ი. ყიფშიძეს შესაძლებლად მიაჩნია მეგრ. ძგა „ნაპირი, კი-
დე“ ქართ. ძგიდე სიტყვას დაუკავშიროს¹. თუ ეს ვარაუდი სწო-
ლია, ჩვენ ხელთ იქნება კიდევ ერთი მაგალითი, სადაც თავდაპირ-
ველი /ჭგ/ კომპლექსი ქართულში არ განვითარდა /ჯგ/-დ.

ზოგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, კ. შმიდტის მიხედვით საერ-
ო-ქართველური შიშინა რიგი ქართულში სისინა რიგს შეერწყა.
წესაბამისად ე. წ. პარმონიული კომპლექსები პირველი შიშინა
ელემენტით შეერწყა პარმონიულ კომპლექსებს პირველი სისინა ელ-
ემენტით (ქართ. ცხრა, მეგრ.-ჰან. ჩხორო, სვან. ჩხარა კ. შმიდტს
ჩხარა არქექიბს ავარაუდებინებს²).

მაგრამ ქართულში არც თუ მცირე რაოდენობით დასტურდება
ფუძეები. რომლებიც შეიცავენ დეცესიურ ჯგუფებს, შემდგარს ში-
შინა თანხმოვნისა და შესაბამისი უკანაველარული თანხმოვნისაგან:
ჟღავილ-ი, ჟღურტულ-ი, შხეფ-ი, შხაჰუნ-ი, შხუილ-ი, ჯღამ-ნ-ა;
ხხიბ-ვ-ა. ჩხუბ-ი, ჩხელეტ-ა, ჩხიკე-ი, ჩხრიალ-ი, ჩხავილ-ი, ჩხი-
რ-ი, მეჩხერ-ი, კირჩხიბ-ი, ფიჩხ-ი, ჰყივილ-ი, ჰყლეტ-ა, და-ჰყეც-
ილ-ი და მისთ.

ზოგი ამ სიტყვათაგანი აშკარად ექსპრესიული ხასიათისაა, რი-
თაც შეიძლება გაგვემართლებინა გადახვევა რეგულარული ფო-
ნეტიკური განვითარებიდან (ამ შემთხვევაში შიშინა თანხმოვნების
შენარჩუნება). ზოგი მათგანი, შესაძლებელია, ქართულ ნიადაგზე
იყოს ჩამოყალიბებული მას შემდეგ, რაც შეწყდა შიშინა თანხმო-
ვნების სისინა თანხმოვნებით შეცვლის პროცესი, ნავარაუდები
კ. შმიდტის მიერ. ბოლოს, შეიძლება გადავწყვიტოთ, რომ ამ კატეგო-
რიის სიტყვათა ნაწილი მაინც შეთვისებულია ქართულის მიერ
მეგრულ-ქანურთან ან სვანურთან.

მიუხედავად ამისა, რჩება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ყველა
ზემოთ ნაგარაუდები შესაძლებლობა გამორიცხული ჩანს. კერძოდ,
აღნიშნულ სიტყვათაგან ზოგს ეძებნება კანონზომიერი შესატყვი-
სები მეგრულ-ქანურსა და სვანურში:

ძგ. ქართ. ჩხიბ-ვ-ა „ხლართვა“, სვან. ლი-შხბ-ი (< *ლი-შხემ-ი)
„კერვა“³.

ძგ ეო- ფუფე ნაესხები იყოს ქართულიდან სვანურის მიერ. მაგრამ /ძგ/ ჯგუფის
გამდგომარეობა ამ შემთხვევაში თვით ძგ ეო- ფუფის თავისებური ექსპრესიული ხასი-
ათით უნდა აიხსნებოდეს. შდრ. ლი-ძგებ-ე „გამოგლეჯა, მოგლეჯა“ და მისთ.
სვანების საპირობაში მინარეთულებას (სვანურიდან ქართულში) ვერ ვივარაუდებთ.

მ. Кнунянц: Грамматика мингрельского языка, გვ. 373.

კ. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ 151; შდრ.
საქრთუ გვ. 71 — 72.

გ. თოღური, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი
აქციონი, გვ. 153.

ქართ. ჩხირ-ი, მეგრ. *ჩხინჯ-ი¹.

ქართ. ჰყლელა, მეგრ. ჰყილატა და სხვ.².

თუ კ. შმიდტის თეორიის თანახმად ქართ. /ჩ/ < /ჩჲ/, (resp. *ცქ/), ხოლო ქართ. /ჰ/ < /ჰჲ/ (resp. /ჰყჲ/), მაშინ განხილულ მაგალითებში ქართული /ჩხ/ და /ჰყ/ ჯგუფებისათვის უნდა აღგვედგინა /ჩჲხ/ და /ჰყჲყ/ არქეტიპები, რომლებმაც ამ პოზიციაში გამარტივებული კომპლექსები მოგვცეს არა მარტო ქართულში, არამედ მეგრულ-ქანურსა და სევანურშიც. მაგრამ სრულიად აშკარაა, რომ /ჩჲხ/ და /ჰყჲყ/ ტიპის კონსონანტური ჯგუფების რეკონსტრუქცია გაუპართლებელია როგორც ფონეტიკური (არტიკულატორული), ისე სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით.

რას მივიღებდით, თუ კ. შმიდტის მიერ ნავარაუდევ კონსონანტურ ჯგუფებს მონოფონემატურ ინტერპრეტაციას მივცემდით? ბუნებრივი იქნებოდა ამ შემთხვევაში დაგვეშვა არსებობა უკანასიბილანტური (შიშინა) რიგის ფონემებისა დამატებითი დისტინქციური ნიშან-თვისებით (ლაბიოველარიზაცია? გემინაცია?), რითაც ეს ფონემები დაუპირისპირდებოდნენ „ჩვეულებრივს“ შიშინა თანხმოვნებს. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ამგვარი ოპერაციის შემდეგ ჩვენ საქმე გვექნებოდა „სამი რიგის თეორიის“ ერთ-ერთ შესაძლო ვარიანტთან, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი³.

განხილულ შეხედულებათაგან განსხვავებით ჩეხი ლინგვისტის ეაცლავ პოლაკის თეორიაში ორის მაგივრად ოთხი სიბილანტური რიგი ფიგურირებს.

¹ შდრ. აფხ. ა-ჩხჲგნჩჲ „ქვების ჩამოსაკიდებელი, ცეცხლის პირას აღმაცე-რად დასობილი კდეებიანი ჯოხი“ (ბ. ჯანაშია. აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1954; ვ. აბაევის მიხედვით ა-ჩხჲგნჲ), ოს. едгѣмъ (აქედან ჰალყარ. ѣдгѣмъ) „ბოძი, სვეტი“. აფხაზურმა ეს სიტყვა ისეხსა მეგრული-დან. ხოლო ოსურმა, როგორც ჩანს. — აფხაზურიდან. იხ. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор. I, Москва-Ленинград. 1949, გვ. 326. ზანურ დიალექტებში ამჟამად *ჩხინჯ-ი არ დასტურდება. მაგრამ აფხაზური ა-ჩხჲგნჩჲ (< *ა-ჩხჲგნჲ) არავითარ ეჭვს არ ტოვებს მის ოდინდელ არსებობაში.

² იხ. აგრეთვე ქვემოთ, § 22.

³ საჭიროა ხაზი გავსვას იმ გარემოებას, რომ „სამი რიგის თეორიის“ ყველა ვარიანტი გულისხმობს თ. გამყრელიძის დებულების გაზიარებას შიშინა თანხმოვანთა კომბინატორული გასისინების შესახებ დასავლურ-ქართველურ ენობრივ არეალში. აქვე უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ თ. გამყრელიძისა და კ. შმიდტის შეხედულებანი პრინციპში არ გამორიცხავენ ერთმანეთს. პირიქით, თ. გამყრელიძის თვალსაზრისის მიღება კ. შმიდტის თეორიას უფრო მწკობრ და ნაკლებად წინააღმდეგობრივ ხასიათს მისცემდა (შდრ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 64 — 67).

ეს რიგებია: 1) სისინა ძლიერი (resp. გემინირებული, გრძელი); 2) სისინა სუსტი (resp. არაგემინირებული, მოკლე); 3) შიშინა ძლიერი (resp. გემინირებული, გრძელი); 4) შიშინა სუსტი (resp. არაგემინირებული, მოკლე).

ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ეს მოდელი ემთხვევა დალესტ-ნის ენებისათვის (პირველ რიგში ხუნძურ-ანდიური ჯგუფისათვის) დამახასიათებელ სტრუქტურულ მოდელს, რაზედაც მართებულად მიუთითებს ვ. პოლაკი¹.

რა მონაცემების საფუძველზე ვარაუდობს ჩები მკვლევარი მეოთხე სიბილანტური რიგის არსებობას საერთო-ქართულურ ფონოლოგიურ სისტემაში?

საქმე ის არის, რომ გარდა შესატყვისობათა სამი ცნობილი ფორმულისა, ავტორი ადგენს მეოთხე ფორმულასაც: ქართ. შიშინა: ზან.-სვან. შიშინა (მარტივი): ქართ. შველ- „შველა“, მეგრ.-ქან. შველ-; ქართ. ჯერ- „დაჯერება“, მეგრ.-ქან. ჯერ-; ქართ.-ჭერ- „ჭერა“, მეგრ.-ქან. ჭოფ- და სხვ.

მაგრამ ამგვარი მაგალითების დიდი ნაწილი სესხებით აიხსნება: მეგრ.-ქან. შველ-, ჯერ- და მსგავსი ფუძეები შესულია ქართულიდან, რაზედაც, სხვათა შორის, ვოკალიზმიც მიუთითებს. სხვა შემთხვევებში საქმე გვაქვს სხვადასხვა წარმომავლობის მასალასთან. მაგალითად, მეგრ.-ქან. ჭოფ- მორფემა არ უკავშირდება ქართულ ჭერ- მორფემას². უკანასკნელს მეგრულში ჭკორ-ი („მონა“ < „ტყვე, დაქერილი“) უნდა შეესატყვისებოდეს³, ხოლო პირველის ქართული შესატყვისი წიფ- ფუძე ჩანს: ძვ. ქართ. მი-ე-წიფ-ა „დაეწია, მისწვდა“, მ-წიფ-ე „მოწეული“, ჯელ-მ-წიფ-ე „ხელმჭერი, ხელმპყრობელი“⁴. ცალკეულ შემთხვევებში სავარაუდებელია დისიმილაცია: შდრ. მაგ., ქართ. სკინჩა-ა, ქან. კვინჩა-ი „ჩიტი“ ნაცვლად მოსა-

¹ V. Polák, Contributions à la grammaire historique des langues kartvélicunes: Archiv Orientalní, XXIII, 1—2, Praha, 1955, გვ. 83 — 87.

² შდრ. არნ. ჩი ქო ბ ა ვ ა, შდარ. ლექსიკონი, გვ. 418.

³ K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 157.

⁴ შდრ. ოს. ældar (დაგორ. აგრეთვე ærdar) „ბატონი, მთავარი“.. ეტიმოლოგიურად „ხელმჭერი, ხელმპყრობელი“ („рукодержец“): *æ r m d a r (arm „ხელი“, dar - „პყრობა, კონა“). იხ. В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, Москва-Ленинград, 1958, გვ. 126—128. შდრ. H. W. Bailey, Iranian Arya- and Dāha-: Transactions of the Philological Society, 1959, გვ. 74 — 75.

სხვაობა ვოკალიზმში (ქართ. ჭერ-; მეგრ. ჭკორ- < *ჭარ-; ქართ. წიფ- < *წაფ-; მეგრ.-ქან. ჭოფ- < *წაფ-) აიხსნება იმით, რომ ერთი და იგივე ფუძეები ქართულსა და ზანურში აბლაუტის სხვადასხვა საფეხურზე არიან წარმოდგენილი.

ლოდნელი *კეინჩქ- -ისა, რომლის არარსებობა შეიძლება თავკიდური [კ]-ს დისიმილაციურ გავლენას მივაწეროთ¹.

ამგვარად, არ მოგვეპოვება საკმარისი საფუძველი მეოთხე სიბილანტური რიგის პოსტულირებისათვის².

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ვ. პოლაკის თეორია, თუ მას „ზედმეტი“ მეოთხე რიგისაგან გავათავისუფლებთ, მოგვცემს „სამი რიგის თეორიის“ კიდევ ერთ ვარიანტს: ორი სისინა რიგი (სისინა ძლიერი და სისინა სუსტი) უპირისპირდება ერთ შიშინა რიგს.

ასეთი სისტემა სავსებით დასაშვებია, მაგრამ, თუ დაღესტნის ენათა ტიპოლოგიის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ნაკლებად სააღბათოა.

§ 14. წინაველარული რიგი:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ქან.	სვან.
*გ	გ	გ	გ,ჯ
*ქ	ქ	ქ	ქ,ჩ
*კ	კ	კ	კ,ჭ

მაგალითები:

1. ქართ. გულ-ი, მეგრ.-ქან. გურ-ი, სვან. გჷი (ლშხ. გუ).

მეორე ობიექტური პირის ნიშანი ზმნაში: ქართ. გ-, მეგრ.-ქან.

გ-, სვან. ჯ- (ქართ. გ-ე-სმ-ი-ს, მეგრ. გ-ა-სიმ-ე- (ნ), სვან. ჯ-ე-სმ-ი).

ქართ. ეგე, სვან. ეჯა „ის, იგი“.

ძვ. ქართ. მა-გრ-ოზ-ალ-ი „კვერცხის მდებელი“³, სვან. ლგ-გრ-ე „კვერცხი“.

ქართ. ა-გ-ებ-ს, მეგრ. ო-გ-ან-ს, სვან. გგ-ემ (ლშხ. ა-გ-ემ); შღრ. აგრეთვე ჰან. მო-ვ-ო-გ-აფ „(მო)ვიგებ“.

ძვ. ქართ. გბ-ოლ-ვა „ხარშვა“, მეგრ. გიბ-უ-ა „ხარშვა (აბრე-შუმის პარკისა, აბეღისა)“, ჰან. გუბ-უმ-ს „ხარშავს“, სვან. ონ-ჯაბ „მოვხარშე“.

2. ქართ. ქათამ-ი, მეგრ. ქოთომ-ი, ჰან. ქოთუმ-ე, სვან. ქათალ.

ძვ. ქართ. ქუე, მეგრ.-ქან. ქო, სვან. ჩუ.

ქართ. ი-ქმ-ს (დიალექტ. ი-ქამ-ს), მეგრ. ი-ქუნ-ს, ჰან. ი-ქომ-ს, სვან. ი-ჩო.

ძვ. ქართ. ქუინ- „სუნთქვა, ქშენ⁴, ა“ ჰან. ქუნ-ი „ტვინი“⁵, სვან. ქჷინ (ლშხ. ქუნ) „სული, სუნი“.

¹ შღრ. ზემოთ, § 11.

² იხ. აგრეთვე გ. მაკავარიანი, რეცენზია ვ. პოლაკის მითითებულ შრომაზე: ქართულურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, 1961, გვ. 256—259.

³ იხ. საბა, გვ. 190.

⁴ ქუინ- ფუძის არსებობაზე ძველ ქართულში მიმითითა ილ. აბულაძემ. ენარგებლობ შემთხვევით გულწრფელი მადლობა გადაუხადო პატივემულ პროფესორს.

⁵ შღრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 45.

ქართ. ქვა, მეგრ. ქუა, ქან. ქვა.

3. ქართ. კლდე, მეგრ. კირდე, სვან. კოჯ.

ქართ. კაც-ი, მეგრ.-ქან. კოჩ-ი, სვან. ჭანჷ „ქმარი“.

ქართ. კედ-ელ-ი, მეგრ. კიდ-ალ-ა, ქან. კოდ-ა, სვან. კუჷლ.

ქართ. კუდ-ი, მეგრ.-ქან. კუდ-ელ-ი, სვან. კა-კუჷლ.

ძვ. ქართ. მ-ა-კლ-ს, მეგრ. მ-ო-კო-(ნ) (< *მ-ო-კორ-ნ, ნ. უწყვეტ. მ-ო-კორ¹-დ-უ) „მინდა“, დო-მ-ო-კორ-დ-უ „დამაკლდა“, ქან. უ-კორ-ე-ნ „აკლია, სჭირდება“¹, სვან. მ-ა-კუ „მინდა“² (მ-ე-კუჷლ „მინდოდა“; შდრ. აგრეთვე ნა-კუჷლ „დაკლებული, სიბერეში შესული“).

ქართ. კბილ-ი, მეგრ.-ქან. კიბირ-ი.

როგორ აიხსნება ორგვარი რეფლექსების არსებობა სვანურში? ვეარაუდობთ, რომ სვანური ენის ისტორიის გარკვეულ პერიოდში ადგილი ჰქონდა წინაველარულ თანხმოვანთა პალატალური და არაპალატალური ალოფონების მონაცვლეობას შესაბამისად პალატალური და არაპალატალური ხმოვნების წინ. უფრო გვიან პალატალური ალოფონების ასიბილაციის შედეგად მივიღეთ შიშინა აფრიკატები, რომლებიც ენაში ძველიდანვე არსებული უკანასიბილანტური (შიშინა) ხშული ფონემების წევრები გახდნენ³.

ამგვარი დებულების წამოყენების შესაძლებლობას გვაძლევს სვანურის ზოგი შედარებით მცირერიცხოვანი, მაგრამ არაორაზროვანი ფაქტის ანალიზი შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდით, რომელიც კომბინირებულია შედარებითს მეთოდთან.

განვიხილოთ შემდეგი მაგალითი:

სვან. კი „ზე“ მორფემას მოეპოვება ალომორფი ჟა, რომელიც ვეხვდება ლე- პრეფიქსთან კომბინაციაში: ლე-ჟა „ზევით, ზემოთ“. თეორიულად შეიძლება მოველოდეთ, რომ ჩუ „ქვე“ მორფემა ლე-პრეფიქსთან კომბინაციაში ჩუა ალომორფის სახით იქნება წარმოდგენილი, ფაქტობრივად კი დასტურდება ქუა: ლე-ქუა „ქვევით, ქვემოთ“. ქ/ჩ მონაცვლეობა ერთი და იმავე ჩუ/ქუა მორფემის ფარგლებში თანამედროვე სვანურში ფონოლოგიურად შეუპირო-

¹ Н. Марр, Грамматика чанского языка, гл. 157.

² ლ > ჟ (resp. უ) თანხმოვნის შემდეგ პაუზის წინ ისტორიულად დამახასიათებელია სვანურისათვის. შდრ. Н. Марр, Где сохранилось сванское склонение? ИИАН, № 17, 1911, гл. 1201.

³ შდრ. Н. Марр, Тубал-кайишский вклад в сванском, гл. 1092 შმდ.; Арп. Чикобава, Карт вельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик, гл. 262 — 263; ს. ჟღენტა, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 173 შმდ.; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, გვ. 51; Г. А. Климов, Опыт реконструкции, гл. 25; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, гл. 74 — 75.

ბებელია, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისტორიულად ეს მონაცვლეობა დამოკიდებული იყო ცვალებად ფონემურ გარემოცვაზე.

ქართულთან შედარება ადასტურებს ამ ჰიპოთეზას:

სვან. ჩუ-ს შეესატყვისება ძვ. ქართ. ქუე. ამ ტოლობის საფუძველზე სვანურისთვის შეგვიძლია აღვადგინოთ უფრო ადრინდელი *ჩუე ფორმა. მაშასადამე, მორფემა ჩუ/ქუა უფრო ადრე წარმოგვიდგებოდა, როგორც *ჩუე/ქუა, სადაც [ჩ] და [ქ] თანხმოვანთა მონაცვლეობა შეპირობებული იყო პალატალური /ე/ ხმოვნის მონაცვლეობით არაპალატალურ /ა/ ხმოვანთან. ამ გზით რეკონსტრუირებული *ჩუე/ქუა მონაცვლეობის შემდგომი დიაქრონიული ინტერპრეტაცია შესაძლებლობას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ *ჩუე < *ქუე [ქ] თანხმოვნის პალატალიზაცია-ასიბილაციის შედეგად პალატალური /ე/ ხმოვნის გავლენით¹.

მიღებული შედეგის სისწორე ხელახლა მოწმდება ქართულთან შედარების გზით: სვან. *ქუე: ძვ. ქართ. ქუე.

ჩვენი პრობლემის თვალსაზრისით არსებითი მნიშვნელობა აქვს კიდევ ერთ გარემოებას:

ისეთ სვანურ მორფებში, რომლებიც ხასიათდებიან სტაბილური არაპალატალური ვოკალიზმით², ქართულ-ზანური წინაველარული თანხმოვნების შესატყვისად ყოველთვის წინაველარულ თანხმოვნებს (და არა უკანასიბილანტურ ხშულებს) ვადასტურებთ. ამგვარსავე ვითარებას აქვს ადგილი /რ/-ს წინა პოზიციაში:

ძვ. ქართ. მა-გრ-ობ-ალ-ი „კვერცხის მდებელი“. სვან. ლგ-გრ-ე „კვერცხი“.

ქართ. გორ-ავ-ს, ჰან. გამი-ნგორ-უ „წამოგორდა“, სვან. ქაღ-გურ-ნ-ე „გააგორა“, ლი-გჭრ-ან-ი „გორვა“.

ქართ. ქათამ-ი, მეგრ. ქოთომ-ი, ჰან. ქოთუმ-ე, სვან. ქათალ.

ქართ. ქვის-ლ-ი, მეგრ. ქვიშ-ილ-ი, სვან. მე-ქუშ-ელ (ლნტ. მო-ქშ-ჰლ).

¹ ის გარემოება, რომ [ქ] და [ე] ფონემები /ტ/ სონანტით იყო გათიშული, დაბრკოლებას არა ქმნის: ტიპოლოგიურად ანალოგიური მოვლენა დამოწმებულია სლავურ ენებში. შდრ.: რუს. звезда, მაგრამ პოლონ. gwiazda; რუს. мет. მაგრამ პოლონ. kwiat და სხვ. A. Meie, *Общеславянские языки* (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва, 1951, გვ. 114 — 115; შდრ. ვ. თოფურიძე, სვან. ენა, გვ. 27.

² პალატალურ და არაპალატალურ ხმოვანთა შესახებ სვანურში იხ. ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: „არილი“, ტფილისი, 1925; ვ. თოფურიძე, კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII, 1928; გ. მაკაევიანი, ხმოვანთა სისტემის დახასიათებისათვის სვანურში: თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 96, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია, 1963.

ქართ. კლდე, მეგრ. კირდე, სვან. კოჯ.

ქართ. ნი-კაპ-ი, მეგრ.-ქან. ნუ-კუ, სვან. კაპ-რჷა და სხვ.

ეს მაგალითები მიგვითითებენ, რომ წინაველარული თანხმოვნების შეცვლა შესაბამისი სერიის შიშინა აფრიკატებით სვანურში დაკავშირებული იყო მომდევნო ხმოვანთა პალატალურ არტიკულაციასთან.

წარმოდგენილ ახსნას ერთი შეხედვით ეწინააღმდეგება სვანურის ზოგი მონაცემი. გარკვეულ შემთხვევებში ქართულ-ზანური წინაველარული თანხმოვნების შესატყვისად სვანურში ვადასტურებთ უკანასიბილანტურ ხშულებს არაპალატალური ხმოვნების წინ, და, პირუკუ. — წინაველარულ თანხმოვნებს პალატალური ხმოვნების წინ: ძვ. ქართ. ეგე: სვან. ეჯა „ის, იგი“; სვან. ჭაშ-არ „ქმრები“ (შდრ. ქართ. კაც-ი, მეგრ.-ქან. კოჩ-ი), ძვ. ქართ. ქუინ-„სუნთქვა, ქენა“, ქან. ქუნ-ი „ტვინი“, სვან. ქჷნ „სული, სუნი“.

ეს ფაქტები აიხსნება ფორმათა უნიფიკაციით (პარადიგმატული გასწორებით): სვან. ეჯა < *ეჯე (შდრ. ძვ. ქარ. ეგე); ბოლოკიდური /ე/ ხმოვანი შეიცვალა /ა/ ხმოვნით ალა („ეს“) ნაცვალსახელის გავლენით¹. წმინდა ფონეტიკური განვითარების შედეგად უნდა გექონოდა *კაშ-არ („ქმრები“) ფორმა, მაგრამ თავკიდური /კ/ შეცვალა /ჭ/ თანხმოვანმა მხოლოდითი რიცხვის ფორმის გავლენით — კაშ (< *ჭაშ-ი), სადაც /ჭ/ სავსებით კანონზომიერად არის მიღებული /კ/-საგან მომდევნო პალატალურ /ჲ/ ხმოვანთან ასიმილაციის შედეგად. პირიქით, სვან. ქჷნ („სული, სუნი“) მივიღეთ მოსალოდნელი *ჩჷნ /*ჩუნ/ ფორმის ნაცვლად მრავლობითი რიცხვის ფორმის ანალოგიით, სადაც /ჭ/ თანხმოვანი რეგულარულია: ქუნ-არ „სულები“².

შდრ. აგრეთვე სვან. ონ-ჯაბ „მოხარშე“ (ძვ. ქართ. გბ-ოლ-ე-ა, ქან. ო-გუბ-უ), ი-ჩო „იქმს“ (ქან. ი-ქომ-ს) და მისთ., სადაც აფრიკატები არაპალატალური ხმოვნების წინ დამკვიდრდა ისეთ ფორმათა გავლენით, რომლებიც პალატალურ ხმოვნებს შეიცავენ: ან-ჯაბ (< *ან-გაბ-ი) „მოხარშა“, ჩჷმ-ინ /ჩომ-ინ/ (< *ქომ-ინ) „ქმნა“ და სხვა.

პალატალიზაცია-ასიმილაციის შედეგად მიღებული შიშინა ხშული გარკვეულ პოზიციებში შემდგომ ცვლილებებს განიცდიდა. მაგ., ჭ > ჯ სიბილანტური თანხმოვნის წინ: ძვ. ქართ. მ-კურიცხ-ე „ფხიზელი, მღვიძარე“, ქან. გო-კუცხ-უ „გაიღვიძა“, მეგრ. გო-კურცხ-უ

¹ შდრ. უშგ. აჯა „ის, იგი“, სადაც იმავე ალა ნაცვალსახელის გავლენით /ა/ ხმოვანმა შეცვალა არა მარტო ბოლოკიდური, არამედ აგრეთვე თავკიდური /ე/.

² შდრ. აგრეთვე მხ. რიცხვის მოქმ. ბრუნვის ფორმა ქუნ-მ-ჲ „სულით, სუნით“.

„id“, კურცხ-ე „მღვიძარე“¹, სვან. ა-ჟცხ-უნ-ე „აღვიძებს“. სვან. ა-ჟცხ-უნ-ე < *ა-ჟცხ-უნ-ე². თავის მხრივ *ჟცხ- < *ჟეცხ- < *ქ'ჟ'ეცხ-³. ძვ. ქართული გრწყილ-ის (მეგრ. წყირ-ი, ჰან. მჟკირ-ი)⁴ შესატყვისად სვანურში უნდა გვექონოდა *ჯისყ (< *გიწყილ)⁵, მაგრამ ინლაუტის [ს] თანხმოვანთან ასიმილაციით [ჯ] თანხმოვანმა განიცადა სპირანტიზაცია და გასისინება: *ჯისყ > ზისყ „რწყილი“.

დასასრულ, უნდა აღენიშნოთ, რომ სვანურში ადგილი ჰქონდა წინაველარულ თანხმოვანთა კარგვას ინლაუტში სიბილანტების წინ, რასაც თან სდევდა წინამავალი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელება: ქართ. გზა, ჰან. გზა, ი-გზალ-უ „წავიდა, გაემგზავრა“, სვან. ლი-ზ-ი „წასვლა“; სვან. ლი-ზ-ი < *ლი-გზ-ი /გ/ თანხმოვნის დაკარგვით /ზ/-ს წინ და /ი/ ხმოვნის დაგრძელებით. შდრ. მეგრ. ამშე-ი, ჰან. ანშ-ი „ექვსი“ (სვან. უსგუა), სადაც /ჟ/ გაქრა /შ/ სიბილანტის წინ⁶.

§ 15. დასტურდება რამდენიმე შემთხვევა „შებრუნებული შესატყვისობისა“, როდესაც ქართულ და მეგრულ-ჰანურ სიბილანტურ აფრიკატებს სვანურში იმავე სერიის წინაველარული თანხმოვნები შეეფარდება:

ქართ.	მეგრ.	ჰან.	სვან.
ცრემლ-ი	ჩილამურ-ი	ჩილამრ-ე	ქიმ (მრ.რ. ქემრ-არ)
წვეთ-ი	ჰვეთ-ი	ჰვეთ- ⁷	ნა-კუშთხ-უ.

¹ არნ. ჩიქო ბ ა ვ ა, შდარ. ლექსიკონი, გვ. 300 — 301.

² შდრ. ზოგ დიალექტში ჯ > ა თანხმოვნის წინ: ა-ჯ-ტი ხ > ლშხ. ა-ა-ტიხ „დაგაბრუნა“.

³ საგულისხმოა ა ე ც ხ - ფუძის შემდგომი ევოლუცია ბალსქვემოტურ დიალექტში. ცვლილების პირველ საფეხურზე თავიდადრი ა დაიკარგა: ან-ა-ა ც ხ > ან-ა ც ხ „გაიღვიძა“. პრეფერბიან ფორმებში ნ ძირეულ მორფემაში გადაირიცხა, ბოლო წინამავალი ა - რეინტერპრეტირებულ იქნა ად- პრეფერბის ა- ალომორფად (შდრ. ა-ტ ა ა' < *ა-დ-ტ ა ხ „დაბრუნდა“ და მისთ.): ან-ა ც ხ > ან-ა ც ხ. ამგვარი ნარიანი ანლაუტის მქონე ალომორფების ბაზაზე ჩამოყალიბდა აწყონ ე ე ც ხ-ი „იღვიძებს“.

მორფემული სახდერების ასეთი გადანაცვლება (მეტაანალიზი) ხშირი მოვლენაა ენათა ისტორიაში. შდრ. ძვ. სლავური вѣх нхъ > რუს. в них და მისთ. (აქედან ანალოგიით от него, при нем, за ним და ა. შ.). იხ. А. Мейе, Общеславянский язык (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва, 1951, გვ. 125.

⁴ ზანურ დიალექტებში თავიდადრი /გ/ დაიკარგა, როგორც ახალ ქართულში. უკანასკნელისაგან განსხვავებით მეგრულ-ჰანურში გაქრა მომდევნო /რ/ სონანტიც.

⁵ ს. - ქართველ. /ჩრ/ ფონემის მარცვლოვანი ვარიანტი სვანურში ზოგჯერ სხვა შემთხვევებშიც წარმოგვიდგება /ი/ რეფლექსით: ქართ. წყრთა, მეგრ. ჰყი რ'თა, სვან. ჰი თ ხ.

⁶ არნ. ჩიქო ბ ა ვ ა, შდარ. ლექსიკონი, გვ. 216; თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, სიბილანტთა შესატყვისობანი, გვ. 29 — 30.

⁷ ჰან. ჰ ვ ე თ - გვხვდება ნაწარმოებ სახელში ო - ჰ ვ ე თ-ე ლ ა ო - ჰ-ჰ ვ ე თ-უ რ ა - ნაგვის დასაყრელი ადგილი ეზოში“ (ეტიმოლოგ. „საწვეთელა, საწვეთურა“) იხ.

ვიუთითებენ კიდევ რამდენსავე მაგალითზე:

ქართ. ბრძ-ოლ-ა, მეგრ. ბურჯ-აფ-ი „ბლლარძუნი, კიდაობა“ სვან. ლი-ბერგ-იელ (ლნტ. ლი-ბორგ-ელ) „კიდაობა“¹.

ძვ. ქართ. ცთ-ომ-ა, მეგრ. ჩილათ-ა, ქან. ჩით- || ჩულეთ- „აცდენა, გადარჩენა“, სვან. ლი-ქდ-ენ-ი, ლი-ქდ-უნ-ე „შეცდენა, შეცდომა“².

ქართ. ცემა, მეგრ. ჩამა, ქან. ო-ჩამ-უ, სვან. ლი-ქემ „მატება“³.

ძვ. ქართ. უ-ცებ-ი, ახ. ქართ. უ-ცბ-ად, ცბ-იერ-ი, სვან. უ-ქბ-ო-ჟიშ, უ-ქბ-ად „მალულად, ფარულად, უნებლიედ“⁴.

პირველი მაგალითი ორაზროვანია: არ არის გამოირიცხული. სვან. ბორგ- ფუძის კავშირი ძვ. ქართ. ბორგ-ი-ს (ახ. ქართ. ბორგ- ავ-ს) ზმნასთან.

ექვს იწვევს აგრეთვე მეორე მაგალითი: შესატყვისობა ქართ. და მეგრ.-ქან. /თ/: სვან. /დ/ არ არის რეგულარული. ქართულ და მეგრულ-ქანურ ფორმათა შეპირისპირებით აღდგება *ცელ-თ-/*ცელ- ეთ- არქეტიპი (შდრ. ძვ. ქართ. ცეთ- < *ცელთ-, მეგრ. ჩილათ-, ქან. *ჩულათ- < *ჩლათ-; შდრ. აგრეთვე რელუქციის საფეხური *ცელ-მთ- > მეგრ. ჩილით-, ნულ საფეხური *ცელთ- > ძვ. ქართ. ცთ-, მეგრ. ჩირთ-, ქან. ჩით-). სვან. ქად-/ქდ- ფუძის გამოყენა აღნიშნული არქეტიპიდან სიძნელებებს ხვდება ეოკალიზმის თვალსაზრისითაც.

უნდა გამოირიცხოს მესამე მაგალითიც, რადგანაც ქართულსა და მეგრულ-ქანურში ცალთანხმოვნიანი ძირია წარმოდგენილი (ქართ. ც-, მეგრ.- ქან. ჩ-), იმ დროს როდესაც სვან. ქემ- მორფის დაშლისათვის საფუძველი არა გვაქვს.

რაც შეეხება უკანასკნელ მაგალითს, სიძნელე აქაც იჩენს თავს: სვან. ქბ- ფუძე ო ეოკალიზმს ავლენს (შდრ. ლშხ. ი-ჟ-ქობ-ალ „მა-

Н. Марр, Грамматика чанского языка, გვ. 224; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 250.

¹ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 53.

² Н. Марр, Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей, გვ. 45.

³ იხ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 149 (სვანური ქემ- ფუძის დაკავშირება აღნიშნულ ქართულ-ზანურ ფუძესთან ეკუთვნის ზ. დეიტერსს).

⁴ ამ ფორმათა შეპირისპირება ეკუთვნის მ. ჯანაშვილს. იხ. R. von Erckert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895, გვ. 297. იხ. აგრეთვე Н. Я. Марр, Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей, გვ. 45 — 46; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 195.

ლულად მოქმედებს, რალაცას მალავს“), რაც ექვს ქვეშ აყენებს ამ სვანური ფუძის გენეტურ კავშირს ქართულ ცებ - ფუძესთან.

ამგვარად, გვრჩება მხოლოდ ორი შედარებით სანდო მაგალითი, რომლებზედაც ზემოთ მივუთითეთ.

ჩვენი ვარაუდით აღნიშნული „შებრუნებული შესატყვისობის“ ჩამოყალიბება შინაგან კავშირშია წინა პარაგრაფში განხილულ პალატალიზაცია-ასიბილაციის პროცესთან, რასაც ადგილი უნდა ჰქონოდა სვანურში მისი ისტორიის გარკვეულ საფეხურზე და რასაც შედეგად მოჰყვა მეორეული შიშინა აფრიკატების წარმოშობა.

როგორც უკვე ვიცით (იხ. § 9), სვანურს ჰქონდა ისეთი შიშინა აფრიკატებიც, რომლებიც არ იყვნენ მიღებული წინაველარულ თანხმოვანთა პალატალიზაცია-ასიბილაციის შედეგად. ამგვარი აღჩინდელი შიშინა აფრიკატები სვანურის ფონოლოგიურ სისტემაში დამოუკიდებელ ფონემებს წარმოადგენდნენ და ხასიათდებოდნენ უფრო ფართო დისტრიბუციით, ვიდრე გვიანდელი წარმოშობის შიშინა აფრიკატები: იმ დროს, როდესაც უკანასკნელნი მხოლოდ პალატალურ ხმოვანთა წინ უნდა ყოფილიყვნენ წარმოდგენილი, პირველნი შეიძლებოდა დაგვედასტურებინა აგრეთვე არაპალატალურ ხმოვანთა წინ და ზოგ სხვა პოზიციაშიც. შდრ.: ჯუმ-ილ „ძმა (დისათვის)“, ჩომ- „coitus“ (ეტიმოლოგ. „ცოლი“), განკჷ „ანწლი“, ჩხარა „ცხრა“ და სხვ.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, დაპირისპირებას შიშინა აფრიკატებსა და შესაბამის წინაველარულ თანხმოვნებს შორის ადგილი ჰქონდა უკანა რიგის ხმოვნების წინ და, შესაძლოა, ზოგ სხვა პოზიციაშიც, მაგრამ არა წინა რიგის (პალატალური) ხმოვნების წინ, სადაც ხდებოდა აღნიშნული დაპირისპირების ნეიტრალიზაცია და არქიფონემების როლში შიშინა აფრიკატები გამოდიოდნენ¹.

ამგვარ ფონოლოგიურ მოდელს შეესაბამებოდა სინქრონიულ მორფოფონემატურ მონაცვლეობათა გარკვეული ტიპი: სახელდობრ, ერთი და იმავე მორფემის ფარგლებში ნ ე ბ ი ს მ ი ე რ ი წ ი ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ი თ ან ხ მ ო ვ ა ნ ი ა ე ტ ო მ ა ტ უ რ ა დ უ ნ და შე ც ვ ლ ი ლ ი ყ ო ა მ ა ე ე ს ე რ ი ი ს უ კ ა ნ ა ს ი ბ ი ლ ა ნ ტ უ რ ი ხ შ უ ლ ი თ, როგორც კი მომდევნო არაპალატალური ხმოვანი მიმოხრისა და დერივაციის პროცესში შეიცვლებოდა შესაბამისი პალატალური ხმოვნით².

¹ არქიფონემების შესახებ იხ. Н. С. Трубецкой, Основы фонологии (თარგმანი გერმანულიდან), Москва, 1950, გვ. 86 შმდ.

² სვანურ ხმოვანთა ფონოლოგიური მოდელისათვის იხ. გ. მაკავერიანი, ხმოვანთა სისტემის დახასიათებისათვის სვანურში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 96, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია, 1963, გვ. 142 შმდ.

შებრუნებული სახით ეს წესი კარგავს აბსოლუტურ ხასიათს:

მართლაც, ვერ ვიტყვით, რომ ნებისმიერი უკანასკნო-ლანტური ხშული (resp. შიშინა აფრიკატი) ავტომატურად უნდა შეცვლილიყო იმავე სერიის წინაველარული თანხმოვნით, როგორც კი მომდევნო პალატალური ხმოვანი შეიცვლებოდა არა-პალატალურით, რადგანაც პალატალური ხმოვნების წინ შეიძლება გვექნოდეს ისეთი შიშინა აფრიკატებიც, რომლებიც არ იყვნენ მიღებული წინაველარულ თანხმოვანთა პალატალიზაციის გზით.

ამგვარად, მოცემული პერიოდისათვის უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ არსებობა მორფემათა ორი ტიპისა, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან კონსონანტურ მორფოფონემატურ მონაცვლეობათა თვალსაზრისით:

(1) მორფემები, რომელთა ფარგლებშიც ადგილი აქვს შიშინა აფრიკატების მონაცვლეობას შესაბამის წინაველარულ თანხმოვნებთან (*ჩჟე/*ქჟა, *ჭაშ/*კაშ-პრ და მისთ.).

(2) მორფემები, რომელთა ფარგლებშიც შიშინა აფრიკატები არ ენაცვლებიან წინაველარულ თანხმოვნებს.

უნდა ვიფიქროთ, „ცრემლისა“ და „წვეთის“ აღმნიშვნელი მორფემები სვანურში სწორედ ამ მეორე კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ: *ჩიმრ „ცრემლი“, *ჭჟეთჩი წვეთი“, სადაც სვანური /ჩ/ და /ჭ/ თანხმოვნები კანონზომიერად შეესატყვისებოდნენ მეგრულ-პანურ /ჩ/ და /ჭ/, ქართულ /ც/ და /წ/ თანხმოვნებს.

ფორმათა უნიფიკაციის პროცესში მეორე კატეგორიის ზოგი მორფემა გადაირიცხა პირველ კატეგორიაში და, ამგვარად, ჩაერთო კონსონანტურ მონაცვლეობათა სისტემაში. მაგალითების ენით რომ ვთქვათ, დაპირისპირება *ჩიმრ/*ჩჟმრ-პრ შეიცვალა დაპირისპირებით *ჩიმრ/*ქჟმრ-პრ, სადაც არაპალატალური [გ] ხმოვნის წინ ფონეტიკურ-ფონოლოგიური განვითარების თვალსაზრისით კანონზომიერი /ჩ/ ფონემა განდევნა მისმა კორელატმა წინაველარულ რიგში —/ჭ/ ფონემამ პირველი კატეგორიის მორფემათა ანალოგიით (შდრ. *ჩჟე/*ქჟა, *ჭაშ/*კაშ-პრ და მისთ.).

იგივე პროცესი ასეც შეიძლებოდა აღგვეწერა:

/ჩ/მორფოფონემა *ჩიმრ მორფემაში (resp. /ჭ/მორფოფონემა *ჭჟეთჩი მორფემაში) შეიცვალა *ჩ/ქ მორფოფონემით (resp. *ჭ/კ მორფოფონემით) მორფემათა იმ კლასის გავლენით, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო მორფოფონემატურ მონაცვლეობათა სწორედ ამგვარი მოდელი.

უფრო გვიან, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული (იხ. § 14), თავი იჩინა პარადიგმათა სრული უნიფიკაციის, მორფოფონემატურ

მონაცვლეობათა ლიკვიდაციის ტენდენციამ, რომელსაც დაეჭვმდებარნენ არა მარტო *ჩუნ / *ქუნ--პრ, *ჰუნ/*კამ--პრ ტიპის ფორმები, არამედ *ჩიმრ-/*ქემრ--პრ, *ჰუმეთს-/*კოთხ- ტიპის ფორმებიც, სადაც ისტორიულად სწორედ შიშინა აფრიკატები უნდა გვექონოდა ამოსავლად.

მორფოფონემატურ მონაცვლეობათა გაქრობას ორგვარი შედეგი მოჰყვა:

(1) განზოგადდა შიშინა აფრიკატი: *ჰუნ/*კამ--პრ > *ჰუნ/*კამ--პრ;

(2) განზოგადდა წინაველარული თანხმოვანი: *ჩუნ/*ქუნ--პრ > *ქუნ/*ქუნ--პრ.

ჩვენთვის საინტერესო მაგალითები (ქიმრ¹- „ცრემლი“. ნა-კუშახ-ჟ „წვეთი“) მეორეგვარი განვითარების შედეგს წარმოადგენენ: *ჩიმრ¹/*ქემრ--პრ > ქიმ/ქემრ--პრ, *ჰუმეთს/*კოთხ--პრ > *კუმეთს/*კოთხ--პრ² (აქედან დერივატი ნა-კუშახ-ჟ „წვეთი“, ეტიმოლოგიურად „ნაწვეთი“).

§ 16. უკანაველარული რიგი:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ქან.	სვან.
*ლ	ლ	ლ	ლ
*ხ	ხ	ხ	ხ
(*ლ')	—	—	—
*ჭ	ჭ ²	ხ	ჭ
*ყ	ყ	ყ ²	ყ

მაგალითები:

1. ქართ. ღმერთ-ი, მეგრ. ღორონთ-ი, ქან. ღორმთ-ი, სვან. ღერბეთ (ბქვ. ღერმეთ).

ძვ. ქართ. ღერღელ-ი, მეგრ. ღორღონჯ-ი, ქან. ღორღოჯ-ი, სვან. ლშხ. ღარღად (ბქვ. ღარღად) „გარეული ბატი“.

ქართ. დღე, მეგრ.-ქან. დღა, სვან. ლა-დელ.

ქართ. ძაღლ-ი, მეგრ.-ქან. ჯოღორ-ი, სვან. ჟელ.

ქართ. ღორ-ი, მეგრ.-ქან. ღეჯ-ი.

¹ შდრ. კუენ „კვერნა“, მრ. რ. კონ-პრ: ისტორიულად *კუენ (resp. *ჰუნ) კონ-პრ (კუენ, resp. *ჰუნ ფორმა თავის მხრივ *კუენ რ ფორმისაგან უნდა პომდინარეობდეს: შდრ. ქართ. კვენრა < *კუენრა-, მეგრ. კენიორ-ი, ქან. კვენურ-ი. შდრ. არნ. ჩიკობავა. შედარ. ლექსიკონი. გვ. 90).

² /ჟ/ ფონემა დაცულია ძველ ქართულში და ახალი ქართულის ზოგ დიალექტში (ხევსურულში, თუშურში, ფშაურსა და სხვ.). ახალ ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტების უმრავლესობაში /ჟ/ ფონემა შეერწყა /ხ/-ს.

³ საერთო-ზანური /ყ/ ფონემა თანამედროვე ზანურ დიალექტებში სხვადასხვა რეფლექსებით არის წარმოდგენილი. იხ. არნ. ჩიკობავა. კანურის კრამტიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936, გვ. 15 — 21.

2. ქართ. ხუთ-ი, მეგრ. ხუთ-ი, ჰან. ხუთ-(ი), სვან. ჟო-ხუიშდ.

ქართ. შე-(ჰ)-ხედ-ა, შე-ხვედ-რ-ა, მეგრ. ჰე-მო-ხვად-უ „მოხვდა“, ჰან. ჰო-მო-ხვად-უ „შეხვდა“, სვან. ლა-ხ-ხუიშდ „id“.

ქართ. ცხ-ელ-ი, მეგრ. ჩხ-ე, ჰან. ჩხ-ე „ციცებ-ციხელება“, სვან. ლი-შხ-ი „წვა“, შიხ „ნახშირი“, მე-შხ-ე „შავი“¹.

ძვ. ქართ. ზახ-ილ-ი, მეგრ. ჯოხ-ო-(ნ) „ჰქვია“, ჰან. ჯოხ-ონ-ს „id.“, ჯოხ-ო „სახელი“, სვან. ჟახ-ე „სახელი“.

ქართ. ოთხ-ი, მეგრ. ოთხ-ი, ჰან. ოთხო, სვან. ჟოშთხუ.

ქართ. ციხე (<*ძიხე), მეგრ.-ჰან. ჯიხა.

3. ძვ. ქართ. ჯუელ-ა, მეგრ. ხვალ-ი, ხვალ-უ-ა, ჰან. ო-ხვალ-უ, სვან. ჯუჰშ (ლშხ. ჯუჰშ).

ქართ. (დიალექტ.) მო-ვ-ჰან, მეგრ.-ჰან. დო-ფ-ხო-ნ-ი, სვან. ო-ჰან.

ძვ. ქართ. გარდა-ვ-ჰელ, წარ-გდ-ა, მეგრ. მო-რთ-უ² „მოვიდა“, ჰან. მო-ხო-უ „id.“, სვან. ან-ჰად „id.“.

ძვ. ქართ. მჟარ-ი, მეგრ. ხუჯ-ი, ჰან. მხუჯ-ი, სვან. მეჰარ „მკლავი“.

ძვ. ქართ. და-ა-მჟუ-ა, სვან. (ლშხ.) ან-უ-ნჰუ-ე (< || ან-გ-ნჰუ-ე <*ან-ანჰუ-ე), ბჰვ. ლი-ნჰუ-ი „წაქცევა, დამხოვა“.

ძვ. ქართ. ჯმ-ელ-ი, მეგრ.-ჰან. ხომ-ულ-ა.

4. ქართ. ყველ-ი, მეგრ. ყვალ-ი, ჰან. (ხოფ.) ყვალ-ი, სვან. ლი-ყელ-ე „ყველის ამოყვანა“.

ძვ. ქართ. სი-ყმ-ილ-ი, და-ყმ-ედ-ა, „შიმშილი, დამშევა“, მეგრ. ჯუმ-ენ-ი „წყურვილი“, ჰან.(ხოფ.) ო-ყომ-ინ-უ „id.“, სვან. ლი-ყმ-ე „დახრჩობა“.

ქართ. ჰ-ყავ-ს, მეგრ. ჯუნ-ს, ჰან. (ხოფ.) უ-ყო-უნ, სვან. ხ-ა-ყა.

ძვ. ქართ. გრწყილ-ი, მეგრ. წყირ-ი, ჰან. მწყირ-ი, სვან. ზისყ.

ქართ. ყანა, მეგრ. ყონა (აგრეთვე ყვანა), ჰან. (ხოფ.) ყონა.

ქართ. ყბა, სვან. ყაბ „წვერი“.

გვხვდება აგრეთვე სხვაგვარი შეფარდებებიც:

(1) ქართ. ჯ: მეგრ.-ჰან. Ø:

ძვ. ქართ. ნაჰშირ-ი, მეგრ.-ჰან. ნოშქერ-ი.

(2) ქართ. ჯ: ზან. ზ: სვან. Ø:

ძვ. ქართ. მჰცე, ჰან. ხჩე „თეთრი“³, სვან. მერი „მოხუცი“.

(3) ქართ. ლ: სვან. ყ:

¹ გ. მაკავარიანი, სვანური მეშხე („შავი“) სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის: იკე, XIII, 1962, გვ. 229 — 235.

² მეგრ. მო-რთ-უ < *მო-ხო-თ-უ. შდრ. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ბგერათმესატყვისობიდან: მეგრ. რ ქართ. გ: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. X, №8, 1949.

³ მეგრულში ზხე > *რჩე > ჩე.

ქართ. ღვიძლ-ი, სევან. ყუიძე-ე.

მეგრ.-ქან. ნოშქერ-ი მომდინარეობს *ნოხშქერ-ი ფორმისაგან: /ხ/ (<ს.-ქართველ. /ჭ/) დაიკარგა /შ/-ს წინ, რასაც, შესაძლოა, ხელი შეუწყო /ჰ/ თანხმოვნის დისიმილაციურმა გავლენამაც¹.

სევან. მეჩი < *მჩეჲ < *მჩრეჲ; /ჰ/ თანხმოვანი დაიკარგა /ჩ/-ს წინ².

შეფარდება ქართ. ლ: სევან. ყ, შესაძლოა, ასიმილაციის შედეგი იყოს: ქართ. ღვიძლ-ი < *ყუიძლ-ი, სადაც თავკიდური /ყ/ შეიცვალა მელერი /ლ/ თანხმოვნით ძირეული /ძ/ თანხმოვნის გავლენით³.

საერთო-ქართველური /*ღ'/ ფონემის პოსტულირება შეიძლება მხოლოდ შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდით. შედარება ამ ფონემის აღდგენისათვის არაფერს არ გვაძლევს. ამდენად არა გვაქვს საკმარისი საფუძველი ვივარაუდოთ მისი არსებობა გვიანდელ საერთო-ქართველურ დონეზე, თუმცა არც საწინააღმდეგოს მტკიცებისათვის მოგვეპოვება გადამწყვეტი არგუმენტები⁴.

§ 17. ლარინგალური რიგი:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ქან.	სევან.
	ხანმეტი ჰანმეტი		

ჰ	ხ	ჟ	Ø	ხ, Ø
---	---	---	---	------

საერთო-ქართველური /*ჰ/ ფონემა დადასტურებულია მხოლოდ ორი მორფემის შემადგენლობაში: ესენია მეორე სუბიექტური და

¹ შდრ. გ. როგავა, ბგერათშესატყვისობათა დარღვევის შემთხვევებისათვის ქართველურ ენებში: იკე, XII, 1960, გვ. 166 — 167; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 216.

² შდრ. ზემოთ, § 9.

³ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 211; შდრ. К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 52.

⁴ შდრ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 25 — 26, 30. შდრ. აგრეთვე Н. Я. Марр, Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка, СПб, 1938, გვ. 10; მისივე, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925, გვ. 330; Е. Д. Поливанов, Классификация грузинских согласных: Бюллетень Среднеазиатского университета, Ташкент, 1925, вып. 8, გვ. 1.5 — 116; გ. ახვლედიანი, ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1937, გვ. 133; მისივე, ლოგოპედიის მნიშვნელობის საკითხისათვის ისტორიულ ენათმეცნიერებაში: თბილისის ფუნქციონალურ ნერვულ დაავადებათა ინსტიტუტის შრომები, II, 1945, გვ. 237; მისივე, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 86, 304 — 316; გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში: იკე, I, 1-46, გვ. 1 შმდ.; ს. ჟღენტ, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 141 — 148; К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 67 — 69.

მესამე ობიექტური პირის პრეფიქსები ზმნაში. ბუნებრივად თავს იჩენს კითხვა: რამდენად რეალისტურია აღდგენა ისეთი ფონემისა, რომლის არსებობა მხოლოდ ორი გრამატიკული მორფემის შემაღ-გენლობაში შეიძლება ვივარაუდოთ?

ვფიქრობთ, ეს გარემოება არ უნდა ქმნიდეს სერიოზულ დაბრ-კოლებას.

ტიპოლოგიურად ანალოგიურ სიტუაციას აქვს ადგილი ხუნძურ-ანდიური ჯგუფის ენებში: /ა/ ფონემა აქ ჩვეულებრივ მხოლოდ ერთ-ერთი კლასის ნიშნის (ან ამავე კლასის ნიშანთან გენეტურად დაკავშირებული აფიქსების) შემაღგენლობაში გვხვდება. ძირეულ მორფემებში /ა/, როგორც წესი, არ დასტურდება¹.

/ა/ ფონემის ორგვარი რეფლექსის არსებობა ქართულში, უნდა ვითქვოდ, დიალექტური სხვაობებით აიხსნება. „ხანიანი“ ტიპი წარმოდგენილია ქართული ენის უძველეს (V — VII ს.) ძეგლებში, რომლებიც „ხანმეტი“ ტექსტების სახელით არიან ცნობილი. გან-სხვავებული დიალექტური ტიპია ფიქსირებული უფრო მოგვიანო ხანის (VII — VIII სს.), ე. წ. „ჰამეტი“ ძეგლებში, სადაც „ხანმეტი“ ტექსტების ხ-ს მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნების ფუნქციით ჰ თანხმოდანი შეესატყვისება. კლასიკური ძველი ქართული (IX — X სს.) ამ თვალსაზრისით „ჰამეტის“ უშუ-ალო გაგრძელებას წარმოადგენს: ჰ ქრება ხმოვნების წინ, დენტა-ლებისა და სიბილანტური ხშულების წინ ხ-ს ერწყმის (შიშინა ხშულების წინ ხ-ს ნაცვლად ვადასტურებთ შ-ს), ხოლო სხვა პო-ზიციებში მეტწილად ინახება. ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა და თანამედროვე დიალექტებისათვის კლასიკური ძველი ქარ-თულის ვითარებაა ამოსავალი².

ხ და ნულ რეფლექსების წარმოჩენა სვანურში კომბინატორუ-

¹ ამ ფაქტზე მიმითითა ტ. გ უ დ ა ვ ა მ.

² იხ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზნებში, ტფილისი, 1920; მ ი ს ი ვ ე, ჰამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. III, 1923; მ ი ს ი ვ ე, პირის ნიშანი ბრუნვიან სი-ტყვასთან: ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, I, პირველი სერია: საზოგა-დოებათმეცნიერებანი, 1936; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი უძვე-ლესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის: ტფი-ლისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. II, 1922—1923; მ ი ს ი ვ ე, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937, გვ. 446 — 449; А. Генко, По поводу работы проф. И. А. Джавахишвили, касающейся грузинских палимпсестов с библейскими текстами: Тексты и разыскания по кавказской филологии, т. I, Ленинград, 1925; არნ. ჩ ი კო-ბ ა ჯ ა, ხანმეტი და ჰამეტი ტექსტების აღმოჩენისათვის: „ჩვენი მეცნიერება“.

ლად არის შეპირობებული. მათი დისტრობუცია მარტივია: ხ
გვხვდება ხმოვნებისა და უ/ჟ-ს წინ (როდესაც უკანასკნელი და-
მოუკიდებელი მორფემაა — აირველი სუბიექტური პირის ნიშანი).
თანხმოვნების წინ $\emptyset$ (ნულ) რეფლექსს ვადასტურებთ¹.

§ 18. არის შემთხვევები, როდესაც ძნელია განსაზღვრა, თუ რომელ ამოსავალ ფონემასთან ან ფონემურ ჯგუფთან გვაქვს საქმე. განვიხილოთ სათანადო მაგალითები:

(1) ძვ. ქართ. ძარცუ-/ძრცუ- (ახ. ქართ. ცარცე-ავ-ს < ძარცე-ავ-ს) ფუძის შესატყვისად ზეგრულში რჩვ-, ხოლო ქანურში ჩვ- ფუძე დასტურდება.

ჩვენი ვარაუდით რჩე-(>ჰან. ჩე-) ფუძეს დაკარგული აქვს თავიკიდური თანხმოვანი გახმოვანების ნულ საფეხურზე (შდრ. ძვ. ქართ. ძრცუ-). მაგრამ ქართულ /ძ/ თანხმოვანს ზანფრ დიალექტებში შეესატყვისება როგორც /ძ/, ისე /ჯ/, რომლებიც შესაბამისად /ძ/, და /^{*}ძ₁/ თანხმოვნებისაგან მომდინარეობენ.

ეს გარემოება ართულებს საკითხის ცალსახა გადაწყვეტას:

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ჩვენთვის საინტერესო ქართულ-ზანური ფუძის არქეტიპი: *ძარყჷ-/ძრყჷ-, თუ *ძარყჷ-/ძრყჷ-?

თუ მივდევლობაში მივიღებთ ქართველურ ენებში დადასტურებულ საკმაოდ ძველ ტენდენციას სიბილანტურ თანხმოვანთა რეგრესული ასიმილაციისაკენ ლოკალური რიგის მიხედვით. შეიძლება უპირატესობა მეორე ვარიანტს მივცეთ, ე. ი. აღვადგინოთ თავკიდური $/*d_1/$ და არა $/*d^2/$.

(2) ქართ. ზარდ-/ზრდ-ფუძის შეესატყვისება მეგრულ-ქანური და სვანური რდ- (სვანურში — აგრეთვე გრდ-). ყველა ქართველურ ენაში, გარდა ქართულისა, გახმოვანების ნულ საუფებურზე დაკარგულია თავკიდური თანხმოვანი (დიალექტურად ქართულშიც დას-

წელსადი III, № 3—4 (15—16), ტფილისი, 1925; მისივე, გონათქაველ
კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილებების ზოგი საკითხი ძველ-ქართულში: იც. გ.
V, 1953, გვ. 59; G. Doeters, Das kharthvelische Verbum, Leipzig, 1930.
გვ. 33—34; ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზნა, ტფილისი, 1931, გვ. 6—7.
16—17; თ. გონიასვილი, დიალექტიზმებისათვის ჰადისის ძველში: ენიმცის
მომამბე, IV, 1938, გვ. 143—144; გ. როგავა, ხანმეტობისა და ჰემეტობის საკითხისათვის: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის
სწავლავი, XV, 1956.

¹ ვ. თაყაიშვილი, სვანური ენა, გვ. 1 შმდ.

³ შდრ. Г. А. Климов, *Этимологический словарь*, გვ. 235. საკითხის სხვაგვარი გადაწყვეტისათვის იხ. არნ. ჩიქობავა, *შდარ. ლექსიკონი*, გვ. 372; Н. Vogt, *Structure phonémique du géorgien*: NTS, XVIII, 1958, გვ. 24 (ქართ. თარგმანი: ჰ. ფოგტი, ქართული ენის ფონემატიკური სტრუქტურა, თბილისი, 1961, გვ. 28).

უეოდება რდ- ვარიანტი), რის გამოც მოკლებული ვართ საშუალებას განვსაზღვროთ *ზარდ-/ზრდ- არქექტივია ამოსავალი, თუ — *ზარდ-/ზრდ-. ორივე რეკონსტრუქცია თანაბრად სააღბათოა, რამდენადაც ქართული /ზ/ შეიძლება მომდინარეობდეს როგორც საერთო-ქართველური /*ზ/, ისე /*ზ₁/ ფონემისაგან¹ (იხ. ზემოთ § 8, 9).

(3) გაურკვეველ ვითარებასთან გვაქვს საქმე აგრეთვე, როდესაც ვადასტურებთ ტოლობას ქართ. თ: მეგრ.-ქან. თ, ხოლო შესატყვისი სვანური მორფემა უცნობია (მაგ., ძვ. ქართ. თელ-ი „გოჭი“, მეგრ. თუ, ქან. თილ-ა²). ამგვარ შემთხვევებში ჩვენ არ შეგვიძლია დავადგინოთ რა არის ამოსავალი: /*თ/ ფონემა, თუ /*ს₁თ/ ჯგუფი, რადგანაც ქართულსა და მეგრულ-ქანურში ორივე ეს სეგმენტი /თ/ ფონემით არის წარმოდგენილი (იხ. ზემოთ, § 10).

(4) ერთადერთ შემთხვევაში დასტურდება შეფარდება ქართ. თ: მეგრ.-ქან. თ: სვან. გ პაუზის შემდეგ ხმოვნის წინ: ქართ. ანწლ-ი, მეგრ.-ქან. ინჭირ-ი, სვან. განჭქ³.

ამ ტოლობის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საქმე გვაქვს საერთო-ქართველურ თანხმოვან ფონემასთან, რომელიც გაქრა პაუზის შემდეგ ქართულსა და მეგრულ-ქანურში, ხოლო სვანურში /გ/-ს სახით წარმოგვიდგა. ეს ფონემა არ უნდა ყოფილიყო /*გ/, რადგანაც ანალოგიურ გარემოცვაში დასაშვებია აგრეთვე შესატყვისობა ქართ. გ: მეგრ.-ქან. გ: სვან. გ, ჯ. მით უფრო ძნელია ამ ფონემის გაიგივება საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემის რომელსამე სხვა ჩვენთვის ცნობილ წევრთან.

საძიებელი ფონემა შეიძლება აღენიშნოთ /*ლ₁/ სიმბოლოთი და განვსაზღვროთ როგორც წინაველარული რიგის მჟღერი თანხმოვანი, რომელიც უბირისპირდებოდა /*გ/ ფონემას როგორც ნაპრალოვანი — ხშულს⁴.

¹ შტრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 88. საკითხის სხვაგვარი გადაწყვეტიასთვის იხ. არნ. ჩიქობაძე, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 308 — 309; Н. V o g t, Structure phonétique, გვ. 25 (ქართ. თარგმანი, გვ. 24).

² არნ. ჩიქობაძე, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 87.

³ Н. Я. Марр. Тубал-кайицский вклад в сванском: ИИАН, СПб, 1912, გვ. 1094 შმდ.

⁴ ანალოგიური ტიპის ფონემა დასტურდება დაღესტნის ზოგ ენასა და ადიღურში. „ანწლის“ აღმნიშვნელ სიტყვაში თავიკიდურ სპირანტს (არა სიბილანტური ჯგუფისას!) ალაღვენდა ნ. მარი. იხ. მისი Тубал-кайицский вклад в сванском, გვ. 1094 შმდ. სვან. განჭქ უფრომის სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. ს. ჟღერტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 130; ე. თოფჩუკი. ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 157.

ეს ჰიპოთეზა თითქოს გვიხსნის მეგრ.-ქან. ინჰირ- ფორმის ანო-
მალური ვოკალიზმის წარმოშობასაც: ს.-ქართველ. /^ლანწყლ-/
ფორმას უნდა მოეცა არქაული ზან. /^ლონჰრ-/, მაგრამ თავკიდური
წინაველარული საირანტის გავლენით /ო/ შეიცვალა /ი/ ხმოვნით,
რის შემდეგაც /^ლი/ დაიკარგა ანლაუტში. ამ გზით მიღებული
გვიანდელი ზანური /^ლინჰრ-/ ფორმა კანონზომიერად შეიცვალა ზა-
ნურ დიალექტებში დღეს დადასტურებული /ინჰირ-/ფორმით ¹.

მიუხედავად ამისა, /^ლი/ ფონემის რეკონსტრუქცია არ შეიძლება
დადასტურებულად ჩაითვალოს:

შესატყვისობა ქართ. Ø: მეგრ.-ქან. Ø: სვან. გ წარმოდგენი-
ლია ერთადერთი მაგალითით, რაც გვავიძულებს ამ შესატყვისობის
ააფუძველზე პოსტულირებულ ფონემას მივაწეროთ უალრესად მცი-
რე სიხშირე მორფემულ ინვენტარში ².

უფრო არსებითი მნიშვნელობა აქვს შემდეგ არგუმენტს:

მანამ, სანამ არ შეგვიძლია განსაზღვრელი შესატყვისობის ილუს-
ტრირება ერთზე მეტი მაგალითით, მუდამ დარჩება ალბათობა,
რომ ჩვენ წინაშე შედეგი ისეთი ფონეტიკური ცვლილებისა, რომ-
ლის კომბინატორული საფუძველი ნათელი არ არის ჩვენ ხელთ
არსებული მასალის უკმარობის გამო.

(5) ორიოდ შემთხვევაში სვანურის /ჰ/ თანხმოვანს პაუზის
შემდეგ ქართულსა და მეგრულ-ქანურში შესატყვისება Ø (ნული):

სვან. ჰასუმ-ჰ, ქართ. ასულ-ი, მეგრ.-ქან. ოსურ-ი.

სვან. ჰაყზრ ზგოგრა, თავის ქალა³, ქართ. აყირ-ო „მწარე
კვახი“ ⁴.

¹ იხ. თ. გამყრელიძე, გ. მაკავარიანი, სონანტთა სისტემა და ან-
ლაუტი ქართველურ ენებში, გვ. 82.

² ეს გარეშობა თავისთავად არ წარმოადგენს გადაულახავ დაბრკოლებას:
პრინციპში გამორიცხული არ არის ისეთი ფონემის არსებობა. რომელიც მხო-
ლოდ ერთი მორფემის შემადგენლობაში შედის. შდრ., მაგალითად, აფხ. (აბუჟ-
ური) მკვეთრი /ჰ./ სიტყვაში ა-ჰ.ა „წვრილი“. იხ. ჯ. ლომთათიძე, აფხა-
ური ენის ტაპანტური დიალექტი, თბილისი, 1944, § 8, გვ. 31 შმდ.

³ ქვემო სვანურ დიალექტებში /ჰ/ გამგზავია.

⁴ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 148: Г. А. К а н н о в,
Этимологический словарь, гв. 46.

ძირეული მორფემა ქართულში წარმოდგენილია რედუქციის საფეხურზე.
წორმალურ საფეხურზე გვექნებოდა *ა-ყ ე რ-. შეფარდება ქართ. /ვ/: სვან. /ა/ სხვა
შემთხვევებშიც დასტურდება. შდრ. გ. მაკავარიანი, ხმოვანთა შესატყვისო-
ბის ისტორიიდან ქართველურ ენებში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები,
ტ. 69, 1958, გვ. 265 — 276.

ამავე პოზიციაში შეგვიძლია დავადასტუროთ აგრეთვე შეფარდება ქართ.-ზან. $\emptyset$:სვან. $\emptyset$:

ქართ. ას-ი, მეგრ.-ქან. ოშ-ი, სვან. აშ-ირ.

ამ შეფარდებათა საფუძველზე შეიძლება დაგვეშვა, რომ პირველ ორ შემთხვევაში ამოსავალ ვითარებას ასახავს სვანური და, პაშასადავ, თავკიდური /*ჰ/ ქართულსა და მეგრულ-ქანურში ნულს შეერწყა¹.

მაგრამ, თუ ასეა, რას წარმოადგენდა ის ბგერითი ერთეული, რომელიც განისაზღვრება შესატყვისობით ქართ. ხ || ჰ: მეგრ.-ქან. $\emptyset$:სვან. ხ || $\emptyset$?².

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს წინაველარული რიგის ყრუ სპირანტთან, რომელიც ისეთსავე მიმართებაში იყო ყრუ ხშულ /*ჰ/-სთან, როგორშიც /*ხ/ სპირანტი /*გ/ ხშულთან. ეს ფონემა, რომელიც შეგვიძლია /*ხ₁/ სიმბოლოთი აღვნიშნოთ, შექმნიდა წყვილს ზემოთ ნავარაუდევ /*ღ₁/ ფონემასთან მჟღერობა-სიყრუის თვალსაზრისით და თავის მხრივ უფრო რეალურს გახდიდა თვით /*ღ₁/ ფონემის რეკონსტრუქციას.

ამგვარად, მივიღებდით შესატყვისობათა შემდეგ რიგებს:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.-ქან.	სვან.
*ღ ₁	$\emptyset$	$\emptyset$	გ
*ხ ₁	ხ ჰ	$\emptyset$	ხ $\emptyset$
*ჰ	$\emptyset$	$\emptyset$	ჰ

მაგრამ ზოგი გარემოება გვაიძულებს სიტუაციით მოვეყვილოთ ამ სქემას:

საქმე ის არის, რომ სვანურში (ზემოსვანურ დიალექტებში) დამოწმებულია ჰ-ს განვითარების უდავო მაგალითები პაუზის შემდეგ ხმოვნის წინ. ეს საესებით ცხადი ხდება ნასესხები ლექსიკის ანალიზისას: ქართ. აბედ-ი — ბზ. ჰაბედ (ლხმ. ჰობედ „id.“ ნასესხებია მეგრულიდან: მეგრ. ობედ-ი), ქართ. ალაგე — ბზ. ჰალაგ.

¹ ის ჰ, რომელიც დასტურდება ისტორიული პერიოდის ქართულსა და მეგრულ-ქანურში, ჩვეულებრივ უცხო წარმომავლობის სიტყვებში გვხვდება, ან „აფექტური“ მეტყველების (შორისდებულები, დეიქტური ნაწილაკები) კუთვნილებას წარმოადგენს. „საკუთარი“ ჰ ქართული ენის „ჰამეტ“ კილოს მხოლოდ მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშნების შემადგენლობაში მოეპოვება.

სვანური /ჰ/ ზოგ შემთხვევაში საერთო-ქართველური /*წ₁/ ფონემის რეფლექსია (იხ. ზემოთ, § 10).

² ზღრ. ზემოთ, § 17.

ქართ. ეზო — ბზ. ჰზუჲ, მეგრ. ონწე „აკვანი“ — ლხმ., ჩბზ. ჰენწ (< *ჰონწ < *ჰონწე) და სხვ¹.

ამგვარი მაგალითების ფონზე არ შეიძლება არ გაჩნდეს იქვი: იქნება ქასუშ-, ჰაყარ სიტყვებშიც თავკიდური ჰ განვითარებულია, ისევე როგორც ჰაბედ, ჰალპგ და სხვა ამ რიგის ფორმებში?

ამ ვარაუდს თითქოს ეწინააღმდეგება აშირ („ასი“), სადაც ანალოგიურ პოზიციაში ასპირაცია არა გვაქვს. მაგრამ ნასესხებ მასალაშიც ასეთსავე სურათს ვხედავთ: ქართ. ალაგე > სვან. ჰალპგ, მაგრამ მეგრ. არდგილ-ი² > სვან. პრგი > ზგი.

აქედან ჩანს, რომ ჰ-ს განვითარების მექანიზმი სვანურში ნათელი არ არის და სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს. სანამ ეს არ გაკეთებულა, ვერ გამოირიცხება შესაძლებლობა, რომ ქასუშ-, ჰაყარ სიტყვებშიც თავკიდური ჰ მეორეული წარმოშობისაა.

თუ ასეა, მაშინ აზრი ეკარგება /*ზ/ ფონემის აღდგენასაც და მის აღგილს კვლავინდებურად /*ჰ/ იჭერს³.

რაც შეეხება /*ლ/ ფონემას, მის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. პუნქტი 5).

II. კონსონანტური ჯგუფები

პ. წინასწარი შენიშვნები

§ 19. ამ თავში ჩვენ განვიხილავთ თანხმოვან ფონემათა დისტრიბუციულ მიმართებებს საერთო-ქართველურში. ეს საკითხი ჰქიდროდ უკავშირდება ძირეულ და აფიქსალურ მორფემათა ფონოლოგიური სტრუქტურისა და მათი შეერთების სინტაგმატურ კანონზომიერებათა საკითხებს. ამიტომ საჭიროა მოკლედ შევჩერდეთ აღნიშნულ საკითხებზედაც.

საერთო-ქართველურ მორფემათა ძირითადი კანონიკური ფორმებია: CVC—ძირეული მორფემისათვის, VC—სუფიქსური მორფემისათვის, CV—პრეფიქსული მორფემისათვის⁴. ყოველი მორფემა შეიძლება წარმოგვიდგეს როგორც გახმოვანების სრულ (ე. ო. ამოვნიან) საფეხურზე, ისე — გახმოვანების ნულ (resp. უხმოვნი)

¹ შდრ. ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 122 — 125.

² მეგრულში ქართულიდან.

³ იხ. ზემოთ, § 17.

⁴ C სიმბოლო აღნიშნავს თანამოვანს, რომელსაც ყველა შემთხვევაში შეიძლება შეენაცვლოს სონანტის უმარცვლო ვარიანტი. ერთ-ერთი C შეიძლება შეიცვალოს ჯგუფით C+ჟ. V სიმბოლოთი აღინიშნება ნებისმიერი მოკლე ხმოვანი *ა, *ე, *ო).

საფეხურზე. უკანასკნელი თავს იჩენს მორფემათა (უმთავრესად ძირეული და სუფიქსური მორფემების) შეერთებისას, თანახმად მონოგოკალურობის პრინციპისა, რომლის ძალითაც შეუღლებულ (ე. ი. ორი ან მეტი მორფემისაგან შემდგარ) ფუძეში მხოლოდ ერთი მორფემა შეიძლება იყოს აბლაუტის ნორმალურ (resp. მოკლებმოვნიან) საფეხურზე¹.

თანხმოვანთა დისტრიბუციის წესები იცვლება იმის მიხედვით, თუ აბლაუტის რომელ საფეხურთან გვაქვს საქმე: გახმოვანების ნულ საფეხურზე დასაშვებია თანხმოვანთა კომბინაციები, რომლებსაც ვერ დავადასტურებთ გახმოვანების სრულ საფეხურზე. პირიქით, გახმოვანების ნულ საფეხურზე შეიძლება დავადასტუროთ თანხმოვანთა ყველა ის ჯგუფი, რომლებსაც ვპოულობთ გახმოვანების სრულ საფეხურზე².

კონსონანტური ჯგუფები, რომელთა არსებობაც სავარაუდებელია მორფემათა საზღვრებზე, ჩვენი განხილვის საგანს არ შეადგენენ.

§ 20. ფონემათა კომბინაციების, კერძოდ, კონსონანტური ჯგუფების კვლევისას ჩვენ გავარჩევთ მოვლენათა ორ კატეგორიას:

(1) ფონემათა მოცემული კომბინაცია არა გვხვდება ჩვენ ხელთ არსებული მასალის უკმარობის გამო, ან იმის გამო, რომ არ არის რეალიზებული გამონათქვამთა მთელ კორპუსში დროის განსახილველ მონაკვეთში.

(2) ფონემათა მოცემული კომბინაციის არარსებობა შეპირობებულია ენის ფონოლოგიური სტრუქტურით, ანუ, რაც ამ შემთხვევაში იგივეა, დისტრიბუციული წესებით³.

მეორე კატეგორიის ფონემურ ჯგუფებს ვუწოდებთ არამარკირებულს. ყველა დანარჩენი ჯგუფი მარკირებულია⁴.

¹ საერთო-ქართველური აბლაუტის მექანიზმის დეტალური აღწერა მოცემულია თ. გამყრელიძისა და ავტორის წიგნში „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“, თბილისი. 1965.

² თავისთავად ცხადია, რეკონსტრუირებული ენობრივი სისტემის დისტრიბუციულ მიმართებათა სურათი ნაკლები და ფრაგმენტარული იქნება, რამდენადაც მასალა, რომელსაც ჩვენ ვემყარებით, მეტად „შებლდულია: ეს არის ის მორფემები და მორფემათა შეერთებანი, რომლებიც კანონზომიერი რეფლექსების სახით არიან წარმოდგენილი მინიმუმ ორ ქართველურ ენაში მაინც (მეგრულსა და ქანურს ერთ ოდენობად ვთვლით).

³ შდრ. H. Vogt, Structure phonémique du géorgien, გვ. 6, 82 — 88 (ქართ. თარგმანი, გვ. 6, 77 — 84).

⁴ ტერმინები „მარკირებული“, „არამარკირებული“ ზემოთ დახასიათებული ორი ტიპის ფონემური ჯგუფების აღსანიშნავად გამოყენებული აქვს ასპირანტ გ. ნებიერიძეს სადისერტაციო ნაშრომში „ქართული ენის ფოკალიზმი“ (ხელნაწ.).

ჰომოგენურია ისეთი კონსონანტური ჯგუფები, რომელთა ყველა წევრი ერთსა და იმავე სერიას ეკუთვნის.

რამდენადაც ნაპრალოვანთა კლასის თანხმომენებისათვის არააარსებითია დაპირისპირება ყრუთა და მკვეთრთა სერიებს შორის, ყრუ სპირანტისა და მკვეთრი თანხმომენისაგან შემდგარი ჯგუფები თანახმად დეფინიციისა ჰომოგენურ ჯგუფებად ჩაითვლებიან.

ყველა სხვა ტიპის კონსონანტური ჯგუფი არაჰომოგენურია¹. კონსონანტური ჯგუფის წევრები შეიძლება შედიოდნენ ერთსა და იმავე ლოკალურ რიგში, მაგრამ შეიძლება აგრეთვე სხვადასხვა ლოკალურ რიგებს განეკუთვნებოდნენ.

ეუწოდოთ დეცესიური ისეთ კონსონანტურ ჯგუფებს, რომელთა ყოველი მომდევნო წევრი უკანა რიგისაა წინაშეაღწეულ წევრთან შედარებით.

არადეცესიური იქნება ყველა დანარჩენი ჯგუფი².

ბოლოს, კიდევ ერთი დაყოფა:

ჰარმონიულის სახელწოდებით აღვნიშნავთ ისეთ ჰომოგენურ ჯგუფებს, რომელთაც აქვთ უნარი დაიკავონ ცალი თანხმომენის ადგილი ერთი მორფემის ფარგლებში ნებისმიერ გარემოცვაში.

დანარჩენ ჯგუფებს ეუწოდებთ არაჰარმონიულს³.

ჰარმონიული ჯგუფი შეიძლება იყოს დეცესიურიც და არადეცესიურიც.

ყოველი ჰარმონიული ჯგუფი ჰომოგენურია, მაგრამ ყოველი ჰომოგენური ჯგუფი არ არის აუცილებლად ჰარმონიული.

აქვე უნდა მივუთითოთ აგრეთვე შემდეგს გარემოებაზე:

ჯგუფები $C + / * \beta /$ და $/ * \beta / + C$ არამარკირებულია⁴. მარკირებულია მიმდევრობა $/ * \beta / + V$, თუმცა არ დასტურდება ჩვენ ხელო

¹ ტერმინებისათვის „ჰომოგენური“, „არაჰომოგენური“ შდრ. H. Vogt, Structure phonémique, გვ. 31 შმდ. (ქართ. თარგმანი გვ. 30 შმდ.).

² ტერმინებისათვის „დეცესიური“, „არადეცესიური“ შდრ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 107 შმდ. შდრ. აგრეთვე H. Vogt, Structure phonémique, გვ. 30 (ქართ. თარგმანი, გვ. 29).

³ შდრ. გ. ახვლედიანი, იქვე, გვ. 108—109, 301 შმდ. შდრ. აგრეთვე H. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925, გვ. 023 — 024; H. Vogt, Structure phonémique, გვ. 53 შმდ. (ქართ. თარგმანი, გვ. 50 შმდ.).

⁴ უკანასკნელი შეიძლება გვეჩვენოს მხოლოდ მორფემების სახლვარზე: შდრ. ძვ. ქართ. გარდა-ჰ-ვედ, სვან. (ლშხ.) ან-ვედ (<ჰან-ჰ-ვედ) „მოხვედი“ (ა.-ქართველ. *ჰ - ვედ).

არსებულ მასალაში¹. საპირისპირო მიმდევრობა არამარკირებულაა.

ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ მორფემის ფარგლებში ფონემათა არანეიტრების თვალსაზრისით /³/ ფონემა არაავითარ როლს არ თამაშობს. შემდგომს მსჯელობაში მას არ გავითვალისწინებთ.

სანამ უშუალოდ კონსონანტური ჯგუფების განხილვაზე გადავიდოდეთ, ჩამოვაყალიბოთ თანხმოვანთა განაწილების ზოგადი წესები დანარჩენი ორი (ხმოვანთა და სონანტთა) კლასის წევრების მიმართ:

(1) ნებისმიერი თანხმოვანი შეიძლება უფილოდეს ნებისმიერ ხმოვანს და მოსდევდეს ნებისმიერ ხმოვანს².

(2) არამარკირებულია მიმდევრობა ლაბიალური თანხმოვანი + /³/ სონანტის უმარცვლო ალოფონი [³].

ყველა სხვა კომბინაცია თანხმოვნისა სონანტთან (ნებისმიერი რიგით) მარკირებულია.

ხმოვნით გათიშული ცალკეული თანხმოვნების განაწილება მორფემის ფარგლებში ექვემდებარება გარკვეულ შეზღუდვებს:

(1) თუ ძირეული მორფემა იწყება ლაბიალური (resp. დენტალური) თანხმოვნით და ბოლოვდება იმავე ლოკალური რიგის თანხმოვნით, მაშინ ორივე თანხმოვანი ერთსა და იმავე სერიას ეკუთვნის. სხვანაირად რომ ვთქვათ, დაუშვებელია /³ფაბ/, /³ფაპ/, /³ჰაფ/, /³ტაღ/, /³დატ/, /³თაღ/ და მსგავსი მიმდევრობანი.

(2) ერთი და იმავე მორფემის ფარგლებში დაუშვებელია ორი სიბილანტური თანხმოვანი, თუ ისინი ერთსა და იმავე ლოკალურ რიგს არ ეკუთვნიან: დასაშვებია /³ჰაჰტ/, მაგრამ დაუშვებელია /³ძაჰტ/, /³ძაჰტ/, /³ჯაწტ/, /³ჯაწტ/ მიმდევრობანი³.

¹ გვხვდება მხოლოდ მორფემათა შესაყარზე: ქართ. ხ-არ (ჰაემეტ. *ჰ-არ), ჯან. ორ-უ, სვან. ხ-არ-ი (ს.-ქართველ. *ჰ-არ-). ის გარემოება, რომ მიმდევრობა /³/+V არა გვხვდება ერთი მორფემის ფარგლებში, არ არის დეტერმინირებული პერსონო-ქართველური ფონოლოგიური სტრუქტურით და ამდენად შემთხვევითია: როგორც უკვე ვიცით (იხ. § 17), /³/ ფონემა ორად ორ მორფემაშია დამოწმებული და ორივე ეს მორფემა ცალი თანხმოვნით გამოხატული პრეფიქსია.

² შდრ. H. V o g t. Structure phonétique, გვ. 11 (ქართ. თარგმანი, გვ. 11).

³ შდრ. ფ. ე რ თ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, უმარცვლო უ ძველ ქართულში: თბილისის აკად. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 96, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია, 1963, ნ. 83 — 84.

⁴ ამ წესს ძალა აქვს იმ შემთხვევაშიც, როდესაც ცალ თანხმოვანს ენაცვლება მიმდევრობა სიბილანტო-ქველარი. შდრ. /³ძაჰტ/, /³ძეცხ-/ და მისთ. /³ჯაჰტ/ (ჯაჰკეი*) არქეტიპის აღდგენისათვის იხ. ბ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ჯაჰკეი-სა და ძეწკეი-ს მიმართებისათვის: კ. კეკელიძის სახელობის ზელანაწერთა ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესია, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1964, გვ. 7 — 8.

4. პარმონიული ჯგუფები

§ 21. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პარმონიული ჯგუფები ჰომოგენურია (ჯგუფი ყრუ სპირანტი+მკვეთრი აგრეთვე ჰომოგენურად ჩავთვალეთ).

პარმონიული ჯგუფი შეიძლება იყოს როგორც დეცესიური, ისე არადეცესიური. საერთო-ქართველურ ფონოლოგიურ და მორფოლოგიურ სისტემაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ დეცესიური პარმონიული ჯგუფები. მათი სტრუქტურა შეიძლება შემდეგი ფორმულით გამოვსახოთ: $C_n C_p$ ¹. მხოლოდ ის დეცესიური ჯგუფები, რომლებიც აკმაყოფილებენ ამ ფორმულას, შეიძლება ჩავთვალოთ „ნამდვილ“ დეცესიურ პარმონიულ ჯგუფებად. როგორც ფორმულიდან ჩანს, დეცესიური პარმონიული ჯგუფი შეიძლება მხოლოდ ორი წევრისაგან იყოს შემდგარი.

დეცესიური პარმონიული ჯგუფები შეიძლება ორ კლასად გავყოთ:

(I) ჯგუფები, რომელთა პირველი წევრი არ არის ანტერიორული სპირანტი;

(II) ჯგუფები, რომელთა პირველი წევრი ანტერიორული სპირანტია.

თითოეული ეს კლასი თავის მხრივ ორ ქვეკლასად იყოფა:

A — ჯგუფები, რომელთა მეორე წევრი უკანაველარული თანხმოვანია;

B — ჯგუფები, რომელთა მეორე წევრი წინაველარული თანხმოვანია.

(I) კლასის A და B ქვეკლასები ერთმანეთის მიმართ იზომორფულნი არიან.

§ 22. განვიხილოთ პირველი კლასის ჯგუფები²:

ქვეკლასი A

ბღ	დღ	ძღ	ძ ₁ ღ	ჯღ
ფხ	თხ	ცხ	ც ₁ ხ	ჩხ
პყ	ტყ	წყ	წ ₁ ყ	ჭყ

¹ ა ასოთი აღვნიშნავთ ანტერიორულ თანხმოვნებს (ლაბიალები, დენტალები, წინა, შუა და უკანა სიბილანტები), p ასოთი — პოსტერიორულ თანხმოვნებს (წინა და უკანა ველარები). რკალი ზემოთ (—) ჯგუფის წევრთა ჰომოგენურობაზე მიუთითებს.

² შდრ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 109, 301 შმდ.

ქვეკლასი B

ბგ	ღგ	ძგ	ძ ₁ გ	ჯგ
ფქ	თქ	ცქ	ც ₁ ქ	ჩქ
პკ	ტკ	წკ	წ ₁ კ	პკ

ყველა ეს ჯგუფი, გარდა მეოთხე სვეტის ჯგუფებისა (სადაც პირველი წევრი შუა რიგის სიბილანტია), დადასტურებულია თანამედროვე ქართულში და სხვა ქართველურ ენებში.

არა გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ საერთო-ქართველურ დონეზე მოქმედებდა სტრუქტურული წესი, რომელიც გამორიცხავდა ზოგი ჯგუფის არსებობას ზემოთ წარმოდგენილი კლასიდან. ამიტომ შეიძლება მივიღოთ, რომ ყველა ეს ჯგუფი მარკირებულია საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემის თვალსაზრისით.

აღვნიშნავთ A ქვეკლასის ყრუთა სერიის ჯგუფების ერთ თავისებურებას:

როგორც ვიცით, საერთო-ქართველურში უკანაველარული რიგის ყრუთა სერია შეიცავს ორ თანხმოვანს: ეს არის ყრუ ხშული /^{*/}ჭ/ და ყრუ ნაპრალოვანი /^{*/}ხ/.

პარმონიულ ჯგუფთა მეორე წევრად ყრუთა სერიაში დასტურდება უკანაველარული ყრუ ნაპრალოვანი თანხმოვანი, რომელიც ამ ნიშან-თვისებით (ნაპრალოვნობით) ერთიანდება /^{*/}ხ/ ფონემის ალოფონებთან და, მაშასადამე, თვითონაც /^{*/}ხ/ ფონემის ალოფონად უნდა ჩაითვალოს. ხშული /^{*/}ჭ/ ფონემა ამ პოზიციაში დაუშვებელია¹.

§ 23. ზემოთ წარმოდგენილი ჯგუფების არსებობა დასტურდება შემდეგი შესატყვისობებით²:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/ ^{*/} ბღ/	ბღ (?)	ბღ(?)	ბღ(?)	ბღ(?)

¹ ეს შეეხება როგორც პირველი, ისე მეორე კლასის ჯგუფებს. მეორე მხრივ, /^{*/}ხ/ დაუშვებელია ანტერიორულ ყრუ თანხმოვანთა წინ, იმ დროს როდესაც /^{*/}ჭ/ დასტურდება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ოპოზიცია /^{*/}ჭ/: /^{*/}ხ/ ნეიტრალიზაციას განიცდის ანტერიორულ ყრუ თანხმოვნებთან მეზობლობაში. არქიფონემა (ყრუ უკანაველარული თანხმოვანი) რეალიზდება როგორც ხშული ანტერიორულ თანხმოვანთა წინ და როგორც ნაპრალოვანი — ანტერიორულ თანხმოვანთა მძიმე პოზიციაში. შდრ. ვ. თოფუჩია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, III, 3 და 8 სიბილანტ-აფრიკატებთან მეზობლობაში: საქართველოს არქივი, I, 1927.

² შდრ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 71 — 72.

ამ შესატყვისობის ილუსტრირება არ ხერხდება უდავო მაგალითებით¹. მიუხედავად ამისა, ამგვარი შესატყვისობის არსებობა მოსალოდნელია თეორიულად. არა გვაქვს საფუძველი /*ზლ/ ჯგუფი საერთო-ქართველურში არამარკირებულ ჯგუფებს მივათვალოთ. ამავე დროს შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ /*ზლ/ ჯგუფი საერთო-ქართველურში ხასიათდებოდა უმნიშვნელო პარადიგმატული სიზშირით ან სრულებით არ იყო რეალიზებული.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ფხ/	ფხ	ხ	ფხ მხ	ფხ

ქართ. ზა-ფხ-ულ-ი (ეტიმოლოგ. „წელი, დრო თბილი“), ქან. მა-ფხ-ა „დარი, მოწმენდილი ცა“, სვან. ლუ-ფხ-ჟ „გაზაფხული“, მჟ-ფხ-ე „მოწმენდილი ცა“².

ქართ. ფხა, მეგრ. ხა, ქან. მხა³, სვან. ფხა⁴.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ჟყ/	ჟყ (?)	ჟყ (?)	ჟყ (?)	ჟყ (?)

ამ თეორიულად მოსალოდნელი შესატყვისობის საილუსტრაციო მაგალითები აგრეთვე არ იძებნება. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მარკირებული /*ჟყ/ ჯგუფი საერთო-ქართველურში სრულებით არ იყო რეალიზებული ან მიეკუთვნებოდა უაღრესად იშვიათ კონსონანტურ ჯგუფთა რიცხვს. აღსანიშნავია, რომ საერთო-ქართველურისათვის რეკონსტრუირებულ მორფემათა შემადგენლობაში /*ჟ/ ფონემა მეტად იშვიათად გვხვდება⁵.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ღლ/	ღლ	ღლ	ღლ	ღ(ღ)ღ ⁶ .

ქართ. ღღე, მეგრ.-ქან. ღღა, სვან. ლა-ღელ.

¹ შტრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ 56, sub voce *ხ(γ)ა.

² არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 188 — 189; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 133, 194.

³ ჭანურში ადგილი აქვს /ფხ/ და /მხ/ ჯგუფების თავისუფალ მონაცვლეობას. შტრ., მხ ჟ ჟ-ი || ფხ ჟ ჟ-ი „მხარი“, ი მ ხ ო რ ს || ი ფ ხ ო რ ს „ჭამა“ და მისთ.

⁴ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 194.

⁵ იხ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы: ИАН СССР, Отделение литературы и языка, т. XIX. вып. 1, 1960, გვ. 30.

⁶ სიმბოლო (v) აღნიშნავს ნებისმიერ მეორეულ ხმოვანს. განვითარებული ხმოვნის ტემბრი, როგორც წესი. შეპირობებულია მომდევნო მარცვლის ხმოვნის ტემბრით.

ლა- ელემენტი სვანურში მეორეული პრეფიქსია. -დელ < *ღელე < *ღლე¹.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*თხ/	თხ	თხ	თხ	თხ

ქართ. თხ-ოვ-ნ-ა, მეგრ. თხ-უ-ალ-ა, ქან. თხ-უ (< *თხ-ოვ-უ) „სთხოვა“, სვან. ლი-თხ-ნლ-ი „ძებნა“².

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ტყ	ტყ	ტყ	ტყ ³	ტყ

ქართ. ტყე, მეგრ. ტყა, ქან. მტყ-ურ-ი „ტყიური, გარეული“, სვან. ტყენ „კეტი“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ძღ/	ძღ	ძღ	ძღ	ძღ (?)

ქართ. გა-ძღ-ა, მეგრ. დი-რძღ-უ, ქან. დი-ძღ-უ⁴.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ცხ/	ცხ	ცხ	ცხ	ცხ, სხ

ქართ. სა-ვარცხ-ელ-ი, მეგრ. ო-რცხ-ონჯ-ი, ქან. ო-ცხ-ოჯ-ი, სვან. ლი-ცხ-ნ-ე „ჩივდა, ვარცხნა“, ლა-ცხ-ნ-ნ-ი „სავარცხელი“⁵.

ქართ. ცაცხვ-ი, ქან. ღუცხუ, სვან. ზესხ-რა⁶.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*წყ/	წყ	წყ	წყ	სყ

ქართ. უ-წყ-ი-ს, მეგრ. ო-რწყ-ე-ნ) „უყურებს“, ქან. ო-წყ-ე-ნ „იძ.“, სვან. ხ-ო-მწყ-ირ-ი „იძ.“

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ძღ/	ძღ	ჯღ	ჯღ	ჯღ

ძვ. ქართ. წარ-უ-ძღუან-ა, მეგრ. ქიმე-უ-ჯღონ-უ „გაუგზავნა“,

¹ შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 75 — 76. შდრ. აგრეთვე არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 193 — 194; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 16 — 17; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 71, 105 — 106.

² იხ. H. Vogt, Suffixes verbaux en géorgien ancien: NTS, XIV, 1947, გვ. 57. შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 98, 99.

³ კანურში /ყ/>/ჟ/ ანტერიორულ მკვეთრთა მომდევნო პოზიციაში. იხ. არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფილისი, 1936, გვ. 17 — 19.

⁴ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს *ძღ- ფუძის გახმოვანების ნულ საფეხურთან (შდრ. ძვ. ქართ. გან-ვ-ძღ-ელ, ახ. ქართ. გა-ვ-ძღ-ე-ნ-ი). მაგრამ /*ძღ/ ჯგუფი აკმაყოფილებს ზემოთ წარმოდგენილ ფორმულას წმცრ (იხ. § 21) და ამდენად დასაშვები უნდა ყოფილიყო გახმოვანების სრულ საფეხურზეც.

⁵ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 180; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 81.

⁶ შდრ. ზემოთ, § 8.

პან. მო-გ-ი-ნჯლონ-უ „გამოგიგზავნა“, სვან. ხ-ო-ჟღუნ-ე „უძღვა-ნებს“¹.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/*ცხ/	ცხ	ჩხ	ჩხ	ჩხ, შხ

ქართ. ცხიმ-ი, მეგრ.-პან. ჩხოშ-ი „თევზი“, სვან. მგ-ჩხიმ „ცხიმი“².

ძვ. ქართ. მ-კვრცხ-ლ-ი „ქვეითი“, მეგრ. კურჩხ-ი „თეხი“, პან. კურჩხ-ე „იდ.“, სვან. ჭიშხ „იდ“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/*წყ/	წყ	ჭყ	ჭყ	შყ

ძვ. ქართ. წყუელ-ა, მეგრ. ჭყვად-ილ-ი (resp. ჭყვად-ირ-ი) „წყვეტილი, ამოწყვეტილი“, პან. მე-ჭყვად-ერ-ი „მოწყვეტილი“, სვან. ლი-შყელ „ვარდნა“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/*ჯღ/	ჯღ (?)	ჯღ (?)	ჯღ (?)	ჯღ (?)

სანდო მაგალითები არ მოგვეპოვება³.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/*ჩხ/	ჩხ	ჩხ	ჩხ (?)	ჩხ (?), შხ

ქართ. ჩხირ-ი, მეგრ. *ჩხინჯ-ი.

ძვ. ქართ. ჩხიბ-გა „ხლართვა“, სვან. ლი-შხბ-ი (<*ლი-შხებ-ი) „ქერვა“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/*ჭყ/	ჭყ	ჭყ	ჭყ (?)	შყ (?)

ქართ. ჭყლეტა, მეგრ. ჭყილატა.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/*ბგ/	ბგ	(ნ)გ	ბგ, მგ	(?)

ქართ. ბგერ-ა, მეგრ. ნგარ-ა, გარ-ა „ტირილი“, პან. ო-ბგარ-უ, ო-მგარ-უ „იდ.“⁴.

¹ აქ ჩვენ წინაშეა *ძ, ე ღ ლ-ი ფუძე გახმოვანების ნულ სადგენურზე: ძვ. ქართ. წარ-უ-ძ ე ღ ლ, სვან. ხ-ო-ჟ ე ღ ლ „უძღვის“ (შდრ. ზემოთ შენიშვნა /*ძლ/ ჯგუფის შესახებ).

² გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე უნდა გვქონოდა *ა/*ე ვოკალიზმი: *ცხ ხ ა მ-/*ცხ ხ ე მ-. ზანური დიალექტების ჩხ ო მ- ფორმა *ცხ ხ ა მ- ვარიანტის რეფლექსია. ქართ. ცხ ი მ- და სვან. ჩგ-ჩხ ი მ წარმოგვიდგენენ *ცხ ხ ე მ- ვარიანტს რედუქციის საფეხურზე.

³ შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 270.

⁴ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 49. შდრ. არნ. ჩი ქ ო-ბ ა ე ა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 259.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ფქ/	ფქ	ქ	ფქ,მქ	ფ(v)ქ(?)
ქართ. ფქვილ-ი, მეგრ. ქეირ-ი, ქან. ფქვერ-ი, მქვერ-ი, სვან. ფექ(< *ფქუ(ლ)-?) ¹ .				
ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*პკ/	პკ(?)	პკ(?)	პკ(?)	(?)
მაგალითები არ იძებნება.				
ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ღგ/	ღგ	ღგ	ღგ	გ(?)
ქართ. ღგ-ა-ს, მეგრ. ღგ-უ-(ნ), ქან. ქოდო-ღგ-უ „დადგა“ (გრდმ.), სვან. ლგ-გ(ლშხ. ლგ-გ) (< *ლ-ღგ-აჟ?) „დგას“ ² .				
ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*თქ/	თქ	თქ	თქ	ქ
ძვ. ქართ. თქუ-მ-ა-მ, მეგრ. თქუ-ალ-ა, ქან. თქუ-ალ-ა, ო-თქ-უ, სვან. ლნ-ქჟ-ნსგ ³ .				

¹ გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა სვან. ფ ე ქ (< *ფ ე ქ ჟ?) წარმოადგენდეს პირველადს სახელურ ფუძეს გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე. თუ ეს ასეა, ქართ.-ზან. *ფ ქ ჟ- უნდა განვიხილოთ როგორც ძირეული მორფემა გახმოვანების ნულ საფეხურზე სრული ვოკალიზმის მქონე -ელ სუფიქსთან კომბინაციაში. ეს, რასაკვირველია, იმას არ ნიშნავს, რომ /*ფქ/ ჯგუფი არ შეიძლებოდა გვექონოდა გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე. *ფ ქ ჟ- ძირის შესახებ იხ. აგრეთვე არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი. გვ. 171 — 172, 305; K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion. გვ. 136; Г. А. Климов, Этимологический словарь. გვ. 193 — 194.

² გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა სვან. ლგ-გ სხვა ფუძეს წარმოადგენდეს. მდრ. ძვ. ქართ. ჰ-გ-იე-ს, ა-გ-ებ-ს. მეგრ. ო-გ-ან-ს. „აშენებს“. სვან. გგ-ემ, ა-გ-ემ, „დგამს. აშენებს“. მდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь. გვ. 70—71 მდრ. აგრეთვე ვ. თოფური ა. დ- თავსართიანი ზმნები ქართულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები. XXV. 1943. გვ. 149; ივ. ქაჯთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში. თბილისი. 1954, გვ. 155; G. Deeters. Das kharthwelische Verbum, Leipzig. 1930, § 212; K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion, გვ. 104 — 105. *ღგ- წარმოადგენს *ღეგ- ფუძის გახმოვანების ნულ საფეხურს (მდრ. ძვ. ქართ. აღ-ვ-ღეგ, აღ-ღგ-ა და მცლთ.). აქედან არ გამომდინარეობს რომ /*ღგ/ ჯგუფი არ შეიძლებოდა გვექონოდა მორფემის გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე.

³ [თ]-ს დაკარგვას [ქ]-ს წინ სვანურში შედეგად მოჰყვა მასდარის მაწარმოებელი ლი- პრეფიქსისეული ზმონის დაგრძელება. მდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 282 — 283; ვ. თოფური ა. დ- თავსართიანი ზმნები ქართულში, გვ. 147 — 151; ივ. ქაჯთარაძე, დ- და რ- თავსართები ქართულ ზმნებში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები. XXX /Ib. 1947, გვ. 447; K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion. გვ. 89, 115; Г. А. Климов, Этимологический словарь. გვ. 96, 158.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ტა/	ტა	ტა	ტა	ტ(?)

ქართ. მტკაველ-ი, მეგრ. ტკოუ. ტკუ, ქან. მტკო, სვან. კამგლ(?).
 ქართ. ფუტკარ-ი, ქან. ბუტკუჟ-ი.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ძგ/	ძგ	ძგ	ძგ(?)	ძგ, სგ(?)

ქართ. ძგერ-ა, სვან. ხ-ა-ძგერ „აძგერა“.

ქართ. ძგიდე, მეგრ. ძგა „ნაპირი, კიდე“¹.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ცქ/	ცქ	ცქ	ცქ(?)	სგ

ქართ. ცქერ-ა, უ-ცქირ-ა, სვან. ლი-სგდ-ი „ყურება“, ხ-ო-სგიდ-ი „უყურებდა“².

ქართ. ციცქ-ნ-ა, მეგრ. ცქიცქ-ონ-უ-ა³.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*წკ/	წკ	წკ	წკ	სკ(?)

ქართ. და-წკნდ-ა, მეგრ. წკონდ-ა „წმინდა, დამწკნდარი“, მეგრ.-ქან. ღო-წკონდ-უ „დახვეწა (ძაფი)“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ძ ₁ გ/	ძგ(?)	ჯგ(?)	ჯგ(?)	ჯგ(?), შგ(?)
/*ც ₁ ქ/	ცქ(?)	ჩქ(?)	ჩქ(?)	შგ(?)
/*წ ₁ კ/	წკ(?)	ჭკ(?)	ჭკ(?)	შკ(?)

სანდო მაგალითები არ მოგვეპოვება.

ბუნებრივია დაისვას კითხვა: ხომ არ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ რიგის ჯგუფები დაუშვებელი იყო საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემის თვალსაზრისით? სხვანაირად რომ ვთქვათ, ხომ არ მიეკუთვნებოდა ეს ჯგუფები არამარკირებულთა კატეგორიას?

ასეთი ვარაუდი უსაფუძვლოდ გვეჩვენება. მის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს თუნდაც ის გარემოება, რომ A ქვეკლასის შესაბამისი რიგი (/*ძ₁ლ/, /*ც₁ხ/, /*წ₁ყ/) დადასტურებულია უდავო მაგალითებით, ხოლო სხვა რიგებში A და B ქვეკლასებს შორის სრული იზომორფიზმი მყარდება.

¹ И. К и п ш и д з е. Грамматика мингрельского языка, გვ. 373. შეპირისპირება რამდენადმე პრობლემატურია.

² შეპირისპირება პრობლემატურია: ახსნას მოითხოვს შეფარდება ქართ. ძ: სვან. ღ. შღრ. ვ. თო ფ უ რ ი ა, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოვიერთი საკითხი, გვ. 154.

³ Г. А. К л и м о в, Этимологический словарь, გვ. 225.

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. კან. სვან.

/*ჯგ/ ჯგ ჯგ ჯგ(?) ჯგ(?), ჯგ(?)

ქართ. ჯიჯგ-ა, მეგრ. ჯგიჯგონ-უ-ა¹. სვან. ლი-ჯჯგ-გნ-ე „ძიგ-ძიგი, კანკალი“².

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. კან. სვან.

/*ჩქ/ ჩქ ჩქ ჩქ შგ(?)

ქართ. ჩეჩქე-ავ-ს, მეგრ. ჩქაჩქ-უნ-ს, კან. ჩაჩქ-უფ-ს³.

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. კან. სვან.

/*ჭკ/ ჭკ ჭკ ჭკ(?) შკ(?)

ქართ. (გურ.) ჭეჭკ-ავ-ს „წვრილად ჭრის“, მეგრ. ჭკაჭკ-უნ-ს⁴.

§ 24. მეორე კლასის ჯგუფები პირველი კლასის ჯგუფების მიმართ სტრუქტურულად მსგავს ქვესისტემას ქმნიან. მიუხედავად ამისა, მეორე კლასის ჯგუფებს შორის მკაფიო სტრუქტურულ მიმართებათა დადგენა გარკვეულ სიძნელეებს ხვდება: საანალიზო მასალის სიმცირისა და ფრაგმენტარულობის გამო ჭირს არამარკირებული ჯგუფების გამოჯენა ისეთი ჯგუფებისაგან, რომელთა არარსებობაც შემთხვევითობას მიეწერება. ეს გარემოება თავის მხრივ აძნელებს იზომორფიზმის დადგენას მეორე კლასის A და B ქვეკლასებს შორის.

ამიტომ ჩვენ იძულებული ვართ შემოვიფარგლოთ ისეთი ჯგუფების ჩამოთვლით, რომელთა არსებობა დადასტურებულია სათანადო მაგალითებით.

ქვეკლასი A

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. კან. სვან.

/*ზღ/ ზღ ზღ ზღ ძღ(?), ძღ(?)

ქართ. ზღვა, მეგრ. ზღვა, ზღუა, კან. ზღუა, ზულა, სვან. ძულჳა⁵.

¹ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 269.

² /ჯგ/ კომპლექსის შემონახვა სვანურში (მოსალოდნელი იყო /ჯგ/ > /შგ/) ამ სიტყვის ექსპრესიული ბუნებით უნდა აიხსნას. შდრ. ხ-ა-ძ გ ე რ (იბ. ზემოთ, § 13). მიუხედავად ამისა, სვანური ლ ი -ჯ ჯ გ - გ ნ - ე ფორმის დაკავშირება სათანადო ქართულ-მეგრულ ფორმებთან რამდენადმე პრობლემატურია: დიდია სემანტიკური სხვაობა.

³ ნ. ნათაძე, თემის ნიშნები ქართულურ ენებში: იკე, XI, 1959, გვ. 131; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 219.

⁴ Г. А. Климов, იქვე, გვ. 255. შდრ. ს. ჟღენტრი, ზანიზმები გურულ ზნებში: ენიკის მოამბე, V—VI, თბილისი, 1940, გვ. 230.

⁵ მეგრ. ზღუდე, სვან. ძღჳიდ შესაძლოა ქართულიდან იყოს შესული (კულტურული ტერმინი). შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 89.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/ს ₁ ს/	სს	სს	ცს	სს, ცს

ქართ. სისხლ-ი, მეგრ. ზისხირ-ი, პან. დიცხირ-ი, სვან. ზისხ.
 ქართ. მსხალ-ი, მეგრ. სხულ-ი, პან. მცხულ-ი, სვან. იცხ!
 ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. პან. სვან.
 /ს₁ს/ სს შს ჩს შს (?)

ქართ. მსხვილ-ი, მეგრ. შხუ, პან. მჩხუ².

ქვეკლასი B

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	პან.	სვან.
/ს ₁ კ/	სკ	სკ, სქ	სკ, სქ, ცქ	სკ (?)

ქართ. სკა, მეგრ. სკა, სქა „ფუტკარი“, პან. მსქა, მცქა „სკა“³.
 ქართ. გა-სკენ-ა „შეცვრა“, მეგრ. სკუ-ალ-ა, სქუ-აფ-ა, პან. სკე-, სქე-⁴.
 ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. პან. სვან.
 /ს₁კ/ სკ კ კ (?)

ქართ. სკინჩ-ა, მეგრ. კეინჩ-ა, პან. კეინჩ-ი „ჩიტი“. /ს₁კ/ უნდა დაკარგულიყო ანლაუტში /კ/-ს წინ ზანურ დიალექტებში⁵. ქართულში /ს₁კ/ > /ს/.

¹ შდრ. ზემოთ, § 8.

² ერთ შემთხვევაში კანურში დასტურდება უჩვეულო განწყობა: /მც/ > /ჩს/ > /ჩქ/: ქართ. სხვა, მეგრ. შხვა, პან. ჩქვა. შესაძლოა, აქვე შემოდის დღეს სვან. ი-შ გ-ენ „სხვა“. რომლის /მგ/ ჯგუფი შეიძლება /ჩქ/-საგან გამოვიყვანოთ. ფ. ერთელიშვილის აზრით ქართ. სხვა, მეგრ. შხვა „ფორმებს სვანურში შეესატყვისება ე-შ ხუ „ერთი“. იხ. ფ. ერთელიშვილი, ხხვა-სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, V, 1950, გვ. 213. შდრ. აგრეთვე Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 178 — 179.

³ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 164.

⁴ თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი. გვ. 71: Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 164.

მევეთრისა და ყრუს თავისუფალი მონაცვლეობა ყრუ საიონანტის მოძღვენო პოზიციაში მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ზანური დიალექტებისათვის. შდრ.: მეგრ.-პან. სკან-ი /სკან-ი „შენი“, პან. ო-შ ქვიდ-უ/ო-შ კვიდ-უ „დაბრაზება“, მეგრ. სტოლ-ი/სტოლ-ი „მაგიდა“ (რუსულიდან) და სხვ. (შდრ. ს. ჟღენტი, კანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 143 — 145). გადასვლა /ქ/ > /ცქ/ კანურში [მ]-ს მომდევნო პოზიციაში, როგორც ჩანს, დიალექტური მოვლენაა: მსქა > მცქა, ომსქუ > ომცქუ „თავის მოწონება“ (იხ. Н. Марр, Грамматика чанского языка, გვ. 186 — 187). შდრ. /სხ/ > /ცხ/ და /შხ/ > /ჩხ/ კანურის ყველა კილოვაში.

⁵ შდრ. ზემოთ, § 10. თავკიდური ს- ელემენტის სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის ქართულში იხ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 109.

ერთ შემთხვევაში ქართული /ზლ/ ჯგუფის შესატყვისად სვანურში ლ: თანხმოვანს ვადასტურებთ:

ქართ. ზღვარ-ი. სა-ზღვარ-ი, სვან. ჰა-ლურ-ა (ლზხ. ა-ლურ-ა) „საზღვარი, მიჯნა“.

შეიძლება დავსვათ კითხვა: ხომ არ უნდა აღვადგინოთ აქ ს.-ქართველ. /*ზ₁ლ/ ჯგუფი, რომელიც ქართულში, როგორც მოსალოდნელი იყო, შეერწყა /ზლ/ ჯგუფს, ხოლო სვანურში /*ზ₁ლ/-ს დაკარგვის შედეგად დაემთხვა /ლ/-ს?

აღნიშნული ფაქტების ამგვარი ინტერპრეტაცია შესაძლებლობას მოგვცემდა შეგვევსო ერთ-ერთი „ცარიელი უჯრედი“ მეორე კლასის A ქვეკლასში. მაგრამ /*ზ₁ლ/ თანხმოვნის დაკარგვას სვანურში წინამავალი ხმოვნის დაგრძელება უნდა გამოეწვია, ე. ი. მოსალოდნელი იყო *ჰა-ლურა და არა ჰა-ლურა.

გარდა ამისა, გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა სხვაგვარი ინტერპრეტაციისაც, რომელიც ყოველ შემთხვევაში არანაკლებ სააღბათოა, ვიდრე ზემოთ წარმოდგენილი ვარაუდი: ქართ. ზღვარ-ი < *ს-ლჴარ-ი, სადაც ს- ფუძეს შეხორცებული პრეფიქსია. სვან. ჰა-ლურ-ა (< *ჰა-ლურ-ა) შეიცავს ჰა- პრეფიქსს და იმავე *ლჴარ-/*ლჴერ- ფუძეს, რომელიც წარმოდგენილია ქართულში¹.

§ 25. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება დეცესიური პარმონიული ჯგუფების გვიანდელი წარმოშობის შესახებ ქართველურ ენებში. კერძოდ, ვარაუდობენ, რომ ეს ჯგუფები ჩამოყალიბდა მარტივ ანტერიორულ თანხმოვნებზე პოსტერიორული (წინა და უკანა ველარული) თანხმოვნების დართვის გზით: ტ > ტჴ, ტა, წ > წჴ, წა, ც > ცჴ, ცქ და სხვ. მიუთითებენ აგრეთვე, რომ სვანური ღარიბია ამგვარი კონსონანტური ჯგუფებით, რაც არქაული ვითარების ანარეკლად მიაჩნიათ².

ამ ჰიპოთეზას ემყარება ზოგი ეტიმოლოგიური დაკავშირება.

მაგალითად, ფიქრობენ, რომ ქართული წყალ-ი მომდინარეობს

¹ ზღრ. Г. В. Рогова, К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыхских (черкесских) языках, Тбилиси, 1956, გვ. 79 — 80; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 111.

² იხ. აონ. ჩიქობავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 18 — 19; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 20 — 22, 34 — 36, 129 — 130; მისივე, Картвельские языки, их исторический состав и древний лингвистический облик: იკე, II, 1948, გვ. 266, 273; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-ზედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იკე, IV, 1953, გვ. 50.

წყალ- ფორმისაგან, რომლის ზანურ შესატყვისს წარმოადგენს მეგრული ჭორ- ფუძე, დაცული ნაწარმოებ სიტყვაში ჭორ-ოფ-ა „წვიმიანი ამინდები, ავდრიაანობა“ (შდრ. გოლ-ოფ-ა „გვალვა“)¹.

ვარაუდობენ აგრეთვე, რომ „შეხედვის“ აღმნიშვნელი წყ- ძირისათვის ქართულსა და მეგრულ-ქანურში (ქანურში წყ- > წყ-) ამოსავალია წ-, რომელიც გამოიყოფა სვანური წ-ედ- (ლი-წედ „დანახვა, შეხედვა“) ფუძის შემადგენლობაში².

რა შეიძლება ითქვას ამ ჰიპოთეზის შესახებ?

დავიწყოთ კონკრეტული მაგალითების გარჩევათ:

(1) თუ დავუშვებთ, რომ მეგრ. ჭორ- გენეტურად უკავშირდება ქართულ წყალ- ფუძეს, მაშინ ჩვენ წინაშე იჭნება უნიკალური შეფარდება ქართ. წყ: მეგრ. ჭ: არ მოგვეპოვება არც ერთი სხვა მაგალითი, სადაც ამგვარ შესატყვისობას დავადასტურებდით. უჩვეულოა აგრეთვე შეფარდება ქართ. /ლ/: მეგრ.-ქან. /რ/ /ა/ ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში³. შდრ.: ქართ. თვალ-ი, მეგრ.-ქან. თოლ-ი; ქართ. მსხალ-ი, მეგრ. სხულ-ი, ქან. მცხულ-ი; ქართ. დედალ-ი, მეგრ.-ქან. დადულ-ი და სხვ. შდრ. აგრეთვე ქართ. გვალ-ვა, მეგრ. გოლ-ოფ-ა; ქართ. წყალ-ობ-ა, მეგრ. ჭყოლ-ოფ-უ-ა და მისთ.

ორი უჩვეულო შეფარდება ერთსა და იმავე მაგალითში საკმარისზე მეტიც არის იმისთვის, რომ თვით შეპირისპირება ქართ. წყალ-: მეგრ. ჭორ- ექვს ქვეშ დავაყენოთ.

მეორე მხრივ, მეგრულში მოგვეპოვება წყუ- ფუძე (წყუ „ჰა“; წყუ-რგილ-ი „წყარო“, სიტყვა-სიტყვით „ჰა გრილი“; ტოპონიმი ჩხორო-წყუ „ცხრა ჰა“, ეტიმოლოგიურად „ცხრა წყარო“⁴), რომელიც ქართული წყალ- ფუძის კანონზომიერ ეკვივალენტს წარმოადგენს: წყუ < *წყოუ < *წყოლ (შდრ. ანალოგიური შეფარდება ქართ. ელ; მეგრ.-ქან. უ პაუზის წინ)⁵.

ამ მაგალითში, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ქართ. /წყ/ ჯგუფის შესატყვისად მეგრულშიც /წყ/ ჯგუფს ვადასტურებთ.

(2) შეფარდება ქართ. წყ: მეგრ. წყ: ქან. წყ: სვან. წ აგრეთვე

¹ არნ. ჩიქობავა, შედარებითი ლექსიკონი. გვ. 182; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი ავებულება, გვ. 20 — 22. შდრ. K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion, გვ. 156.

² არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი. გვ. 398 — 399.

³ მეგრ. წყარ-ი, ქან. წკარ-ი, შესაძლოა, ქართულიდან იყოს შეთვისებული. კერძოდ, ამ მეგრულ-ქანური ფორმებისათვის შეიძლება ამოსავლად მივიჩნიოთ ქართ. წყარ-ო და არა წყალ-ი. შდრ. ქართ. დვინ-ო, მეგრ. დვინ-ი.

⁴ И. Кипишадзе, Грамматика мингрельского языка, გვ. 385.

⁵ შდრ. G. Schmidt, Abchasische Lehnwortstudien: Studia Orientalia, XIV, 4, Helsinki, 1950, გვ. 25 — 26.

ანომალიურია და ერთადერთი იქნებოდა, თუ სვანური წედ- ფუძის ქართ. წყ-, მეგრ.-ქან. წყ- || წკ- ფუძესთან გენეტურ კავშირს მივი-
ღებდით.

მეორე მხრივ, შესატყვისობა ქართ. წყ: მეგრ. წყ: ქან. წკ: სვან. სყ რეგულარულია. ამიტომ საეცებით ბუნებრივია ქართ. წყ-, მეგრ.-ქან. წყ- || წკ- ძირს დავუკავშიროთ არა სვან. წედ- ფუძე, რომლის დაშლისათვის საკმარისი საფუძველიც არ მოგვეპოვება, არამედ სვან. მსყ-ირ- ფუძის შემადგენლობაში დადასტურებული (შ) სყ- ძირი¹.

საერთოდ, როგორც ზემოთ განხილული მასალიდან ჩანს, დე-
ცესიური პარმონიული კომპლექსები ქართველურ ენებში შესატყვი-
სობათა დამოუკიდებელ რიგებს ქმნიან. შესატყვისობათა ეს რიგები
ფონოლოგიურად უპირისპირდებიან იმ რიგებს, რომლებსაც პარ-
მონიულ კომპლექსებში შემავალ ცალკეულ თანხმოვნებს შორის
ვადასტურებთ:

ქართ. მწერ-ი, მეგრ. ჭანჯ-ი, ქან. მჭაჯ-ი, სვან. მერ.

ქართ. მწყერ-ი, მეგრ. ჭყორ-ი, სვან. შყჷრჷ.

ძვ. ქართ. ქუე, მეგრ.-ქან. ქო², სვან. ჩუ (<*ქუე).

ძვ. ქართ. თქუ-მ-ა, მეგრ.-ქან. თქუ-ალ-ა, სვან. ლი-ქუ-ნისგ³.

შესატყვისობა ქართ. წ: ზან. ჭ: სვან. Ø (<*ჰ) პაუზის შემ-
დეგ⁴ ხმოვნის წინ არ შეიძლება ამოსავლად გულისხმობდეს იმავე
სეგმენტს, რომელსაც გულისხმობს შესატყვისობა ქართ. წყ: ზან.
ჭყ: სვან. შყ ანალოგიურ პოზიციაში.

თუ პირველი რიგი წარმოგვიდგენს საერთო-ქართველური /*წ₁/
თანხმოვნის დიალექტურ რეფლექსებს მოცემულ გარემოცვაში, მე-
ორე რიგი ლოგიკური აუცილებლობით უნდა მივიჩნიოთ საერთო-
ქართველური /*წ₁₂/ ჯგუფის ამსახველად მსგავსსავე გარემოცვაში.

რაც შეეხება სვანურის სილარიბეს პარმონიული კონსონან-
ტური ჯგუფებით, რაზედაც მიუთითებენ სპეციალურ ლიტერატუ-

¹ შდრ. ქართ. ა-წყ-ობ-ს, მეგრ. ო-ნწყ-უნ-ს, სვან. ა-სყ-ი „აკეთებს“, ლნხ.
ბ-ა-სყ-ა „აწყვია“. შდრ. აგრეთვე შესატყვისობა ქართ. წყ: მეგრ. ჭყ: ქან. ჭკ:
სვან. შყ (იხ. ზემოთ, § 8,9).

² იხმარება დადასტურებითი ნაწილაკისა და პრეფერბის ფუნქციით.

³ აღსანიშნავია, რომ პარმონიულ ჯგუფში შემავალი წინაველარული თან-
ხმოვნები სვანურში არ დაქვემდებარდნენ პალატალიზაცია-ასიბილაციის კანონის
მოქმედებას (შდრ. ზემოთ, § 14).

⁴ თავკიდური მ ელემენტის არსებობა ან არარსებობა ამ შემთხვევაში რელე-
ვანტური არ არის. შდრ. H. V o u t, Structure phonémique, გვ. 15 (ქართ.
თარგმანი, გვ. 15).

რამი, ეს არქაიზმი კი არ არის, არამედ სიახლეა, შედეგი ალნიშნულ ჯგუფებში შემავალ თანხმომავთა ფონეტიკურ-ფონოლოგიური გარდაქმნებისა და, ცალკეულ შემთხვევებში, კომპლექსთა გამართივებისა: /^hყ/ > /ხ/, /^hყ₁/ > /შყ/, /^hტქ/ > /ქ/ და მისთ. შდრ. აგრეთვე *დღე- > -დელ და სხვ.

ამგვარად, არა გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ დეცესიური პარმონიული კომპლექსები ქართველურ ენებში წარმოიშვა „ჩვეულებრივს“ ანტერიორულ თანხმომავებზე პოსტერიორული თანხმომავების დართვის გზით¹.

ასეთია დასკვნა, რომელსაც ვიღებთ შედარებითი (resp. გარეგანი) რეკონსტრუქციის საშუალებით.

შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდის გამოყენება შესაძლებლობას გვაძლევს წამოვავყენოთ ზოგი დამატებითი ვარაუდი:

თანხმად დეფინიციისა (იხ. ზემოთ, § 20), პარმონიულია ისეთი პომოგენური კონსონანტური ჯგუფები, რომლებსაც აქვთ უნარი დაიკავონ ცალი თანხმომავის ადგილი ერთი მორფემის ფარგლებში ნებისმიერ გარემოცვაში.

პარმონიული (კერძოდ, დეცესიური) ჯგუფების ეს თვისება გასაგები გახდება, თუ დაფუძნებთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ჯგუფები მომდინარეობენ მონოფონემატური კონსონანტური ერთეულებისაგან, რომლებიც რაღაც ნიშნით (გემინაცია? ინტენსიობა? ელარია? სხვა?) უპირისპირდებოდნენ „ჩვეულებრივს“ ანტერიორულ თანხმომავებს. ველარული ელემენტების განვითარება უნდა ყოფილიყო ამ პიპოთეტურ თანხმომავთა ალნიშნული დისტინქციური ნიშანთვისების დამოუკიდებელ თანხმომავებად ჩამოყალიბების შედეგი. მიღებული თანხმომავები შეერწყნენ უკვე არსებულ წინაველარულ და უკანაველარულ ფონემებს².

ეს პიპოთეზა არ ეწინააღმდეგება დებულებას პარმონიული დეცესიური კომპლექსების არსებობის შესახებ გვიანდელ საერთო-ქართველურ დონეზე: უნდა ვივარაუდოთ, რომ პიპოთეტური „გემინირებული“ (resp. „ძლიერი“, „ველარიაზებული“) თანხმომავების

¹ ეს არ ეხება იმ დეცესიურ ჯგუფებს, რომლებიც ჩამოყალიბდა დასავლურ-ქართველურ დიალექტურ არეალში საერთო-ქართველური შიშინა სიბილანტების შესატყვისად (/^hშ/ > ხან. /შქ/, სვან. /შგ/ და მისთ.).

² შდრ. H. Vogt. Structure phonématique, გვ. 53 შმდ.; 65 — 69 (ქართ. თარგმანი, გვ. 50 შმდ., 62 — 65).

თავისთავად ცხადია, ამ გზით არ შეიძლება იყვნენ წარმოქმნილი ის პარმონიული დეცესიური ჯგუფები, რომლებსაც ვადასტურებთ მხოლოდ გახმომავების ნულოვან საფეხურზე: *დ ე გ- /^hდგ-, *ძ ე ლ- /^hძლ- და მისთ. შდრ. H. Vogt. იქვე, გვ. 69 (შენიშვნა სკოლიოზი) (ქართ. თარგმანი, გვ. 65).

სეგმენტაციას და ამ გზით პარმონიული დეცესიური ჯგუფების ჩამოყალიბებას ადგილი ჰქონდა ჯერ კიდევ ქართველურ დიალექტთა ერთიანობის ეპოქაში, უფრო ადრე, ვიდრე დაიწყებოდა ქართველური ენობრივი არეალის დაყოფა დამოუკიდებელ დიალექტურ არეალებად.

§ 26. დასტურდება დეცესიური ჰომოგენური ჯგუფები, რომლებიც შედგებიან ლაბიალური თანხმოვნისა და სიბილანტური სპირანტისაგან. ამათგან მარკირებულ ჯგუფებად შეიძლება მივიჩნიოთ /*ფს/ და /*ფშ/. დიდია ალბათობა იმისა, რომ მარკირებული იყო აგრეთვე /*ბჰ/ ჯგუფი, რასაც ვერ ვიტყვით /*ბჟ/ ჯგუფის შესახებ¹, რადგანაც ექვს ქვეშ დგას /*ქ/ ფონემის არსებობის საკითხი საერთო-ქართველურ ფონოლოგიურ სისტემაში. გადაჭრით არ შეიძლება თქმა, დასაშვები იყო აგრეთვე /*ბჰ₁/ და /*ფს₁/ ჯგუფები, თუ მათი არარსებობა აიხსნება სტრუქტურისმიერი შეზღუდვით?

მასალის უქმარობა არ გვაძლევს საშუალებას გავარკვეოთ წარმოდგენენ ეს ჯგუფები პარმონიულ კომპლექსებს, თუ მათი არსებობა შეპირობებულია მხოლოდ აბლაუტის ნულოვანი საფეხურით?

ამიტომ, განსხვავებით „ნამდვილი“ პარმონიული ჯგუფებისაგან, მათ შეიძლება „კვაზი-პარმონიული“ ჯგუფები ვუწოდოთ.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ფს/	ფს	ფს	ფს	ს

ქართ. ფს-, მეგრ. ფს-, ს-, ქან. ფს-², სვან. ლი-ს-წრ.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ფშ/	ფშ	ფშქ(?)	ფშქ	(?)

ქართ. ფშალა „სვია“, ქან. ფშქველ-ა „თხმელა (ახალგაზრდა)“³.

¹ /*პს/ და /*პშ/ ჯგუფები არამარკირებულია, ისევე როგორც /*ბს/ და /*ბშ/ ჯგუფები. დაუშვებელია აგრეთვე ყრუ ან მკვეთრი ლაბიალური თანხმოვანი ზეღერი სიბილანტური სპირანტის წინ (/*პზ/, /*ფზ/ და მისთ.). სხვანაირად რომ ვთქვათ, სიბილანტური სპირანტების წინ ნეიტრალიზდება ლაბიალურ თანხმოვანთა ოპოზიცია სერების მიხედვით. არქიფონემა, რომელიც შეიძლება *P სიმბოლოთი აღვნიშნოთ, რეალიზდება /*ბ/-ს სახით ზეღერი სიბილანტური სპირანტის და /*ფ/-ს სახით ყრუ სიბილანტური სპირანტის წინ: *Pზ=*ბზ, *Pს=*ფს და მისთ.

² თავიდანური /ჟ/ მეგრულში დაიკარგა, როგორც ჩანს, მისი პირველი სუბიექტური პირის ნიშნად ჩეინტერპრეტაციის გამო. ქანურში ადგილი უნდა ჰქონდეს /ფს/ ჯგუფის თავისუფალ მონაცვლეობას /ნს/ ჯგუფთან (იხ. H. Марр, Грамматика чакского языка, გვ. 194).

³ Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 194. /*ბჰ/ ჯგუფისათვის ზღრ. Г. А. Климов, იქვე, გვ. 51, sub voce *bzu-.

§ 27. უდავოდ ჰარმონიულ კომპლექსებს წარმოადგენენ არადეცესიური ჰომოგენური ჯგუფები, რომელთა პირველი წევრია ყრუ სიბილანტური სპირანტი, ხოლო მეორე — დენტალური ან სიბილანტური ხშული. ამათგან მარკირებული ჯგუფებია /^{*}სთ/, /^{*}ს₁თ/, /^{*}სწ/ და /^{*}სტ/. დანარჩენთა შესახებ გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვით¹.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] სთ/	სთ	სთ (?)	სთ	სდ (?)

ძვ. ქართ. სთუ-, სთუ-ელ-ი, ქან. სთვ-ელ-ი (<^{*}სთვ-ალ-ი).

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] ს ₁ თ/	თ	თ	თ	შდ

ქართ. დათვ-ი, მეგრ. თუნთ-ი, ქან. მთუთ-ი, სვან. დამშდუ².

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] სწ/	სწ	წ	წ(?)	ს

ქართ. გა-სწრ-ებ-ა, გა-ვ-ა-სწარ-(ი), მეგრ. წორ-აფ-ა „გასწრება“, სვან. ლი-სრ-ე „ჯობნა“, ათ-სერ „ჯობნა“³.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] სტ/	სტ	რშ	სტ	სტ(?)

ქართ. სტვ-ენ-ა, მეგრ. რშვ-ინ-უ-ა, ქან. ო-სტვ-ინ-უ⁴.

/რშ/ ჯგუფის წარმოშობა მეგრულში შემდეგნაირად შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

/^{*}სტ/ > /^{*}შტ/⁵, უფრო გვიან /ტ/ გაქრა /შ/-ს მომდევნო პოზიციაში, ხოლო წინ (ექსპრესიულ ნიადაგზე?) განვითარდა /რ/⁶.

§ 28. სამწვევრიან ჯგუფთაგან ვადასტურებთ ჰარმონიულ /^{*}ს,ტბ/ და /^{*}ს₁ტბ/ ჯგუფებს, რომელთა პირველი და მეორე წევრებია

¹ შეიძლება მხოლოდ უყოყმანოდ ითქვას, რომ არამარკირებულია /^{*}ს₁წ/, /^{*}შწ/, /^{*}სწ₁/, /^{*}შწ₁/, /^{*}სტ₁/ და /^{*}ს₁ტ₁/ ჯგუფები, ვ. ი. ისეთნი. რომელთა წევრებიც სიბილანტური ჯგუფის სხვადასხვა ლოკალურ რიგებს ეკუთვნიან.

² ზოგი სხვა მაგალითი იხ. ზემოთ, § 10.

³ შდრ. ვ. თოფურიძე, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ხოგიერთი საკითხი: იკე, XII, 1960, გვ. 155. შდრ. აგრეთვე K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 133.

⁴ ქანულში /სტ/ და /სთ/ ჯგუფები თავისუფლად ენაცვლებიან ერთმანეთს. შდრ. სთველ-ი/სტველ-ი (იხ. H. Марр, Грамматика чаш. языка, გვ. 148. 186), დუსტვინუ/დუსთვინუ „დაუსტვინა“ (არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 314) და სხვ.

⁵ შდრ. სტ/შტ მონაცვლეობა ქართულში: სტვენა/(დილაქტ.) შტვენა და მისთ. შდრ. H. Vogt, Structure phonémique, გვ. 24 (ქართ. თარგმანი, გვ. 23 — 24).

⁶ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 315. სხვაგვარი ინტერპრეტაციისათვის იხ. Г. А. Климов, Этимологич. словарь, გვ. 166.

ქმნიან არადეცესიურ, ხოლო მეორე და მესამე წევრები — დეცესიურ მიმდევრობებს. ამავე ტიპის სხვა შესაძლო სამწევრიანი კომბინაციები (/სთხ/, /სწყ/ და მისთ.), როგორც ჩანს, არამარჯობებულია.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ს ₁ თხ/	თხ	თხ	თხ	შთხ

ქართ. თხრ-ა, ვ-თხარ-ე, მეგრ. თხორ-უ-ა, ქან. ო-ნთხორ-უ, სვან. ლშხ. შთხარ-, ლი-შთხარ-ი „თხრა“.

ქართ. ოთხ-ი, მეგრ. ოთხ-ი, ქან. ოთხო, სვან. ჟოშთხჷ.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ს ₁ თქ/	თქ	თქ	თქ	სგ(<*შქ).

ქართ. თქვე-ნ-ი. მეგრ.-ქან. თქვა-ნ-ი, სვან. ი-სგტე-ჲ (შდრ. სგჲ „თქვენ“).

სვან. ი-სგტე-ჲ < *(ი)-სქტე-ჲ < *(ი)-შქტე-ჲ < *შთქტე-პირის ნაცვალსახელის ფუძე ემთხვეოდა კუთვნილებითისას: სგჲ მიღებულია *სქტე-ფორმისაგან ნჲ („ჩვენ“) ფორმის გავლენით¹.

§ 29. პარმონიული კომპლექსების განაწილება მორფემის ფარგლებში ექვემდებარება გარკვეულ პოზიციურ შეზღუდვებს:

(1) ერთსა და იმავე მორფემაში შეიძლება გვქონდეს ერთი და მხოლოდ ერთი პარმონიული ჯგუფი².

დასაშვებია /^{*}ძაცხტჷ/, /^{*}დას₁თჷ/, /^{*}მსხალ/, მაგრამ დაუშვებელია /^{*}ძლაცხტჷ/, /^{*}ს₁თას₁თჷ/, /^{*}მსხასხ/.

(2) თუ ერთი და იმავე მორფემის შემადგენლობაში შედის ერთი და იმავე ლოკალური რიგის ორი თანხმოვანი, პარმონიული კომპლექსი მხოლოდ მეორე ადგილზე შეიძლება იყოს.

დასაშვებია /^{*}ძაცხტჷ/, /^{*}დას₁თჷ/, მაგრამ დაუშვებელია /^{*}ძლაცხტჷ/, ან /^{*}ძლახტჷ/, /^{*}ს₁თათჷ/, ან /^{*}ს₁თას₁ტჷ/.

ამგვარად, პარმონიულ ჯგუფთა მეოცე პარაგრაფში მიღებულ განსაზღვრას ძალა აქვს მხოლოდ მითითებულ შეზღუდვათა გათვალისწინებით.

5. არაპარმონიული ჯგუფები

§ 30. არაპარმონიულია კონსონანტური ჯგუფები, რომელთაც არა აქვთ უნარი დაიკავონ ცალი თანხმოვნის ადგილი ამა თუ იმ გარემოცვაში. ამ ტიპის ჯგუფები დასტურდება მხოლოდ გახმო-

¹ იხ. თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი, გვ. 30 — 31; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 176.

² შდრ. ს. ქლენტი, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I, თბილისი, 1960, გვ. 86 შმდ.

ვანების ნულ საფეხურზე. არაპარმონიულ კონსონანტურ ჯგუფებს შორის შეიძლება გამოეყოთ ჰომოგენური და არაჰომოგენური ჯგუფები.

ჰომოგენური ჯგუფებიდან არამარკირებულია აქცესიური ჯგუფები, შემდგარი ნკვეთრი თანხმოვნებისაგან: /^{*}კპ/, /^{*}ჟპ/, /^{*}კტ/, /^{*}ჟწ/ და მისთ.

სხვა შემთხვევებში ხშირად ქირს არამარკირებული ჯგუფების გამოჯენა მარკირებული ჯგუფებისაგან, რომელთა დადასტურება არ მოხერხდა ამა თუ იმ მიზეზით.

ამიტომ ჩვენ შემოვიფარგლებით მხოლოდ იმ ჯგუფთა აღნუსხვით, რომლებიც დადასტურებული არიან უდავო მაგალითებით: დაეიწყეთ ჰომოგენური ჯგუფებით:

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] გპ/	გპ	გიპ	გუპ	?

ძვ. ქართ. გპ-ოლ-ვ-ა, მეგრ. გიპ-უ-ა, ქან. ო-გუპ-უ¹.

სვანურში შემონახულია ამ მორფემის მხოლოდ ნორმალურ ეოკალიზმიანი ალომორფი: ჯაბ- (ს.-ქართველ. *გაბ-): ონ-ჯაბ „მოფხარშე“².

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] გზ/	გზ	რზ ³	გზ	ზ ⁴

ქართ. გზა, მეგრ. ო-რზ-ოლ-ი „საგზალი“, ქან. ი-გზალ-უ „წაილა“, სვან. ლი-ზ-ი „წასლა“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] ტც/	ტც ⁵	რჩ ⁶	ხჩ ⁷	ჩ

ძვ. ქართ. მტცე, მეგრ. ჩე „თეთრი“, ქან. ხჩე „იდ“, სვან. მეჩი „მოხუცი“.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ [*] ქს ₁ /	*ქს	შ	შ	სგ (<*შქ).

¹ იოფ. ო - გ ი ბ - უ

² უხმოვნო ალომორფი ჯბ- (ლი-ჯბ-ი „ხარშვა“ და სხვ.) მიღებულია ხმოვნის მეორეული სინკოპის შედეგად და საერთო-ქართველური ნულოვანი გახმოვანების რეფლექსს არ წარმოადგენს. შდრ. Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 58.

³ ანლაუტში რზ > ზ.

⁴ ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში. წინამდელი ხმოვანი დაგრძელდა [გ]-ს დაკარგვის საკომპენსაციოდ.

⁵ ძველ ქართულში.

⁶ ანლაუტში როგორც წესი რჩ > ჩ.

⁷ ქანურში /ხჩ/ ჯგუფს თავისუფლად ენაცვლება /ქჩ/ ჯგუფი: ხ ჩ ე/ქ ჩ ე.

ქართ. ექეს-ი¹, მეგრ. ამშე-ი, ჰან. აშ-ი, ანშ-ი, სვან. უსგუჲ-

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. ჰან. სვან.

/ქეს/ ჯს² სს (?) ცხ ?

ძვ. ქართ. სა-ჯს-არ-ი, ჰან. მე-მცხე-ერ-ი (<*მე-მ-ცხ-ორ-ი)³.

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. ჰან. სვან.

/ქეს₁/ ჯს² შ შ ?

ძვ. ქართ. ჯს-ენ-ებ-ა, მეგრ. შინ-აფ-ა, ჰან. გო-მ-ა-შინ-უ „მო-
მაგონდა, გამახსენდა“.

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. ჰან. სვან.

/ქვშ/ ჯშ² შქ შქ ?

ძვ. ქართ. ნავშირ-ი, მეგრ.-ჰან. ნოშქერ-ი⁴.

ს.-ქართველ. ქართ. მეგრ. ჰან. სვან.

/ქჩჩ/ ჩჩ(>ჩ) ჩქჩქ ჩუჩქ შგ

ძვ. ქართ. ჩჩუ-ილ-ი, მეგრ. ჩქჩქჟ, ჰან. ჩუჩქჟ⁵, სვან. შჟ-შგუჟ-ე
|| შჟ-ნშგუჟ-ე.

ელემენტი [ნ] სვანურში შეიძლება განვიხილოთ როგორც მეო-
რეული დანართი (შდრ. მეგრე > მენგრე „მსხვილი“). ძირეული
მორფემის თავკიდური თანხმოვანი დააქარგა, რასაც მოჰყვა პრე-
ფიქსიისეული [ე] ხმოვნის დაგრძელება⁶.

¹ ექეს-ი < *ქესჟ - მეტ-თეხისით.

² ძველ ქართულსა და ზოგ თანამედროვე დიალექტში.

³ შდრ. არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 59 — 60; Г. А. Кли-
мов, Этимологический словарь, გვ. 171 — 172, 267 (*qs -).

⁴ ქართ.-ზან. *ნ-ა-ჯ-შ-ერ-/-ი-რ- ნა- პრეფიქსითა და *ერ/*-ი-რ სუფიქსით
ნაწარმოები სახელი ჩანს. ძირეული მორფემა *ქშ- წარმოადგენილია ნულ საფე-
ხურზე (ნორმალურ საფეხურზე უნდა გვექონოდა *ქეშ-/*ქაშ-). შეიძლება ვიფიქ-
როთ, რომ *ქშ- ძირი ნაშნავდა „წვას“ (შდრ. ვ. თოფური ა დუძ არნ. ჩი-
ქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 160). გამორიცხული არ არის ამ ძირის სიმ-
ბოლიკური წარმომადგომლობა: შდრ. ძვ. ქართ. ა-გზ-ებ-ს „ანთებს“, მეგრ. ო-რზ-ან-ს,
ჰან. ო-რზ-აფ-ს (ქართ.-ზან. *გზ-); სვან. ა-შჟ-ე „ანთებს“ (<*ა-ჯ-შ-ე (?);
*ქშ- < ქს, ჟ- (?)). შდრ. აგრეთვე ქართ. გიზგიზ-ი, გუზგუზ-ი, სომხ. kiz-
el „ანთება“ და სხვ.

⁵ დიალექტურად აგრეთვე ჩიჩქჟ. თავკიდური /ჩ/ თანხმოვანი არ გარდა-
იქმნა /ჩქ/ კომპლექსად ჰარმონიულ ჯგუფთა დისტრიბუციის პირველი წესის
ძალით (იხ. § 29). მეგრ. ჩქჩქჟ < *ჩიჩქჟ (იხ. ტ. გუდავა, ხუბაძის ერთი
სახეობა მეგრულში: საქ. სსრ ზეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტი-
ტუტის XVI სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბილისი, 1958, გვ. 16).

⁶ შდრ. გ. მაკაევა რიანისი, სვანური მეშხე („შვი“) სიტყვის ეტიმოლო-
გიისათვის: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის IV სა-
მეცნიერო სესია, თეზისები, თბილისი, 1959, გვ. 11 — 12; თ. გამყრელიძე,
სიბილანტა შესატყვისობანი, გვ. 20, 42; Г. А. Климов, Опыт реконструк-

§ 31. არაპოზიციური ჯგუფებიდან ვადასტურებთ შემდეგს:

(1) დეცესიური ჯგუფები:

ს.-ქართულ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ღჯ/	თხ	თხ	თხ	ღჯ.

ქართ. თხა, მეგრ.-ქან. თხა, სვან. დაჯ- (შდრ. ბზ. მრ. რ. დაჯ-პრ). განვითარებული ხმოვნის ბუნება სვანურში განსაზღვრულია მომდევნო მარცვლის ხმოვნით: დაჯ- < *დაჯა < *ღჯა.

(2) არადეცესიური (resp. აქცესიური) ჯგუფები:

ს.-ქართულ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*გს/	ქს გს	რშ შ ¹	შ	?

ქართ. ქს-ოვ-ს (ძვ. ქართ. სა-გუს-ალ-ი < სა-გს-ვ-ალ-ი), მეგრ. შუნ-ს „ქსოვს“, ო-რშ-უ-ან-ს „ქსელავს“, ქან. შუფ-ს „ქსოვს“.

სვან. ჯიშ- („ქსოვა“) ფუძე შეიძლება განვიხილოთ, როგორც ჰიპოთეტური *გეს₁- ფუძის რედუქციის საფეხურის (*გის₁-) რედუქსი: *გის₁ > ჯიშ-².

ს.-ქართულ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*კბ/	კბ	კვბ ³	კვბ ³	?

ქართ. კბ-ილ-ი, კბ-ენ-ა, მეგრ.-ქან. კიბ-ირ-ი „კბილი“, ქან. გმა-კიბ-ინ-უ „უკბინა“.⁴

ს.-ქართულ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ყბ/	ყბ	?	?	ყვბ

ქართ. ყბა, სვან. ყაბ „წვერი“.

ს.-ქართულ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/*ტბ/	ტბ	ტვბ	ტვბ	ტვბ?

цнн, გვ. 27; მისივე, Этимологический словарь, გვ. 221; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 147.

¹ /რშ/ ხმოვნის შემდეგ, /შ/ ანლაუტში.

² ამ ძარის შესახებ შდრ. П. Чарая, Об отношении абхазского языка к фетическим, СПб, 1912, გვ. 25; ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, გვ. 209 — 210; მისივე, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: იკე, I, 1946, გვ. 81; არნ. ჩიქობავა, წეღარ. ლექსიკონი, გვ. 361; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 10; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 1-8; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 67. შესაძლო პარალელების შესახებ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში იხ. Т. Е. Гудава, Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и абхазском языках, Махачкала, 1959, გვ. 142 — 143.

³ მეორეული ხმოვანი არ შეიძლება იყოს /ა/ ან /ე/.

⁴ შდრ. არნ. ჩიქობავა, წეღარ. ლექსიკონი, გვ. 54; ვ. თოფურიძე, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 76; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 1-8; Г. А. Климов, Этимологический словарь, გვ. 106 — 107.

ქართ. ტბა, მეგრ. ტობა „ტბა, ღრმა“, ქან. ტობა, ტიბა „ტბა, გუბერა, ღრმა“¹.

სვან. ტუბაჲ „ღელე, ტბა“, ისევე როგორც ტრუმბ „გუბე“, ნა-
ესხები ჩანს ზანური დიალექტებიდან². აღსანიშნავია, რომ ვარი-
ანტი ტომბა დადასტურებულია მეგრულშიც³.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ტფ/	ტფ ⁴	ტვბ	ტვბ	ტვბ.

ძვ. ქართ. ტფ-ილ-ი (შდრ. გან-ვ-ტეფ), მეგრ. ტიბ-უ, ქან. ტუბ-უ,
სვან. (ლნტ.) ტებ-ედ-ი (სხვა დიალექტებში ტებ-დ-ი).

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ჭდ/	ჭდ ⁵	რთ	ხთ	ჭვდ.

ძვ. ქართ. გარდამო-ჭდ-ა (შდრ. გარდამო-ვ-ჭედ), მეგრ. მო-რთ-უ
„მოვიდა“, ქან. მო-ხთ-უ „id.“, სვან. (ბეჩ., ლშხ.) ან-ჭად (-ჭად <
*ჭად-ა < *ჭდ-ა) „id.“ (შდრ. ონ-ჭუედ < *ან-ჭ-ჭედ „მოვედი“).

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/ს ₁ ძ ₁ /	სძ ⁶	ჟ	ჟ ჯ	ლჯჟ.

ძვ. ქართ. სჟე, მეგრ. ბჟა⁷, ქან. ბჟა, მჟა⁸, სვან. ლჯე.

აქვე უნდა განვიხილოთ სამი თანხმოვნისაგან შემდგარი ერთად-
ერთი არაპარამონიული ჯგუფი, რომლის არსებობა შეიძლება ვივა-
რაუდოთ საერთო-ქართველურ დონეზე.

ს.-ქართველ.	ქართ.	მეგრ.	ქან.	სვან.
/დთხ/	თხ	თხვთხ	თვთხ	ღვთხ.

ქართ. თხელ-ი, მეგრ. თხითხუ, ქან. თუთხუ, თითხუ, სვან.
ღტხელ.

ქართულში /დთხ/ ჯგუფი გამარტივდა და დაემთხვა /თხ/ ჯგუფს.
მეგრულ-ქანურში არაპარამონიული მიმდევრობა /დთ/ (> /თთ/)
გაითიშა მეორეული ხმოვნით (მეგრულში წესისამებრ *თითხუ >
> თხითხუ). სვანურში გამყარი ხმოვნის ფუნქციით /ღ/ მოგვევლინა⁹.

¹ არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 184 — 185.

² შდრ. არნ. ჩიქობავა, იქვე, გვ. 184; შდრ. აგრეთვე Г. А. Климов, *Этимологический словарь*, გვ. 179.

³ И. Кипишадзе, *Грамматика мингрельского языка*, გვ. 329.

⁴ ახ. ქართულში /ტფ/ > /თფ/ > /თბ/.

⁵ ახ. ქართულში /ჭ/ > /ხ/. მაშასადამე. /ჭდ/ > /ხდ/ (დასავლურ დიალექტებში /ხდ/ > /ხთ/).

⁶ ახ. ქართულში /სძ/ > /რძ/. იხ. H. Vogt, *Structure phonétique*, გვ. 25 (ქართ. თარგმანი, გვ. 24).

⁷ [ბ] და [მ] ელემენტები მეგრულსა და ქანურში ფონეტიკური დანართებია.

⁸ შდრ. ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, ბაკური მოვლენათა თანამიმდევრობა: მიმოწიხილელი, I, ტფილისი, 1926,

§ 32. როგორც განხილული მასალიდან ჩანს, საერთო-ქართველური კონსონანტური (როგორც პარმონიული, ისე არაპარმონიული) ჯგუფების უმრავლესობა ორი წევრისაგან შედგება. გვხვდება სამწევრიანი ჯგუფებიც. სამწევრიანი ჯგუფი ან პარმონიული (**ს₁ტხ*/ და მისთ.); ან შეიცავს ორწევრიან პარმონიულ ჯგუფს, როგორც ერთ-ერთ კომპონენტს (**ლტხ*/ და მისთ.¹).

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ დაუშვებელია ორი პარმონიული ჯგუფი ერთი მორფემის ფარგლებში. რამდენადაც პარმონიული ჯგუფის წევრთა რაოდენობა არ შეიძლება სამს აღემატებოდეს, არაპარმონიული ჯგუფის წევრთა მაქსიმალური რაოდენობა უნდა ოთხს უდრიდეს: მართლაც, რომელიმე ჰიპოთეტური /**ს₁ტხამ*/ (ან /**დას₁ტხ*/; შდრ. /**დას₁ტჲ*/ „დათვი“) მორფემა გახმოვანების ნულ საფეხურზე წარმოგვიდგებოდა /**ს₁ტხბ*/ (შესაბამისად /**დს₁ტხ*/) ალომორფით, სადაც კონსონანტურ ფონემათა თავმოყრა მიაღწევდა თეორიულად დასაშვებ მაქსიმუმს.

ჩვენ ხელთ არსებულ მასალაში ასეთი ოთხწევრიანი კონსონანტური ჯგუფები დადასტურებული არ არის².

III. ტიპოლოგიური პარალელები და საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემის დიალექტური მოდიფიკაციები

§ 33. ჩვენ აღეწერეთ საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა როგორც პარადიგმატული, ისე სინტაგმატური (resp. დისტრიბუციული) თვალსაზრისით.

ბუნებრივია დაისვას კითხვა:

გვ. 215 — 216; არნ. *ი ი კ ბ ა ე ა*, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 239; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 39. 177; K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 88. 116; I. A. К а н н о н. Этимологический словарь, გვ. 93 — 94.

¹ შდრ. აგრეთვე */ტპბ/* ჯგუფი ქართულში (რკბილ-ი). ამ ტიპის ჯგუფები მარკირებული უნდა ყოფილიყო საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემის თვალსაზრისითაც.

² ამ თვალსაზრისით საერთო-ქართველური არსებობად განსხვავდება ქართულისაგან. სადაც ფართოდ არის გავრცელებული მრავალწევრიანი (მათ შორის ხუთ- და ექვსწევრიანი) კონსონანტური ჯგუფები და თავკიდური სამწევრიანი ჯგუფების რიცხვი დიდად სპარბოზს ორწევრიანისას (H. Vogt, Structure phonémique, გვ. 6; თარგმანი. გვ. 6). ეს განსხვავება შედეგაა სონანტთა კლასის ლოკალიზაციისა და სონანტურ ფონემათა ერთი ნაწილის კონსონანტთა კატეგორიაში გადაარიცხვისა მარცვლოვანი ალოფონების გაუმარცვლოების გზით. რასაც ქართული ენის ისტორიის მანძილზე ჰქონდა ადგილი.

რომელ ენობრივ ჯგუფებში პოვნებს აღწერილი სისტემა უახლოეს ტიპოლოგიურ პარალელებს?

თვალის ერთი გადავლებითაც კი აშკარა ხდება, რომ საერთო-ქართველური კონსონანტიზმი „კავკასიურ“ ტიპს განეკუთვნება¹: მკვეთრ თანხმოვანთა სერიის არსებობა, სიბილანტთა (მათ შორის სიბილანტურ ხშულთა) სიმრავლე, უკანაველარული რიგის თანხმოვანთა მქონებლობა — აი ის ნიშან-თვისებანი, რომელთა ერთობლიობა ახასიათებს საერთო-ქართველურ კონსონანტურ მოდელს, როგორც „კავკასიური“ ტიპის წარმომადგენელს².

მაგრამ „კავკასიური“ ტიპის ენები და განსაკუთრებით ისინი, რომლებსაც ე. წ. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახში აერთიანებენ, მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც კონსონანტურ ფონემათა ინვენტარით, ისე დისტრიბუციული მიმართებებით. ამიტომ ინტერესს არ იქნება მოკლებული გავარკვიოთ იბერიულ-კავკასიურ ენათა რომელ ჯგუფთან აქვს ყველაზე მეტი შემხები წერტილები საერთო-ქართველურს კონსონანტური სისტემის თვალსაზრისით.

¹ შდრ. V. Polák, Contributions à la grammaire historique des langues kartvéliennes, გვ. 87. იბერიულ-კავკასიური ლინგვისტური ტიპის შესახებ ზოგადად იხ. Nils M. Holmer, Ibero-caucasian as a linguistic type: Studia linguistica, I, Lund - Copenhagen, 1947.

² ყოველი ამ ნიშან-თვისებათაგანი ცალკე აღებული წეიძლება ენათა სხვა ჯგუფებშიც დავადასტუროთ. მაგალითად, მკვეთრი თანხმოვნები გვხვდება ამერიკის, აფრიკისა და შორეული აღმოსავლეთის ბევრ აბორიგენულ ენაში (იხ. R. Jakobson, C. G. M. Fant, M. Halle, Preliminaries to speech analysis: Massachusetts Institute of Technology, Acoustics Laboratory, 1952, გვ. 23). მაგრამ ყველა ამ ნიშნის კომბინაცია, რამდენადაც ცნობილია, ამ სახით სხვაგან არსად მეორდება, თუმცა არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ამერიკის ზოგი ენის კონსონანტიზმი საერთოდ გასაოცარ მსგავსებას ანუღავენებს „კავკასიურ“ ტიპთან (იხ. T. Milewski, La comparaison des systèmes phonologiques des langues caucasiennes et américaines: Lingua Posnaniensis, V, 1955, გვ. 136 — 165. ამ შრომის ავტორთეფრატი რუსულ ენაზე იხ. კრებულში: Собщения польских ориенталистов, Москва, 1961, გვ. 74 შმდ.). აქვე უნდა გავახოთ, რომ ტერმინი „კავკასიური“ ამ შემთხვევაში იხმარება ტიპოლოგიური და არეალური (და არა გენეტური) გაგებით. ამ თვალსაზრისით, მაგალითად, ინდოევროპული ოსური (ნაწილობრივ აგრეთვე სომხური) ენის კონსონანტიზმი „კავკასიურია“ ისევე, როგორც — ქართული ან ჩაჩური ენისა. შდრ. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, Москва—Ленинград, 1949, გვ. 25, 76; G. Deeters, Gab es Nominalklassen in allen kaukasischen Sprachen?: Corolla Linguistica. Festschrift F. Sommer, Wiesbaden, 1955, გვ. 26. შდრ. აგრეთვე მისივე, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasia, fasc. 3, 1926, გვ. 43; H. Vogt, Arménien et géorgien: Handes Amsorya, Zeitschrift für armenische Philologie, Vienne, № 10 — 12, 1961, გვ. 536.

ფონემათა ინვენტარით საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა უფრო ღარიბია, ვიდრე მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა დიდი უმრავლესობის კონსონანტური სისტემები განვითარების თანამედროვე ეტაპზე. მხოლოდ ნახურ ენათა კონსონანტიზმი მოგვაგონებს ამ მხრივ ქართველურს¹.

განსახილველი საკითხის მართებული გადაწყვეტისათვის ფუნდამენტალური მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ როგორ ფონოლოგიურ ინტერპრეტაციას მივცემთ სამ სიბილანტურ რიგს, რომლებიც საერთო-ქართველურ კონსონანტურ სისტემაში ივარაუდება. თუ მივიღებთ „სამი რიგის თეორიის“ პირველ ვარიანტს (წინასიბილანტური (სისინა), შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა), უკანასიბილანტური (შიშინა)), ჩვენ წინაშე იქნება ოპოზიციათა სისტემა, რომელიც ტიპოლოგიურად აფხაზურ-ადიღურ ენათა სათანადო სისტემას ემსგავსება². თუ გავიზიარებთ „სამი რიგის თეორიის“ მეორე ვარიანტს (სისინა, შიშინა, შიშინა დამატებითი დისტინქციური ნიშან-თვისებით), პრობლემა მნიშვნელოვნად გართულდება: შიშინა, თუ შევეცდებით „სამი რიგის თეორიის“ მეორე ვარიანტის დაკონკრეტებას სხვა ენათა (პირველ რიგში მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა) ტიპოლოგიის გათვალისწინებით, აღმოჩნდება, რომ საქმე გვაქვს ფონოლოგიურ ოპოზიციათა არა ერთ, არამედ რამდენსამე სისტემასთან, რომელთაგან ერთ-ერთის არჩევა თავის მხრივ აგრეთვე დასაბუთებას მოითხოვს.

ეს სისტემებია:

(1) სისინა, შიშინა სუსტი (resp. არაგემინირებული), შიშინა ძლიერი (resp. გემინირებული)³.

¹ Arn. Tschikobawa. Die iberokaukasischen Gebirgssprachen und der heutige Stand ihrer Erforschung in Georgien: Acta Orientalia Hungarica, T. IX, Fasc. 2, 1959, გვ. 130.

² სისინ-შიშინა თანხმოვნების შესახებ აფხაზურ-ადიღურ ენებში იხ., მაგ. К. В. Ломтатидзе, К генезису одного ряда троечных спирантов в адыгских языках: Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, IV, Москва, 1953, გვ. 91 შმდ.

³ ანალოგიური სისტემა დასტურდება დაღესტნის ერთ-ერთ ენაში — უდურში (ეგვ. ჯეი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი). საერთოდ კორელაცია სიძლიერე-სისუსტის მიხედვით ამა თუ იმ სახით დამახასიათებელია დაღესტნის ენათა უმრავლესობისათვის. იხ. N. Trubetzkoy, Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der nordkaukasischen Sprachen. I. Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten der awaro-andischen Sprachen: Caucasic, fasc. 3, 1926; მისივე, Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen: Caucasic, fasc. 8, 1931. შდრ. P. Шор, К вопросу о так называемых „геминатах“ (усиленных смычных) в яфетических языках Дагестана: Язы-

(2) სისინა, შიშინა პალატალიზებული (resp. რბილი), შიშინა ველარიზებული (resp. მაგარი)¹.

(3) სისინა, შიშინა არალაბიალიზებული, შიშინა ლაბიალიზებული (ან ლაბიოველარიზებული, რაც დისტინქციურ ოპოზიციითა თვალსაზრისით არაარსებითია)².

შეიძლება თუ არა აღნიშნული სისტემებიდან გამოვიყვანოთ ისტორიულ ქართველურ ენებში დადასტურებული სისტემები?

დასმულ საკითხზე პასუხის გაცემისას გარდა სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ასპექტისა, უნდა გავითვალისწინოთ აგრეთვე აროზ-ლემის ფონეტიკური ასპექტიც.

გავარჩიოთ თითოეული სისტემა ცალ-ცალკე:

(1) სისტემა შესაძლებლობას გვაძლევს ფონეტიკური საფუძველი დაფუძნებით დასავლურ-ქართველური დიალექტებისათვის დამახასიათებელ პროცესს — /შქ/ ტიპის კონსონანტური ჯგუფების წარმოქმნას თავდაპირველი მონოფონემატური ღირებულების ერთეულების ადგილას (ქართ. შეიღ-ი: მეგრ.-ჰან. შქვით-ი: სვან. იშგჷიდ და მისთ.): შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ /შქ/ ტიპის კონსონანტური ჯგუფების ჩამოყალიბება ფონეტიკურად შეპირობებული იყო მესამე სიბილანტური რიგის თანხმოვანთა არტიკულატორული ბუნებით, ე. ი. მათი წარმოქმნის ინტენსიურობით და სიგრძით, გემინაციით, რაც თანა სდევს ძირითად, დისტინქციურ ნიშანთვისებას — ინტენსიურობას, როგორც ქარბი თვისება³.

ки Северного Кавказа и Дагестана, I, 1935. ლაკურისათვის სპეციალურად იხ. ბ. გიგინეიშვილი, ლაკური ენის კონსონანტიზმის საკითხები: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 96, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა სერია, 1963, გვ. 38 — 42, 53 — 56, 66 — 68, 69 შმდ.

¹ კორელაცია რბილი/მაგარი (არა მარტო შიშინა თანხმოვანთა ჯგუფში) დამახასიათებელია აფხაზურ-ადიღური ენებისათვის, განსაკუთრებით თანმიმდევრულად კი გატარებულია აფხაზურში. იხ. Г. С. Ахвледиани, Звуковые возможности кавказских языков. I. Принципы классификации согласных абхазского языка: Сообщения Грузинского филиала АН СССР, т. I, №1, 1940.

² კორელაცია ლაბიალიზებული/არალაბიალიზებული (არა მარტო შიშინა თანხმოვანთა ჯგუფში) დასტურდება აფხაზურ-ადიღურ ენებსა და დაღესტნის ზოგ ენაში; ყველაზე თანმიმდევრულად გატარებულია აფხაზურში. იხ. Г. С. Ахвледиани, Звуковые возможности кавказских языков, I; ქ. ლომთათიძე, აფხაზური ენის ტაპანტური დიალექტი (ლითოგრაფია), თბილისი, 1944, გვ. 16 შმდ.; მისივე, აზნაური დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ-აზნაურ დიალექტთა შორის, თბილისი, 1954, გვ. 1 შმდ.

³ შტრ. V. Polák, Contributions à la grammairie historique des langues kartvéliennes, გვ. 87; ფონემის ქარბ ბეგრით თვისებათა შესახებ იხ. R. Jakobson, C. G. M. Fant, M. Halle, Preliminaries to speech analysis, გვ. 4 — 8.

მაგრამ (1) სისტემის მიღება გვევალეებს ვივარაუდოთ, რომ ქართულში შიშინა სუსტი თანხმოვნები შეერწყნენ სისინა თანხმოვნებს. ეს კი ფონეტიკური თვალსაზრისით ნაკლებად სააღბათოა: როგორც ცნობილია, შიშინა თანხმოვნები განსხვავდებიან სისინა თანხმოვნებისაგან ნაპრალის შედარებითი სიფართოვით. მეორე მხრივ ძლიერ, ინტენსიურ არტიკულაციას ყოველთვის თან ახლავს ნაპრალის დავიწროვება. ამიტომ შედარებით მცირეა ალბათობა იმისა, რომ შიშინა სუსტი (ე. ი. ფართონაპრალიანი) თანხმოვანი დამთხვევა სისინა (ე. ი. ვიწრონაპრალიანი) თანხმოვანს. პირიქით, უფრო მოსალოდნელია, რომ ადგილი ექნება შიშინა ძლიერ (ე. ი. ვიწრონაპრალიანი) თანხმოვნის „გასისინებას“. ამგვარი სურათი ნამდვილად დასტურდება დალესტნის ენებში. მაგალითად, ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის კადაქოლოურ კილოკავში ყოველი ძლიერი შიშინა თანხმოვანი შეიცვალა შესაბამისი სისინა თანხმოვნით, ხოლო ყოველი სუსტი სისინა თანხმოვანი — შესაბამისი შიშინა თანხმოვნით¹.

(2) სისტემა აგრეთვე კარგად ეგუება ზანურ-სვანურის მონაცემებს: წინაველარული კომპონენტების განვითარება შეიძლება განვიხილოთ როგორც შედეგი ველარიზაციის ნიშან-თვისების დამოუკიდებელ ფონეზურ ერთეულებად ჩამოყალიბებისა (/ʃ/ > /შ/, /x/ > /ჟ/, /ʃ/ > /ჟ/, /x/ > /კ/ და მისთ.).

მაგრამ რამდენად მოსალოდნელია შიშინა პალატალიზებული თანხმოვნების შეცვლა სისინა თანხმოვნებით, რაც უნდა გვევარაუდნა ქართულში, თუ ამოსავლად (2) სისტემას ავირჩევდით?

რა თქმა უნდა, a priori ასეთ შესაძლებლობას ვერ გამოვრიცხავთ. და მიუხედავად ამისა, მაინც არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ პალატალიზაცია (ე. ი. იოტაცია) უფრო კარგად ეგუება შიშინა არტიკულაციას, ვიდრე — სისინა არტიკულაციას. ამიტომ უფრო სააღბათოა სისინა პალატალიზებული თანხმოვნების შეცვლა შიშინა თანხმოვნებით, ვიდრე შიშინა პალატალიზებული თანხმოვნების შეცვლა სისინა თანხმოვნებით².

¹ არნ. ჩიკობავა, ილ. ცერცვაძე, ზუნძური ენა, თბილისი, 1962, § 50. შდრ. აგრეთვე ილ. ცერცვაძე, ზუნძური ენის ანწუხური დიალექტი: იკე, II, 1948, გვ. 136 შმდ. ანალოგიური თანხმოვანთადაწვევა განხორციელდა ანდიური ქვეჯგუფის ერთ-ერთ ენაში — ახვახურში. N. Trubetzkoy, Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten der awaro-andischen Sprachen, გვ. 20 შმდ.

² შდრ. ს. ჯღენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 132 — 133. აღსანიშნავია, რომ საერთო-სლავურში ადგილი ჰქონდა სისინა სპირანტების შეცვლას სათანადო შიშინა სპირანტებით პალატა-

(3) სისტემიდან ამოსვლითაც ადვილად აიხსნებოდა /შჟ/ ტიპის თანხმოვანთკომპლექსების წარმოშობა დასავლურ-ქართველურ ლინგვისტურ არეალში. ლაბიალიზაციის საფუძველზე დეცესიური ტიპის კონსონანტური ჯგუფების ჩამოყალიბება ივარაუდება აფრიკის ზოგენაში¹.

მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო მითითებული (იხ. § 11), ქართულ /შჟ/ და /ჯჟ/ ჯგუფებს მეგრულ-ქანურში შესატყვისება /სჟუ/ და /ძჟუ/ (სვან. /სგჟუ/) ჯგუფები, მაშინ როდესაც ქართული /შ/ და /ჯ/ ფონემების შესატყვისად მეგრულ-ქანურში /შჟ/ და /ჯგ/ (სვან. /შგ/) ჯგუფებს ვადასტურებთ. ეს იმას ნიშნავს, რომ საერთო-ქართველური ფუძე-ენა მონოფონემატურ [*შ] და [*ჯ] სეგმენტებს ასხევეებს ორფონემიანი [*შჟ] და [*ჯჟ] სეგმენტებისაგან, სადაც მეორე ელემენტს ლაბიალური /*ჟ/ სონანტი ქმნის. ამგვარი განსხევეების არსებობა ნაკლებად მოსალოდნელი იქნებოდა, თუ ვივარაუდებდით, რომ მესამე სიბილანტური რიგის ფონემათა დისტინქციურ ნიშან-თვისებას ლაბიალიზებული არტიკულაცია წარმოადგენდა.

მართალია, მითითებული ფონეტიკური სიძნელენი არ წარმოადგენენ გადამწყვეტ არგუმენტს „სამი რიგის თეორიის“ მეორე ვარიანტის განხილულ ინტერპრეტაციათა წინააღმდეგ, მაგრამ მათ მაინც ანგარიში უნდა გავუწიოთ.

ახლა განვიხილოთ „სამი რიგის თეორიის“ პირველი ვარიანტის საკუთრივ ფონეტიკური მხარე.

თუ „სამი რიგის თეორიის“ პირველი ვარიანტიდან ამოვალთ, ფონეტიკურად სავსებით გასაგები იქნება ის ევოლუცია, რომელიც საერთო-ქართველურმა სიბილანტებმა განიცადეს ქართულში: სხვაობა შუასიბილანტური (სისინ-შიშინა) და წინასიბილანტური რიგის თანხმოვნებს შორის მეტად მცირეა როგორც არტიკულატორული, ისე აკუსტიკურ-პერცეპტული თვალსაზრისით და ამდენად მათი

ლიზაციის (resp. იოტაციის) შედეგად. А. Мейе, Общеславянский язык (თარგმანი ფრანგულიდან), Москва, 1951, გვ. 81 — 82.

¹ Н. В. Юшманов, Фонетические параллели африканских и яфетических языков: *Africana*, I, 1937, გვ. 28. შდრ. ს. ქლენტი, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში: ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 188; მისივე, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 138 — 140; მისივე, ქანურ-პეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 89 შმდ.; თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959, გვ. 22.

აღრევა ადგილი შესაძლებელია¹. მეორე მხრივ, ფონეტიკურად ასევე გასაგებია შუასიბილანტური რიგის თანხმოვანთა გადასვლა უკანასიბილანტურ (შიშინა) რიგში, რასაც ადგილი უნდა ჰქონოდა დასავლურ-ქართველურ არეალში.

მაგრამ რა ფონეტიკური საფუძველი შეიძლება დაეძებნოს წინაველარულ თანხმოვანთა განვითარებას თავდაპირველ შიშინა თანხმოვნებთან იმავე დასავლურ-ქართველურ არეალში?

ჩვენი ვარაუდით ეს პროცესი ორ ეტაპად უნდა ჩატარებულყო: პირველ ეტაპზე, როგორც ჩანს. ადგილი ჰქონდა ე. წ. „ჯაჰვისებრი ეპეტას“: შუასიბილანტურ თანხმოვანთა გადაწევის უკანასიბილანტურ რიგში შედეგად მოჰყვა ის, რომ თავდაპირველმა უკანასიბილანტურმა თანხმოვნებმა განივითარეს რალაც დამატებითი ნიშან-თვისება (ველარიზაცია?), რითაც ისინი დაუპირისპირდნენ მეორეულ შიშინა თანხმოვნებს². ამ გზით შენარჩუნებულ იქნა ფონოლოგიური სხვაობა მეორე და მესამე სიბილანტურ რიგებს შორის. უფრო გვიან აღნიშნული მეორეული ნიშან-თვისების საფუძველზე ჩამოყალიბდნენ დამოუკიდებელი თანხმოვნები, რომლებიც წინამდებელი შიშინა თანხმოვნების სერიისდა მიხედვით აღრევე არსებულ წინაველარულ /გ/, /ქ/ და /კ/ ფონემათა წევრები გახდნენ.

ამგვარად, ჩვენ ვიღებთ „სამი რიგის თეორიის“ პირველ ვარიანტს, როგორც ჰიპოთეზას, რომელიც საშუალებას გვაძლევს არაწინააღმდეგობრივად და ამომწურავად აღწეროთ ქართველურ ენათა შორის არსებული მიმართებანი სიბილანტურ თანხმოვანთა ჯგუფში.

როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, თუ ამ შეხედულებას გავიზიარებთ, უთუოდ იმ დასკვნამდე მივალთ, რომ საერთო-ქართველური კონსონანტიზმი ფონემური ინვენტარისა და პარადიგმატული სისტემის თვალსაზრისით უახლოეს პარალელს სწორედ აფხაზურ-ადიღურ ენობრივ სამყაროში პოვებს.

¹ აღსანიშნავია. რომ აფხაზური ენის დიალექტებშიც თავდაპირველი სისინ-შიშინა თანხმოვნები, დაცული ბზიფური დიალექტის ზოგ კილოკავში, როგორც წესი, სისინა თანხმოვნებს შეერწყა (ქ. ლ. მ. თ. თ. ი. ძე).

² ეს თავისებურება (ველარიზებული არტიკულაცია) საერთო-ქართველურ შიშინა თანხმოვნებს, შესაძლოა, აღრევე ახასიათებდათ როგორც დისტინქციურ ლირებულებას მოკლებული (ქარბი) ნიშან-თვისება. მას შემდეგ, რაც დასავლურ-ქართველურ არეალში თავდაპირველი სისინ-შიშინა თანხმოვნები უკან გადაწევის შედეგად შიშინა თანხმოვნებით შეიცვალა, თავდაპირველ შიშინა თანხმოვანთა ქარბი ფონეტიკური თავისებურება (ველარიზებული არტიკულაცია) ამ უკანასკნელთათვის ერთადერთ დისტინქციურ ნიშან-თვისებად გადაიქცა მეორეულ შიშინა თანხმოვნებთან მიმართებაში.

რაც შეეხება დისტრიბუციულ მიმართებებს, კერძოდ, თანხმონათა კომბინირების შესაძლებლობებს, ამ მხრივ ქართველურთან ყველაზე ახლოს ნახური და აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენები დგანან¹ (ეს სიახლოვე განსაკუთრებით ცხადი ხდება, თუ ქართველურისათვის გავითვალისწინებთ მხოლოდ იმ კონსონანტურ ჯგუფებს, რომლებიც დასტურდება ერთი მორფემის ფარგლებში გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე). დალესტნის ენებში იშვიათად ვადასტურებთ თანხმონათა იმგვარ კომბინაციებს, როგორიც დაშახასიათებელია ქართველური დიალექტებისათვის ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში.

§ 34. ფუძე-ენის დიფერენციაციის პროცესში ზემოთ აღწერილმა საერთო-ქართველურმა კონსონანტურმა მოდელმა გარკვეული მოდიფიკაციები განიცადა სხვადასხვა ქართველურ დიალექტში.

ამ მოდიფიკაციებს გზადაგზა უკვე ვეხებოდით.

ახლა შევაჯამოთ შედეგები და აღვნიშნოთ ცვლილებათა კანონზომიერებანი, რომლებიც დამახასიათებელია ცალკეული ქართველური დიალექტებისათვის.

ფონემათა ინვენტარის თვალსაზრისით ყველაზე არსებითი ხასიათის ცვლილებაა სიბილანტური ჯგუფის გამარტივება, რასაც ყველა ქართველურ დიალექტში ჰქონდა ადგილი.

პართულში შუასიბილანტური რიგი შეერწყა წინასიბილანტურს. პროცესი განხორციელდა ძირითადად პოზიციურ შეზღუდვათა გარეშე (resp. სპონტანურად)². ერთადერთი ასეთი შეზღუდვა დასტურდება ყრუ სპირანტთა სერიაში, სადაც შემოგვენახა /*ს₁/ და /*ხ/ ფონემათა თავდაპირველი დაპირისპირების კვალი /*თ/ თანხმოვნის წინ: /*ს₁თ/ > /Øთ/, /*ხთ/ > /ხთ/.

უფრო რთულად მიმდინარეობდა სიბილანტურ თანხმონათა სისტემის ტრანსფორმაცია დასავლურ-ქართველურ ლინგვისტურ არეალში.

შუასიბილანტური რიგის ფონემები აქ მეტწილად უკანასიბილანტური (შიშინა) რიგის ფონემებს შეერწყა. მაგრამ განსხვავება

¹ იხ. Alf Sommerfelt, *Études comparatives sur la caucasique du Nord-Est*: NTS, XIV, 1947; ადიღური ენებისათვის იხ. მაგ., Aert H. Kuipers, *Phoneme and morpheme in kabardian* (Janua Linguarum, VIII, 1962, გვ. 28 შმდ); იხ. აგრეთვე H. Vogt, *Dictionnaire de la langue oubykh*, Oslo, 1963, გვ. 29 შმდ.

² აღნიშნულ პროცესს შედეგად მოჰყვა ზოგი ომონიმური ძირის წარმოქმნა პართულში: შდრ. პართ. უ-წყ-ი-ს, მეგრ. ო-რწყ-ე(6) „ხედავს, უყურებს“, კან. ო-წყ-ი-ნ „იდ“. სვან. ხ-ო-მყ-ი-ი „იდ“. (ს.-ქართველ. *წყ-), მაგრამ პართ. ი-წყ-ე-ბ-ს, ნეგრ. ი-კყ-ან-ს, კან. გე-ბ-ო-კყ-ი „დავიწყე“ (ს.-ქართველ. *წყ-ე) და მისთ.

ამ ორ ფონემურ რიგს შორის უკვალოდ არ გამქრალა: თავდაპირველმა უკანასიბილანტურმა ფონემებმა განივითარეს რალაც ახალი დისტინქციური ნიშანთვისება (ალბათ ველარიზაცია), რის საფუძველზედაც მომდევნო პერიოდში წინაველარული თანხმოვნების შემცველი კონსონანტური ჯგუფები (/შქ/, /ჯგ/ და მისთ.) ჩამოყალიბდა¹.

ამავე დროს, არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ეს ერთიანი (ზოგადს ხაზებში) პროცესი დეტალებში თვალსაჩინოდ განსხვავებული აღმოჩნდა დასავლურ-ქართველური არეალის სხვადასხვა უბანში: ზანურში ცვლილება არსებითად სპონტანურ ხასიათს ატარებდა: მხოლოდ /*ხ₁/ ფონემის გარდაქმნები იყო კომბინატორულად შეპირობებული: ეს უკანასკნელი გაქრა პაუზის შემდეგ ხმოვნებისა (მაგრამ არა მარცვლოვანი სონანტების!) და /*ძ₁/ (>ზან. /ჯ/) თანხმოვნის წინ და აგრეთვე ქართულის მსგავსად, /თ/ თანხმოვნის წინ, ხოლო ყველა სხვა პოზიციაში /შ/-ს სახით წარმოგვიდგა². სვანურში კომბინატორულ ფაქტორთა როლი უფრო მკაფიოდ გამოვლინდა და არა მარტო /*ხ₁/ ფონემის, არამედ მეტ-ნაკლებად სხვა სიბილანტურ ფონემათა ტრანსფორმაციის პროცესშიც:

/*ხ₁/ > /ლ/ ანლაუტში ხმოვნებისა და /*ძ₁/ (>სვან. /ჯ/) თანხმოვნის წინ³. ყველა სხვა პოზიციაში იგივე ფონემა სვანურში /შ/-ს სახით არის წარმოდგენილი.

განვითარების ადრინდელ საფეხურზე შუასიბილანტურ ხშულთა ბედი სვანურში, როგორც ჩანს, არ განსხვავდებოდა ამავე ფონემათა ბედისაგან ზანურში: /*ძ₁/, /*ც₁/, /*წ₁/ > /ჯ/. /ჩ/, /ჭ/ ყველა პოზიციაში. უფრო გვიან სვანურში თავი იჩინა ხშვის შესუსტების ტენდენციამ, რაც გამოვლინდა სპირანტიზაციისა და სხვა ანალოგიური პროცესების სახით: კერძოდ, გარკვეულ პირობებში [ჯ] და [ჩ] აფრიკატები შეიცვალა შესაბამისად [ჟ] და [შ] სპირანტებით⁴. ჭ-მ მოგვცა /შ/ /ყ/-ს წინ, /ღ/ — /რ/ სონანტის წინ ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში, /პ/ — პაუზის შემდეგ ხმოვნის წინ და /Ø/ —

¹ უფრო გვიან /*შქტ/ > /ქტ/, /*ჯგტ/ > /გტ/ და სხვ. (იხ. ზემოთ, § 11)

² შდრ. *ს₁ ა ხ ლ > ო ხ ო რ-ი „სახლი“, *ს₁ თ ა გ ჟ > მ თ უ გ-ი „თაგვი“, *ა ს₁ > ო შ-ი „ასი“ (შდრ. სვან. დ ლ გ ჟ „თაგვი“, ა შ-ი რ „ასი“). პოზიციური შეზღუდვანი გასათვალისწინებელია შიშინა რიგის ფონემათა საფუძველზე /შქ/ ტიპის კომპლექსების წარმოქმნის შემთხვევაშიც (იხ. ზემოთ, § 11).

³ ამჟამად პარალელურად ზანურთან, სადაც ამავე პოზიციებში /*ხ₁/ გაქრა (ალბათ შ-ს გავლით). მაგრამ განსხვავებით ზანურისაგან, სვანურში /*ხ₁/ > /შ/ /თ/-ს წინაც.

⁴ იხ. ზემოთ, § 9.

/მ/ სონანტის შემდეგ ხმოვნის წინ (მომდევნო ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელებით). აფრიკატული რეალიზაცია მან როგორც წესი /ჟ/ სონანტის წინ შეინარჩუნა¹.

თავისებური მოდიფიკაციები განიცადა სვანურში საერთო-ქართველურმა /ჭ/ ფონემამ: როგორც უკვე აღნიშნული იყო ზემოთ, განვითარების აღრინდელ საფეხურზე დასავლურ-ქართველურ არეალში თავდაპირველმა შიშინა თანხმოვნებმა (მათ შორის /ჭ/ ფონემამაც) განვითარეს მეორეული დისტინქციური ნიშან-თვისება (ალბათ, ველარიზებული არტიკულაცია), რითაც ისინი დაუპირისპირდნენ შიშინა თანამოვნებს, მიღებულს თავდაპირველი შუასიბილანტური თანხმოვნების უკან გადაწევის გზით. უფრო გვიან ველარიზებული შიშინა თანხმოვნები შეიცვალა /შქ/ ტიპის კონსონანტური ჯგუფებით. მაგრამ თუ ზანურში ეს პროცესი განხორციელდა უმნიშვნელო პოზიციური შეზღუდვებით, სვანურში ამ შეზღუდვათა ხედრი წონა უფრო დიდი იყო: კერძოდ, ზანურისაგან განსხვავებით, სვანურში ველარიზებული /ჭჃ/ ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში გაქრა /ჩ/ და /მ/ სონანტების წინ უფრო ადრე, ვიდრე მისგან /ჭჃ/ ჯგუფი ჩამოყალიბდებოდა. მის გაქრობას შედეგად მოჰყვა წინამდებელი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელება: *ს₁ა-ჭ₁რ-ე > *ლა-ჭარ-ე > ლარე „სათიბი“ (ეტიმოლოგ. „საჭრელი“); *კ₁ა-ჭმ-უნ-ე-უ- > *კ₁ა-ჭამ-უნ-ე-უ- > ხ-ა-მ-ნ-ე „აქმენს“². შდრ. საერთო-ქართველური /ჭყ₁/ (> სვან. /ჭ/) ფონემის ბედი ანალოგიურ გარემოცვაში: *ა-წ₁რ-ეჲ > *ა ჭრ-ეჲ > ა-არ-ი „წირს“.

რაც შეეხება /შქ/ ტიპის ჯგუფებს, მათ სვანურში, განსხვავებით ზანურისაგან, შემდგომი ცვლილებები განიცადეს სპირანტიზაციისა და დისიმილაციის პროცესების შედეგად: /*შქ/ > /შგ/³, /*სქ/ > /სგ/; /*ბგ/ > /*ზგ/ > /სგ/, /*ჩქ/ > /*შქ/ > /შგ/, /*ჭქ/ > /შქ/.

სისინა რიგი ზანურში, ქართულის მსგავსად, სტაბილური აღმოჩნდა. სვანურში კი ზოგიერთი ცვლილება ამ რიგის ფონემებსაც შეეხო: /*წყ/ ჯგუფი რეგულარულად შეიცვალა /სყ/ ჯგუფით

¹ როგორც ჩანს, სვანური /ჭ/ (<ს-ქართველ. /*წ₁/) სტაბილური იყო აგრეთვე რ₁-ს წინაც: შდრ. სვან. კ ი თ ხ < *ჭ ყ ი თ < /*წ₁ყრთა/ „წყრთა“. ყ-ს მეტათეზისი უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო, ვიდრე /ჭყ/ კომპლექსი შეიცვლებოდა /მყ/ კომპლექსით.

² შდრ. Г. А. Климов, Опыт реконструкции, გვ. 27, 29.

³ ანალოგიური ცვლილება განიცადა აგრეთვე სპეციფიკურად სვანურმა /*შთ/ ჯგუფმაც, რომელიც საერთო-ქართველური /*ა₁თ/ ჯგუფისაგან იყო მიღებული: /*შთ/ > /ნ₁დ/. /*ბთ/ ჯგუფი შემოგვენახა მხოლოდ /ხ/-ს წინა პოზიციაში: ჟ ზ შ თ ხ ჟ „ოთახი“ და მისთ.

სწორედ ისე, როგორც /**ჰჱ/* (</**წ₁ჱ/*)¹ ჯგუფი — /**შჱ/* ჯგუფით. გარკვეულ პერიოდში ადგილი უნდა ჰქონოდა /*ცხ/* და /*ხხ/* (ალბათ, აგრეთვე /*ძლ/* და /*ზლ/*) ჯგუფების თავისუფალ მონაცვლეობას (იხ. ზემოთ, § 8).

საერთო-ქართველური /**ჰ/* ფონემის ბედი განსხვავებული იყო არა მარტო დიალექტების მიხედვით, არამედ ზოგჯერ ცალკეული დიალექტის შიგნითაც: ძველი ქართული ენის „ჰაემეტ“ კილოში ეს ფონემა შემოგვენახა ყველა მისთვის დასაშვებ პოზიციაში, „ხანმეტ“ კილოში კი /*ხ/* ფონემას შეერწყა. ზანურში /**ჰ/* გაქრა, ხოლო სვანურში კომბინატორული ცვლილებანი განიცადა: ხმოვნის წინ შეერწყა /*ხ/* ფონემას, თანხმოვნის წინ ნული მოგვცა.

საერთო-ქართველური /**ჯ/* შეერწყა /*ხ/* ფონემას ჯერ კიდევ ზანურ დიალექტთა ერთიანობის ეპოქაში. ოპოზიცია /*ჰ/* — /*ხ/* დაცულია ძველ ქართულსა და სვანურში. ახალ ქართულ სალიტერატურო ენასა და დიალექტების უმრავლესობაში /*ჰ/* ფონემას იგივე ბედი ეწია, რაც ზანურში.

მრავალფეროვან სურათს იძლევა არაპარმონიული კონსონანტური ჯგუფების ცვალებადობა ქართველურ ენებში.

ძველ ქართულში ამგვარი ჯგუფები მეტწილად პირვანდელი სახით არის წარმოდგენილი. ზოგ ცვლილებას მაინც ვადასტურებთ: „მძიმე“ /**დთხ/* ჯგუფი გამარტივდა თავკიდური /**ლ-ს* დაკარგვით (*დთხელ- > თხელ-); დეცესიური, მაგრამ არაპარმონიური /**დჯ/* ჯგუფი შეიცვალა პარმონიური /*თხ/* ჯგუფით (*დჯა > თხა)². ერთ შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა მეტათეზისს: *ექს₁ტ- > ექუს-ი³.

ზანური შემთხვევათა უმრავლესობაში არაპარმონიული ჯგუფების სუპერაციას ახდენს. სუპერაცია სხვადასხვა გზით ხორციელდება:

(1) ანაბტიქსური ხმოვნის ფონოლოგიზაცია:

/**ტფ/* > /**ტბ/* > /*ტუბ/* || /*ტიბ/* (ძვ. ქართ. ტფილ-ი, მეგრ. ტიბუ, ქან. ტუბუ).

/**ტბ/* > /*ტობ* (ტიბ) (ქართ. ტბა, მეგრ. ტობა, ქან. ტობა || ტიბა).

/**კპ/* > /*კიპ/* (ქართ. კბილ ი, მეგრ. -ქან. კიპირ-ი)

/**დთხ/* > /*თუთხ/* || /*თითხ/* (*დთხელ- > ქან. თუთხუ, მეგრ. თხითხუ „თხელი“).

¹ სათანადო მაგალითების უკონკრეტო გამო ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ როგორი იყო საერთო-ქართველური /**ჰჱ/* ჯგუფის ბედი სვანურში.

² იგივე პროცესი განიხილეს ზანურშიც.

³ /**ს₁/* > /*ს/* გადასვლა არ იყო დამოკიდებული კონსონანტურ ჯგუფებზე.

/ჩჩ/ > /ჩუჩქ/ || /ჩჩქ/ (ძვ. ქართ. ჩჩლ-ი, ქან. ჩუჩქუ, მეგრ. ჩჩჩქუ¹).

(2) არაპომოგენური ჯგუფის შეცვლა პომოგენურით:

/ჭდ/ > /ხთ/ (ძვ. ქართ. გარდამო-ვდ-ა ქან. მო-ხთ-უ, მეგრ. ნო-რთ-უ „მოვიდა“).

/ღღ/ > /თხ/ (*ღღა > თხა, როგორც ქართულში; შდრ. სვან. ღაჰ-ვლ „თხა“).

(3) ჯგუფის გამარტივება პირველი წევრის დაკარგვით:

/ჭშ/ > /ჭშქ/ > /შქ/ (ძვ. ქართ. ნაწშირ-ი, მეგრ.-ქან. ნოშ-ქერ-ი).

/ჭქს₁/ > /შ/ (*ექს₁ტ- > *აშვ-ი > ქან. აშ-ი || ანშ-ი, მეგრ. ამშვ-ი -ექსისი“).

ზოგი არადეცესიური კომპლექსი ზანურში სტაბილური აღმოჩნდა: ქანურმა დღემდე შემოგვინახა /გზ/ ჯგუფი: ქან. გზა „გზა“, გზალ-უ „წავიდა, გაემგზავრა“ (შდრ. მეგრ. ო-რზ-ოლ-ი „საგ-ნალი“ და მისთ²).

/ჭც₁/ > ზან. /ხჩ/ (ძვ. ქართ. მცე, ქან. ხჩე || ქჩე, მეგრ. ჩე „თეთრი“³).

/ჭქს₁/ ჯგუფი ანლაუტში გამარტივდა და /შ/-ს სახით წარმოგვიდგა. ხმოვნის მომდევნო პოზიციაში /ჭქს₁/ > /ჭშ/⁴, საიდანაც პივილეთ მეგრული /რშ/ (შდრ. ძვ. ქართ. ვს-ენ-ეზ-ა, მეგრ. შინ-აფ-ა, ქან. შინ-ა; შდრ. აგრეთვე სვან. ლი-რშჷნ-ი „ხსენება, მოგონება“)⁵.

სვანურში უნდა გაეარჩიოთ თანხმოვანთკომპლექსების ცვლილებანი პაუზის შემდეგ და ინლაუტში.

¹ მეგრ. თხითხუ < *თითხუ, ჩჩჩქუ < *ჩჩქუ სწორედ ისე, როგორც ცხაცხვი < ცაცხვი და მისთ. იხ. ტ. გუდავა, ხმაბაძვის ერთი სახეობა მეგრულში: ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XVI სამეცნიერო სესია 1958 წლის 10 — 11 ნოემბერს, თეზისები, გვ. 16.

² მეგრულში ველარული /გ/. /ქ/ და /ხ/ ფონემები რეგულარულად შეიცვალა /რ/ ფონემით თანხმოვნების წინ.

³ გადასვლა /ჭჭ/ > /ხ/ და /ჭც₁/ > /ჩ/ განხორციელდა კომპლექსებისაგან და-ნოუციდებლად.

⁴ თანამედროვე ქანურში ადგილი აქვს ზ-ს თავისუფალ მონაცვლეობას ქსთან ჩ თანხმოვნის (აგრეთვე ც-ს) წინ. მეგრულში ზ-საგან მომდინარე რ, რო-გორც წესი, დაიკარგა ანლაუტში; შდრ. მო-რჩ-ე (< *მო-ჩჩ-ე) „მოთეთრო“.

⁵ გადასვლა /ჭჭ/ > /ხ/ და /ჭს₁/ > /შ/ განხორციელდა კომპლექსებისაგან დამოუკიდებლად.

⁶ რშოზ- ფუძე სვანურში შესულია მეგრულიდან, რაზედაც მიუთითებს რაილებული ზ-საგან შ-ს წინ.

პაუზის შემდეგ კონსონანტური ჯგუფების დაძლევის ძირითად საშუალებას სვანურში წარმოადგენს ანაპტიქსური ხმოვანი ფონემის ჩამოყალიბება. ამგვარი მეორეული ხმოვნის ტემბრი როგორც წესი შეპირობებულია მომდევნო მარცვლის ხმოვნის ტემბრით. გარკვეულ პირობებში ანალოგიური პროცესი ხორციელდება დეცესიური ტიპის ჯგუფებშიც:

*ტუ-ელ- > *ტბ-ელ- > ტემ-ელ-ი „თბილი“¹.

*ყბა > *ყაბა > ყაბ „წვერი“ (ეტიმოლოგ. „ყბა“).

*ჯდ-ენ-ი > ჯედ-ენ-ი „მოდის“² (შდრ. ძვ. ქართ. გარდამო-ჯდ-ებ-ი-ს).

*სგდ-ენ-ი > *სდ-ენ-ი > სედ-ენ-ი (> სედ-ნ-ი) „რჩება“³. (შდრ. ძვ. ქართ. და-შთ-ებ-ი-ს, ჰან. სქულ-უ-ნ, მეგრ. სქიდ-უ-ნ). ს.-ქართველ. /*შედ/).

თავკიდური /*ს₁თქ/ ჯგუფი გამარტივდა: *ს₁თქჷ- > *შთქჷ- > *შქჷ- > *სქჷ- > სგჷ-; ი-სგჷ-ჲ „თქვენი“, სგჲ „თქვენ“⁴. შდრ. /*ს₁თხ/ ჯგუფი, რომელსაც გამარტივების პროცესი არ შეხებია; *ს₁თხარ- > შთხარ- „თხრა“. *ოს₁თხჷ- > ოშოშთხჷ „ოთხი“.

დეცესიური ტიპის თავკიდური ჯგუფებში ხმოვანი ვითარდება; როგორც ჩანს, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც საქმე გვაქვს ლიამარცვლიან ფუძეებთან:

*დღე > *დეღე > დედ „დღე“ (მეორეული პრეფიქსით ლა-დედ).

*დჯა > *დაჯა > დაჯ- „თხა“. (მეორეული სუფიქსით დაჯ-გლ; მრ. რ. ბზ. დაჯ-მარ).

შდრ. აგრეთვე *ს₁თხილ > *შთხი > შდიხ „თხილი“.

ინლაუტში აქცესიური ჯგუფები მარტივდება პირველი წევრის გაქრობის შედეგად, რასაც თანა სდევს წინამდგომელი ხმოვნის საკომპენსაციო დაგრძელება:

*ნა-გზ-ეჷ/-აჷ- > ნწჷ „ქვალი“ („ნავალი“), *ლი-გზ-ეჲ > ლწ-ზ-ი „წასვლა“ (შდრ. ჰან. ი-გზალ-უ „წავიდა“ და მისთ.).

*მც₁ეჲ-ჲ > *მჩეჲ > მეჩი „მოხუცი“ (ეტიმოლოგიურად „თეთრი,

¹ დატულია ლენტეხურში. სხვა დიალექტებში სინკოპის შედეგად მივიღეთ ტე ბ-დ-ი ფორმა.

² დატულია ლენტეხურში. სხვა დიალექტებში სინკოპის შედეგად ჯე დ-ენ-ი > ჯედ-ნ-ი.

³ უკანასკნელ მაგალითში ხმოვნის გაჩენას წინ უსწრებდა თავკიდური /სგდ/ ჯგუფის გამარტივება /გ/-ს დნკარგვის გზით. იგივე /სგდ/ ჯგუფი ინლაუტში შენარჩუნებულია, როდესაც ხმოვნის მეორეული სინკოპის შედეგად არის მიღებული: ბზ. ლი-ის-გ-დ-ი „ყურება“, ხ-ო-ის-გ-დ-ი „ყურებს“; შდრ. ნ. უწყვეტ-ხ-ო-ის-გ-ი-დ-და „ყურებდა“.

⁴ შდრ. თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი, გვ. 30 — 31.

პლარა“; შდრ. ძვ. ქართ. მცე, ქან. ხრე „თეთრი“, მეგრ. ჩე „id.“). შდრ. ზემოთ განხილული მაგალითები: *ს₁ა-ჰრ-ე > ლწრე „სათიბი“, *ჰ-ა-ჰმ-უნ-უჟ- > ხ-ა-მ-ნ-ე „აქმევს“.

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ სვანურში /ჰრ/ და /ჰმ/ ჯგუფები არათავიკიდურ პოზიციაში ისევე იქცევიან, როგორც არა-პარამონიული კონსონანტური ჯგუფები.

სვანურში ზოგჯერ აღგილი ჰქონდა პარამონიული ჯგუფების გამარტივებასაც. ეს იყო ჯგუფები, შემდგარი დენტალური და წინა-ველარული თანხმოვნებისაგან: ლწ-ქჟ-ნსგ < *ლი-თქჟ-ნსგ „თქმა“, კამგლ < *ტკამგლ (?) „მტკაველი“, ლგ-გ < *ლ-დგ-აჟ (?) „ღვას“ (შდრ. ზემოთ, § 23).

ზანურისა და, განსაკუთრებით, სვანურის ისტორიაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თანხმოვანთა პალატალიზაცია-ასიბილაციის პროცესებს.

გარდა /ჩ/ სონანტის უმარცვლო ვარიანტისა, ზანურში პალატალიზაცია-ასიბილაცია განიცადა აგრეთვე სახელური ფუძის ბოლოკიდურმა [ღ] თანხმოვანმა ხმოვნის შემდეგ სუფიქსისეული [ი] ელემენტის გავლენით. აღნიშნული პროცესის შედეგად /ღ/ ფონემის პალატალიზებული ალოფონი /ჯ/ ფონემის წვერი გახდა:

*ღარღად-ღ > *ღორღოდ-ი > ქან. ღორღოჯ-ი, მეგრ. ღორღონჯ-ი „ბატი“ (ძვ. ქართ. ღერღედ-ი, სვან. ღარღანდ).

*ჯედ-ღ > ხინჯ-ი „ხიდი“¹.

პალატალიზაცია-ასიბილაციის პროცესი სვანურში წინაველარული რიგის თანხმოვნებს შეეხო: მომდევნო პალატალური (მათ შორის უმლაუტის შედეგად მიღებული [წ], [ჩ], [ჟ]) ხმოვნების გავლენით /გ/, /ქ/, /კ/ ფონემათა ალოფონები პალატალიზაცია-ასიბილაციის გზით შესაბამისად /ჯ/, /ჩ/, /პ/ ფონემათა წვერები გახდნენ: *კაჩ-ი > *კაშ-ი > ქანშ „ქმარი“ (ეტიმოლოგიურად „კაცი“), *ქჟე > *ჩჟე > ჩუ „ქვე“, *ეგე > *ეჯე > ეჯა „ის“ (ბოლოკიდური ე > ა ალა „ეს“) ნაცვალსახელის ბოლოკიდური ხმოვნის გავლენით).

მრავალრიცხოვანი გამონაკლისები ამ წესიდან ფორმათა პარადიგმატული გასწორებით აიხსნება (იხ. ზემოთ, § 14 — 15).

ზანურისათვის ნიშანდობლივ კომბინატორულ პროცესს წარმოადგენს მეღერი თანხმოვნების დაყრუება პაუზის წინ²: *შქჟიდ >

¹ პროცესი არ ხორციელდებოდა, როდესაც სათანადო მორფო სიბილანტური ჯგუფის თანხმოვანს შეიცავდა: შდრ. ქან. მკკუდ-ი, მეგრ. კკიდ-ი „მკაიდი“ (და არა *მკკუჯ-ი, *კკიჯ-ი!).

² ამავნე მოვლენას აღგილი აქვს ყრუ თანხმოვნების წინაც (როგორც წესი მორფების მიჯნაზე).

> შეკით-„შედი“; *თიბ>თიფ „ბალახი“ (შდრ. ქართ. თიფ-ა; თიბ-აგ-ს) და სხვ¹.

დასასრულს, უნდა განვიხილოთ დისტანციური კომბინატორული პროცესები, რომლებმაც არსებითი როლი შეასრულეს ქართველურ ენათა (პირველ რიგში ქართულისა და მეგრულ-ქანურის) ისტორიული სახის ჩამოყალიბებაში.

დისტანციურ კომბინატორულ ცვლილებათა ძირითად სახეობას უძველესი პერიოდის (მწერლობამდელ) ქართულში წარმოადგენს რეგრესული ასიმილაცია მელერობა-სიყრუის მიხედვით: თავიკიდური მელერი თანხმოვანი იცვლება იმავე ლოკალური რიგის ყრუ თანხმოვნით მისგან ერთი ან ორი ფონემით დაშორებული ინლაუტიკულში ყრუ თანხმოვნის გავლენით. გამთიშველი ფონემები განეკუთვნება ხმოვანთა ან სონანტთა კლასს.

ამგვარ ასიმილაციას ადგილი აქვს ყოველთვის, როდესაც:

(1) ორივე თანხმოვანი შედის სიბილანტური ჯგუფის ერთსა და იმავე ლოკალურ რიგში:

*ზახსლ->სისხლ-ი

*ძაცხჷ>ცაცხე-ი.

*ძ₁ეც₁ხლ->*ძეცხლ->ცეცხლ-ი.

*ზაშჷ- (resp. *ზაშჷ-)*>შაშე-ი.

(2) პირველი თანხმოვანი არის ანტერიორული მელერი, ხოლო მეორე — უკანაველარული ყრუ ხშული ან სპირანტი:

*ბერჷ->ფერჷ-ი.

*ღჷა->თიჷა.

*ძ₁ახე->*ძიხე->ციხე- (შდრ. მეგრ.-ქან. ჯიხა „ციხე“)².

ასიმილაცია არ ხდება, როდესაც ორივე თანხმოვანი დენტალური რიგისაა და ერთმანეთისაგან ხმოვნით არის გათიშული:

*დას₁ტჷ->*დათჷ- (ძვ. ქართ. დათუ-ი). ანალოგიურ სიტუაციაში ასიმილაციას აქვს ადგილი, თუ თანხმოვნები /წ/ სონანტით არიან

¹ უფრო გვიან ანალოგიურმა პროცესმა თავი იჩინა ქართულშიც. სვანური, ისევე როგორც ძველი ქართული, არქაულ ვითარებას ინარჩუნებს.

² საერთო-ქართველურში არ დასტურდება სხვადასხვა ლოკალური რიგის ორი სიბილანტური თანხმოვანი ერთი და იმავე მორფის ფარგლებში. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ /ზაშჷ/ (resp. /ზაშჷ/) რელიზდებოდა როგორც [*ჷაშჷ], სადაც [*ჷ] წარმოადგენდა /ზ/ ან /ზ₁/ ფონემის პოზიციურ ალოფონს. თუ დავუშვებთ, რომ საერთო-ქართველურ კონსონანტურ სისტემაში არსებობდა /ჷ/ როგორც დამოუკიდებელი ფონემა, მაშინ უნდა აღვადგინოთ არქეტიპი /ჷაშჷ/.

³ ახსნა ეკუთვნის არნ. ჩიკობავას. შდრ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 150.

გათიშული: *დჷს₁თე- > *დჷთე- > თჷთე (ძვ. ქართ. თჷთე > თთუე).

ზანურ დიალექტებში თანხმოვანთა დისტანციური რეგრესული ასიმილაცია მელერობა-სიყრუის მიხედვით, როგორც ჩანს, მხოლოდ მაშინ ხორციელდებოდა, როდესაც ორივე თანხმოვანი დენტალური რიგის წევრი იყო. ამასთანავე მნიშვნელობა არა ჰქონდა, ფონემათა რომელ კლასს განეკუთვნებოდა გამთიშველი ელემენტი — ხმოვანთა კლასს, თუ სონანტთა კლასს:

*დოთჷ-ი > მეგრ. თუნთ-ი, ჰან. მთუთ-ი „დათვი“.

*დუთა > მეგრ.-ჰან. თუთა „მთვარე, თვე“.

შდრ. მეორე მხრივ:

მეგრ.-ჰან. დიხა „მიწა“ — ძვ. ქართ. თიჯა (< *დჯა).

მეგრ. ზისხირ-ი — ქართ. სისხლ-ი (< *ზახლ-).

მეგრ. ზესქე-ი. ჰან. შხესქუ — ქართ. შაშე-ი (< *ზაშჷ-). მეგრ.-ჰან. ჯიხა — ქართ. ციხე (< *ძიხე < *ძ₁ახე) და მისთ.

ამგვარ პირობებში თავკიდური თანხმოვანი ზანურ დიალექტებში ინარჩუნებს მელერობას, იმ დროს როდესაც ქართულში ასიმილირებული ფორმები დასტურდება.

სვანური ყველა შემთხვევაში ინარჩუნებს თავკიდურ მელერ თანხმოვანს. შდრ.: სვან. (უშგ.) ბჰრჯ „ნაბიჯი“ (ძვ. ქართ. ფერჯ-ი), დშშდჷ „დათვი“, დოშდ-ულ „მთვარე“, დგთხელ „თხელი“, ზისხ „სისხლი“, ზესხ-რა „ცაცხვი“, ჟიშხ-ე „ლაფერთხა“ (შდრ. ქართ. ციცხე-ი).

უფრო ნიშანდობლივია ზანურისათვის დისტანციური დისიმილაციის მოვლენები, კერძოდ, დისიმილაციური დესიბილაცია: თავკიდური მელერი სიბილანტური ხშული განიცდის დესიბილაციას ინლაუტის ყრუ სიბილანტური ხშულის გავლენით:

*ძ₁ეც₁ხლ- > *ჯაჩხრ- > მეგრ. დაჩხირ-ი, ჰან. დაჩხურ-ი „ცეცხლი“.

*ძაცხჷ- > *ძოცხუ- > ჰან. ღუცხუ¹ „ცაცხვი“.

ეს პროცესი, როგორც ჩანს, საერთო-ზანურია.

უფრო გვიანდელი, აშკარად დიალექტური ხასიათი აქვს დისიმილაციას ინლაუტისეული მკვეთრი სიბილანტის გავლენით:

*ჯიმჰჷ > ჰან. დიმჰჷ „ქიანჰველა“ (ძვ. ქართ. ჯინჰველ-ი).

*ჯი(ნ)ჰკიჯ-ი > ჰან. დიჰკიჯ-ი „ქინჰარი“ (ქართ. დიალექტ. ჯინჰარი-ი).

ანალოგიურ მოვლენას მეგრულის კილოკავებიდან მხოლოდ სა-

¹ შდრ. აგრეთვე ჰან. და ძ-ი < *ძაძე-ი (შდრ. ძვ. ქართ. ძეძუ-ი) „ეკალი“, სადაც დისიმილაცია განხორციელდა ინლაუტის მელერი სიბილანტის გავლენით.

მურზაყანულში ვადასტურებთ: დაჰე-ი < ჯაჰე-ი¹ (შესულია ქართულიდან).

აღწერილი ცვლილებების შედეგად მივიღეთ ისტორიულად დამოწმებულ ქართველურ ენათა კონსონანტური სისტემები, რომლებიც ფონემათა ინვენტარისა და პარადიგმატულ მიმართებათა თვალსაზრისით დღესაც გასაოცარ სიახლოვეს ინარჩუნებენ ერთმანეთთან, მაგრამ ამავე დროს თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ფონემათა დისტრიბუციული მიმართებების თვალსაზრისით.

¹ შდრ. გ. როგაეა. ჯაჰე-ფუჟის აგებულებისათვის: აფიაზეთის ენის. ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, XXIV, სოხუმი, 1951.

შემოკლებათა განმარტება

ათინ.—ათინური	ლხმ.—ლახამელური
ანდ.—ანდიური	მალყარ.—მალყარული
არჩიბ.—არჩიბული	მეგრ.—მეგრული
აფხ.—აფხაზური	მუნჯან.—მუნჯანური
აბ.—აბალი	5. უწყვეტ.—ნამყო უწყვეტელი
ბაგვალ.—ბაგვალური	ოს.—ოსური
ბაცბ.—ბაცბური	პამირ.—პამირული
ბეჩ.—ბეჩოური	პოლონ.—პოლონური
ბხ.—ბალსხემოური	რუს.—რუსული
ბქვ.—ბალსქვემოური	სვან.—სვანური
გოთ.—გოთური	სკრ.—სანსკრიტი
გურ.—გურული	სომხ.—სომხური
დასავლ.—დასავლური	სპარს.—სპარსული
დილაქტ.—დილაქტური	ს.—ქართველ.—საერთო-ქართველური
ხან.—ხანური	უკრ.—უკრაინული
ხ.-გერმ.—ხემოგერმანული	უშგ.—უშგული
ხსვ.—ხემოსვანური	ქართ.—ქართული
იახლელ.—იახლელაშური	ჩან.—ჩანური
ი.-ე.—ინდოევროპული	ჩბხ.—ჩუბხევეური
ინგლის.—ინგლისური	ძვ.—ძველი
ირან.—ირანული	კან.—კანური
ლათინ.—ლათინური	ხოფ.—ხოფური
ლარ.—ლენტეხური	ხუნდ.—ხუნდური
ლშ.—ლანური	

ენიკიკიპი ბოამბე—ენიკი. ისტორიისა და ნატურალური კულტურის ინსტიტუტის
ბოამბე. თბილისი.

იკვ.—იბერიული-კავკასიური ენათმეცნიერება. თბილისი.

საბ.—სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფილისი, 1928.

ИАН СССР —Известия Академии Наук СССР, Москва — Ленинград.

ИИАИ, СПб (Петроград) — Известия Императорской Академии Наук,
Санкт-Петербург (Петроград).

NTS — Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Oslo.

სიტყვათა საძიებელი

ქართული

აბამს 14
 აბელი 76
 აგებს 61, 86
 აგზებს 16, 98
 ათი 33
 ალაგე 76, 77
 ანწლი 29, 74
 არჩვი 40, 56
 ასი 28, 56, 76
 ასული 25, 35, 75
 აღდგა 86
 აღედგ 86
 აღმოცენება 32
 აყირო 75
 აშენებენ 16
 აშენეფს 16
 აცვამს 25
 აცმევს 25
 აცუმევს 25
 აძგერა 57
 აწედის 33
 აწოდებს 34
 აწყობს 26, 92
 აკვეფს 41

ბატყანი 18
 ბარკალი 17
 ბგერა 85
 ბერავს 14
 ბორგავს 66
 ბორგის 66
 ბრძოლა 66
 ბუტკო 18
 ბუჩქი 57

ბეკასწარ(ი) 95
 გავძეხი 84

გამოფიტვა 15
 განეტეფ 17, 100
 განეძელ 84
 გარდავქედ 21, 70
 გარდამოვქედ 100
 გარდამოცდა 100, 112
 გარდამოცდების 113
 გარდაცდა 20
 გარდაქედ 79
 გასკენა 89
 გასწრება 95
 გაფუება 15
 გაძლა 84
 გაწყდა 29
 გბოლვა 14, 61, 64, 97
 გვალვა 91
 გზა 24, 65, 97
 გიხგიხი 98
 გორავს 63
 გრძელი 25
 გრწყილი 25, 65, 70
 გუხგუხი 98
 გული 61

ღა (კავშირი) 19
 ღა 19
 დაამქუა 70
 დაბრკოლება 17
 დადვა 19
 დავდე 19
 დავფალ 15
 დაზრა 28
 დათვი 20, 22, 33, 52, 95
 დათუი 115
 დამზრალი 28
 დაფლვა 15
 დაყმედა 70

დაშთების 113
დაწკნდა 57, 87
დაკრა 40
დაკყეტილი 58
დგას 86
დედა 43
დედალი 91
დღე 19, 69, 83

ქგე 61, 64
ეხო 77
გქესი 98
გქუსი 111
გწევა 34

შაწენეფე 16
ვაწენეფთ 16
ვაშლი 39
ვატი 29, 32
ვღებ 19
ვერძი 47
ვთხარე 96
ვცქვერ 21
ვცქვიტე 21
ვკამე 44

ჯა- 24, 47
ზამთარი 24
ზარდ- 73
ზარდა 19
ზაფხული 24, 33
ზახ- 47
ზახილი 28, 70
ზე 28, 34
ზესკნელ- 34
ზესხვიში 27
ზეცა 33, 34
ზეავი 28
ზმანება 24
ზრდ-73
ზრდა 19
ზრდის 19
ზღვა 24, 88
ზღვარი 90

თაგვი 33,
თაფლი 18

თელი 74
თენება 16
თეს- 51, 52
თესაეს 51
თესლი 25, 50
თვალი 91
თთუე 20, 21, 116
თიბავს 115
თიბვა 15
თივა 115
თიჯა 20, 22, 115, 116
თრევა 20
თრობა 20
თოთე 20, 21, 116
თქუმა 92
თქუმაჲ 86
თხა 20, 99, 111, 112
თხელ- 111
თხელი 23, 100
თხოვნა 20, 84
თხრა 96
თჟთე 116

იცვამს 25
იკამს 61
იქმს 61
იწყებს 108

ქარგი 16
ქარკი 16
ქარქს 16
ქარკში 16
ქარკთან 16
ქარკ 16
ქაცები 16
ქაცი 29, 32, 56, 62, 64
ქაცის(ა) 29
ქაცს 24
ქბენა 99
ქბილი 62, 99, 111
ქვერნა 69
ქედელი 62
ქლდე 62, 64
ქუარცხლბერკი 17
ქუდი 62

ლეღწამი 38
ლეღწამი 38

მაგრობალი 61, 63
მაკლს 62
მარჯუენე 40, 56
მატლი 20
მაჩვი 40
მესმის 25
მეჩხერი 58
მზე 28
მიანოდა 33
მიეწიფა 60
მიუძღუნა 29
მეგრდი 19
მოაშთო 39
მოევან 70
მოხდა 21
მოხთა 21
მეუირცხე 64
მეკრცხე 48
მეკრცხლ- 48
მეკრცხლი 31, 85
მსხალი 24, 25, 47, 89, 91
მსხვილი 47, 89
მტკაველი 87
მცენარე 32
მძალე 25
მწერი 34, 92
მწიფე 60
მწყემსი 53
მწყერი 29, 92
მჭადი 23, 40
მკედელი 40
მჯარი 70
მკცე 29, 31, 70, 97, 112 114

ნაეზირი 70, 98, 112
ნიკაპი 15, 18, 64
ნიკარტი 20
ნისკარტი 20

ოთხი 33, 70, 96

პატარა 42
პაწია 42

პაქუა 42
პირი 15

ქლაველი 58
ქლერტული 58

რდ- 74
რცხა 32

ს- 94
საბრცე 17
საგსვალი 99
საგუსალი 99
საეარცხელი 84
საეარძელი 25, 47
საზღვარი 90
სამი 24, 35, 50
საქათმე 33
საქმეს 16
საქრელი 41
სახლი 33
საქსარი 98
სეამს 29
სენი 29
სთავს 33
სთუ- 95
სთუელი 36, 95
სივლტოლა 20
სიხმარი 24
სიშმილი 53
სისხლი 24, 26, 89, 115, 116
სიყმილი 70
სიძე 33
სკა 89
სკვინა 60, 89
სტკენა 95
სძე 31, 100
სხვა 89
სჯობს 40

ტბა 17, 100, 111
ტკბილი 101
ტილი 37
ტრედი 20, 21
ტფილი 16, 20, 100, 111
ტყე 20, 84
ტყეზა 23
ტყეზა 23

უბე 15
 უბერავს 14
 უკუანახსენელი 35
 უპე 15
 უჩნს 40
 უცბად 66
 უცები 66
 უცკირა 87
 უწყის 26, 48, 53, 84, 108

უფოცი 16, 17, 22, 115, 116
 უირტვი 18
 უიჩხი 58
 ურენა 18
 ურთე 18
 ურიალი 18
 ურცხილ- 17
 ურცხილი 16, 18, 25
 უს- 94
 უფილი 15
 უფრი 15
 უფუტკარი 16, 18, 87
 უჭვილი 86
 ფშალა 94
 ფა 83

ქათამი 19, 61, 63
 ქარი 13
 ქვა 62
 ქვისლი 29, 63
 ქსოვს 99
 ქუე 61, 63, 92
 ქუესენელი 35
 ქუეყანა 34
 ქუინ- 61, 64

ღერღედი 21, 69, 114
 ღებვა 39
 ღვიზო 91
 ღვიძლი 71
 ღმერთი 20, 69
 ღორ 69

ქანა 70
 ყბა 15, 70, 99
 ყვარობს 16
 ყველი 70

შაში 41, 42, 115, 116
 შენ 43
 შენი 39, 56
 შეშა 43
 შეხვედრა 70
 შეჰხვდა 70
 შეუელ- 60
 შეული 40
 შილი 20, 39, 57, 104
 შიმშილი 53
 შტვენა 95
 შუა 40
 შხაპუნი 58
 შხეფი 58
 შხუილი 58

ჩემი 40
 ჩეჩქავს 88
 ჩვენ 57
 ჩენი 40
 ჩირი 13
 ჩქარი 57
 ჩქმეტა 57
 ჩჩუილი 40, 98
 ჩჩული 112
 ჩხვეილი 58
 ჩხლეტა 58
 ჩხიბვა 58, 85
 ჩხიკვი 39, 58
 ჩხირი 58, 59
 ჩხრიალი 58
 ჩხუბი 58

ც- 66
 ცა 25
 ცარცეავს 73
 ცაცხვი 25, 26, 27, 34, 47, 84, 112, 115
 ცბიერი 66
 ცებ- 67
 ცეთ- 66
 ცემა 66
 ცეცხლი 33, 34, 115
 ცთ- 66
 ცთობა 66
 ციცქნა 87
 ციცხვი 31, 33, 34, 47, 116
 ციხე- 115
 ციხე, 70, 116

აქელი 25, 25
 აქოლი 32, 37
 ატემლი 65
 ატრის 25
 ატუცხვათი 27
 ატერა 57, 87
 ატეტი 21, 57
 ატელი 70
 ატიმ- 85
 ატინი 29, 85
 ატრა 29, 58

ძარცვავს 73
 ძარცუ- 73
 ძალი 29, 69
 ძაგრა 57, 87
 ძგიდუ 58, 87
 ძეს 25
 ძელი 29
 ძეს 25
 ძეძუი 26, 27, 116
 ძელი 29
 ძა 29
 ძოვს 29
 ძრცუ- 73

წაბლი 33
 წამალი 38
 წარეჭადე 21
 წარუძედუ 85
 წარუძედანა 84
 წარჯდა 70
 წელი 26
 წერს 34
 წევს 29
 წვეთი 65
 წველის 30
 წვერი 28
 წიალჯდა 21
 წიდა 53
 წით- 53
 წითელ- 53, 54
 წითელი 48
 წილი 42
 წიფ- 60
 წიფელი 25, 48

წეალა 57
 წრეტა 23
 წული 30, 37
 წყ- 92
 წყალ- 91
 წყალი 91
 წყალობა 91
 წყარო 91
 წყედ- 48
 წყვეტა 23
 წყრთა 20, 65
 წყუედ- 48
 წყუედა 23, 85

ჭამ- 43, 44
 კამა 41
 კერ- 60
 კერამი 54
 კეპკავს 88
 კინკარი 41
 კირისუფალი 53
 კეუა 57
 კრა 41
 კური 40
 კყივილი 58
 კყლუტა 58, 59, 85

ხარ 80
 ხუთი 70
 ხუცესი 29, 32

პელმწიფე 60
 კიდი 21
 კმელი 70
 კსენება 98, 112
 კუელა 70

ჯაკვი 40
 ჯგუფი 57
 ჯერ- 60
 ჯე- 40
 ჯინკარი 116
 ჯინკელი 41, 116
 ჯიჯგნა 88
 ჯლაბნა 58

ჭიგეს 86
 ჭყავს 70

ბერულ-ქანური

პდიცინუ 26
 აშვი 65, 98, 112
 ანში 65, 98, 112
 არდგილი 77
 აში 98, 112
 აჯგინენ 40

ბარს 14
 ბირცხა 16, 18, 25
 ბორკი 17
 ბოჩი 29, 32
 ბუა 28, 31, 33, 100
 ბურჯაფი 66
 ბუტყუჯი 16, 18, 87
 ბუცხა 16, 18, 25

ბამინგორუ 63
 გარა 85
 გებოპკი 108
 გეშვი 29
 გეცუნაფა 25
 გზა 24, 65, 112
 გიბუა 14, 61, 97
 გიობუ(6) 14
 გირძე 25
 გააკიბინუ 99
 გიობუნ 14
 გიოცონს 25
 გოკურცხუ 64
 გოკუცხუ 64
 გოლოფა 91
 გომაშინუ 98
 გოწოს 26
 გოპყორდუ 29
 გუბუმს 15, 61
 გუნძე 25
 გური 61

და 19
 დადული 91
 დაშქვიდუ 39
 დაჩხირ- 34
 დაჩხირი 33, 116
 დაჩხურ- 34
 დაჩხური 33, 116
 დაძი 26, 27, 116
 დაპკი 117
 დგუ(ნ) 86
 დიდა 43
 დიმპკუ 41, 42, 116
 დიშქა 43, 52
 დიყამს 26
 დიცხირი 24, 26, 27, 35, 50, 55, 89
 დიძლუ 84
 დიკკიჯი 41, 42
 დიხა 20, 22, 116
 დირძლუ 84
 დო 19
 დობდეი 19
 დომოკორდუ 62
 დოფხონი 70
 დოშქვიდუ 39
 დოწკონდუ 57, 87
 დოპკი 29
 დოპკირუ 40
 დოპკორუ 40
 დუსთვინუ 95
 დუსტვინუ 95
 დუცხუ 25, 26, 27, 47, 50, 84, 116
 დლა 19, 69, 83

ეზმოჯა 24
 ერცქემი 40
 ერჯი 47

3დვანკ 19

ვითი 33

ჯა 24

ხესკვი 41, 42, 116

ხისხირი 24, 26, 50, 55, 89, 116

ხო- 24, 47

ხოთონჯი 23, 24

ხულა 24, 88

ხლეა 24, 88

ხლუა 24, 88

ხლუდე 88

თანაფა 16

თას- 51, 52

თასი 25, 51

თასუმს 51

თასუნს 51

თითხუ 23, 100

თილა 74

თირუა 20

თიფ- 115

თიფი 15

თოლი 91

თორუმს 20

თოფური 18

თუთა 20, 22, 116

თუთხუ 23, 100, 111

თუნთი 20, 21, 22, 33, 52, 95, 116

თქუალა 86, 92

თხა 20, 22, 99

თხითხუ 23, 100, 111, 112

თხოტუა 96

თხუ 20, 84

თხუალა 20, 84

იგზალუ 24, 65, 97, 112, 113

იხმოჯე 24

იმტუ 20

იმხოტს 83

ინკირ- 75

ინკირი 29, 74

ირდენ 19

ირტუ 20

ისიმინს 25

იფხოტს 83

იქომს 61, 64

იქუნს 61

იჩანენ 32

იძიცუ 26

იქვენ 29

იქყანს 108

ქვენური 69

კვერცხი 55

კვინორი 69

კვინჩა 89.

კვინჩი 60, 89

კიბირი 62, 99, 111

კიდალა 62

კიდირი 19

კირდე 62, 64

კოდა 62

კოს 24

კოჩეფე 16

კოჩეფი 16

კოჩი 29, 32, 62, 64

კოჩის 24

კოჩიშ(ი) 29

კუდელი 62

კურცხ- 48

კურცხე 65

კუჩხე 31, 48, 85

კუჩხი 31, 48, 85

კუცხ- 48

ლარკემი 38

ლუბა 15

მარძვეანი 40

მასიმე(ნ) 25

მაფხა 83

მეგობონ 24

მეზმონერი 24

მეკუადერი 85

მეკოდუ 29

მხესკუ 41, 116

წოტუგი 33, 36, 109

მთუთი 20, 21, 22, 33, 52, 95, 116

მოგინჯლონუ 29, 85

მოვოგაფ 61

მოკო(ნ) 62

მოკო(რ)ლუ 62

მოტოტუ 20, 70, 100, 112

მოტოტე 112

მოხთუ 20, 21, 70, 100, 112

ბჟორა 28

ბსკა 89

ბსკვერი 40

ბტკო 87

ბტკორი 20

ბტკური 20, 84

ბუნტური 20

ბუნჩკვი 40

ბუნჩკი 40

ბევერი 86

ბჩხუ 29, 47, 89

ბცკა 89

ბცხული 24, 47, 89, 91

ბწყირი 25, 65, 70

ბკაჯი 34, 92

ბკკეში 53

ბკკირი 42

ბკკული 23, 40, 114

ბზა 83

ბხუჯი 70, 83

ბჯა 31, 33, 100

ბჯვეში 29

ნგარა 85

ნიკუ 18

ნოშკერი 70, 71, 98, 112

ნუკუ 18, 64

ოგარუ 85

ოხედი 76

ოგანს 61, 86

ოგზაუს 16, 98

ოგუბუ 97

ოთკუ 86

ოთხი 33, 70, 96

ოთხო 33, 70, 96

ომგარუ 85

ომპა 15

ომსკუ 89

ომფულუ 15

ომცკუ 89

ონთხორო 96

ონწყე 77

ონწყუნს 26, 92

ორე 80

ორხანს 98

ორხოლი 24, 97, 112

ორშუანს 99

ორცხოწი 84

ორძო 25, 47

ორძუ 25, 47

ორწყე(6) 26, 48, 53, 84, 108

ოსტვინუ 95

ოსურე 25

ოსური 25, 35, 75

ოფშვი 29

ოკოთოშვი 33

ოკოთოშვი 33

ოკომინუ 70

ოში 28, 76, 109

ოშკვიდუ 89

ოშკვიდუ 89

ოჩამუ 66

ოჩი 29, 32

ოჩხუ 32

ოცონს 25

ოცხოწი 84

ოწყენ 26, 48, 53, 84, 108

ოკვეთელა 65

ოკვეთურა 65

ოკკომუ 41

ოკკორუ 41

ოკუმარე 34

ოკუმე 34

ოხვალუ 70

ოხორო 33, 109

პიჯი 15

ჟი 28, 43

ჟირი 50

ჟური 50

რდ- 73

რდულა 19

რდუნს 19

რშვინუა 95

რჩე- 73

რჩხულა 32

რცკ- 41

რკკეში 38

სთველი 36, 95

სთოლი 89

სი 43
 სინჯა 32
 სიჯა 32
 სკა 89
 სკანი 89
 სკვ- 89
 სკულა 89
 სოფელი 55
 სტველი 95
 სტოლი 89
 სუმი 24, 35, 50
 სქა 89
 სქანი 39, 89
 სქვ- 89
 სქვერი 40
 სქიდუ(ნ) 113
 სქუაფა 89
 სქუდუნ 113
 სხული 24, 47, 89, 91

ტიბა 100, 111
 ტიბუ 16, 17, 20, 100, 111
 ტკა 20
 ტკოუ 67
 ტკუ 87
 ტობა 100, 111
 ტომბა 100
 ტორონჯი 20, 21
 ტოროჯი 20, 21
 ტუბუ 16, 17, 20, 100, 111
 ტყა 20, 84

უბა 15
 უბარს 14
 უკორენ 62
 უმა 15
 უყოუნ 70
 უშქუარი 39
 უჩაში 29, 32
 უჩქინ 40
 უჩქუ(ნ) 40
 უჯგუ(ნ) 40

ფს- 94
 ფულა 15
 ფულუა 15
 ფუნ- 15

ფუნაფა 15
 ფურაფა 15
 ფური- 19
 ფურიუნა 18
 ფურფუ 18
 ფუჯი 15
 ფქვერი 86
 ფშქველა 94
 ფხუჯი 83

ძეა 62
 ქერი 86
 ქვიშილი 29, 63
 ქიმეფჯლონუ 29, 84
 ქო 61, 92
 ქოგანბუ 15
 ქოგობუ 15
 ქოდოდგუ 86
 ქოთომი 19, 61, 63
 ქოთუმე 19, 61, 63
 ქომოხვადუ 70
 ქორმე 19
 ქუა 62
 ქუნი 61, 64
 ქჩე 112
 კგომოხვადუ 70

ლაქუა 39
 ლვინი 91
 ლეჯი 69
 ლორმოთი 20, 69
 ლორონთი 20, 69
 ლორლონჯეფი 22
 ლორლონჯი 21, 69, 114
 ლორლოჯი 69, 114
 ლორლონჯიშ(ი) 22
 ლორლოჯეფე 22
 ლორლოჯი 21, 22, 69, 114
 ლორლოჯიქ 22

შვალი 70
 ყონა 70
 ყოროფს 16

შველ- 60
 შინა 112
 შინაფა 112

ბა 40
ზონი 29
ზუზი 50
ზუნს 99
ზუფს 99
პა 40
შეკით- 115
შეკითი 20, 21, 89, 104
შხვა 89
შხუ 29, 47, 89

ჩ- 66
ჩიში 53
ჩაბა 66
ჩანს 32
ჩაჩქუფს 88
ჩაჩხა 53
ჩე 29, 31, 70, 97, 112, 114
ჩვ- 73
ჩით- 66
ჩილათ- 66
ჩილათა 66
ჩილამრე 65
ჩილამური 65
ჩილი 32
ჩილით- 66
ჩირთ- 66
ჩიჩქუ 98
ჩულეთ- 65
ჩუჩქუ 40, 98, 112
ჩქაჩქუნს 88
ჩქვა 89
ჩქიში 40
ჩქინი 40
ჩქიჩქუ 40, 98, 112
ჩქუნი 40
ჩხე 70
ჩხიკვი 39
ჩხინჯი 59
ჩხომ- 85
ჩხომი 29, 85
ჩხორო 29, 58
ჩხოროწყუ 91

ცა 25, 55
ცაიში 53
ცაშხა 25, 53

ცაჩხა 25, 53
ცაცხუ 27, 50
ციმუ 25, 55
ცირუნს 25
ცორუმს 25
ცქიცქონლა 87
ცხაცხვი 27, 112
ცხენი 55

ძგა 58, 87
ძგვ- 40
ძეწყვი 40
ძუ(ნ) 25
ძუნ 25

წვანჯი 28
წი 26
წირლუ(ნ) 23
წირიდუნს 23
წირსუფალი 53
წიფური 25, 48
წყ- 92
წყაპულუა 57
წყარი 91
წყონდა 57, 87
წორაფა 95
წორღუნ 23
წურღუნ 23
წუტა 42
წყ- 92
წყარი 91
წყირი 25, 65, 70
წყუ- 91
წყუ 91
წყურგილი 91

ჭამი 38
პანდი 23
პანჯი 23, 34, 92
პარუმს 34
პარუნს 34
პაფა 34
პეალუმს 30
პეალუნს 30
პეეთ- 65
პეეთი 65
პითა 48, 53, 54

კირსუფალი 53
 კიტა 42
 კიჲე 42
 კკადუ 40
 კკაკუნს 88
 კკვიდ- 48
 კკიდი 23, 40, 114
 კკირი 42
 კკირუა 41
 კკიკიტიკა 41, 42
 კკომ- 43, 44
 კკომუა 41
 კკორ- 60
 კკორ'რ- 48
 კკორი 60
 კკუდი 23, 40
 კკუჯი 23, 40
 კკორ- 91
 კკოროფა 91
 კკოფ- 60
 კკუბური 33
 კკუმანი 34
 კკუმე 34
 კკუმენ 34
 კკუტა 42
 კკეში 53
 კკვადილი 85
 კკვადირი 85
 კკვიდ- 48
 კკვილატა 59, 85
 კკვი'რსა 20, 31, 65
 კკოლოფუა 91
 კკოორდ- 48
 კკოორი 29, 92

ხა 83
 ხვალი 70
 ხვალუა 70
 ხინჯი 21, 114
 ხომულა 70
 ხუთ(ი) 70
 ხუთი 70
 ხუჯი 70
 ხიე 29, 32, 70, 97, 112, 114

ჯა 29
 ჯგირი 40
 ჯგოჯგირი 41, 42
 ჯგოჯგონუა 88
 ჯერ- 60
 ჯერლვი 32
 ჯეში 29
 ჯიმა 29
 ჯიხა 70, 115, 116
 ჯოლორი 29, 32, 69
 ჯობ- 43, 47
 ჯოხო 28, 70
 ჯოხო(ნ) 28, 70
 ჯოხონს 28, 70
 ჯუმა 29
 ჯუფს 29

ჰამწო 26

წვალი 70
 ცანა 70
 ცონა 70
 ცოროფა 16
 ცუმენი 70
 ცუნს 70

ხვანური

აბემ 14
 აგემ 61 86
 ათსერ 95
 ალა 64, 114
 აღწმ 44
 აღწში 51
 ანაცხ 65
 ანლეფე 33
 ანჯაცხ 65

ანჯნეჲე 70
 ანჯნად 44
 ანჯად 100
 ანჯად 20, 21, 70
 ანჯედ 79
 ანჯედ 21
 ანჯჯბ 64
 ანჯნეჲე 70
 ანჯნჯ 65

ასუ 25
ატახ 65
ალურა 90
აშგუილ 39
აშირ 28, 76, 109

აჯა 64
აჯტის 65
აჰოდ 34
პგი 77
პლოუ 33
პარი 34, 110

პაცხუნე 65
პრგი 77
პსყი 26, 92
პკი 29
პშტე 29, 30, 98

ბარკ 16, 17, 116
ბორა- 66

ბანკე 29, 30, 67, 74
ბუ 61
ბუშგუე 40
ბუი 61

დშდტ 20, 33, 52, 95, 116
დაქ- 99, 113
დაკარ 20, 99, 113
დაჯლ 20, 112, 113
დედ- 113
დეც 33, 35, 55
დოშდულ 20, 116
დგთხელ 23, 100, 116

ეშბუ 89
ეჯა 61, 64, 114

ზა 47
ზეს- 27
ზესხრა 25, 26, 47, 50, 84, 116
ზექ 43
ზი 25
ზისყ 25, 65, 70
ზისხ 24, 26, 50, 58, 89, 116
ზურანლ 56

თუ 18
თუი 18

ირდი 19
ისგა 40
ისგუ 39
ისგუე 96, 113
იშგენ 89
იშგუილ 20, 39, 104
იჩო 61, 64
იცხ 25, 47, 89
იქობანლ 66
ჩმი 44

კამელ 87, 114
კარა 15, 18, 64
კაჰდა 31
კანდა 31
კონარ 69
კოტოლ 42
კოწოლ 42
კოჰოლ 42
კოჯ 62, 64
კტახტ- 69
კტენ 69

ლადელ 19, 69, 83, 113
ლალემ 43, 44
ლაქთალირ 33
ლაცხნირ 84
ლახხტინდ 70
ლარე 41, 42, 52, 110, 114
ლან- 51, 52
ლანში 52
ლანში 51, 52
ლეჟა 62
ლერსგუენ 40
ლექტა 62
ლიბელე 13
ლიბორგელ 66
ლიბგრაგელ 66
ლიგზენე 25
ლიგძენე 25
ლიგტარანი 63
ლიდესგი 19
ლითრე 20
ლითრინე 20
ლითხელი 20, 84
ლინკტი 70
ლიპერ 18

ლირშენი 112
 ლირჩხენე 32
 ლისგდი 87, 113
 ლისერ 94
 ლისრე 95
 ლიფტე 15
 ლიფტინე 15
 ლიქდენი 66
 ლიქდუნე 66
 ლიკემ 66
 ლიშდზბ 15
 ლიშთხრი 96
 ლიშყედ 29, 30, 85
 ლიშბი 58, 85
 ლიშნი 70
 ლიყელე 70
 ლიყმე 70
 ლიყთელ 21
 ლიცხენე 84
 ლიცუმ 25
 ლიტტი 25
 ლიძგრე 57
 ლიძგტბე 58
 ლიწედ 91
 ლიჭედ 21
 ლიჯჯგბენე 88
 ლიხი 24, 52, 65, 97, 113
 ლიტტე 20
 ლიტტინსგ 86, 92, 114
 ლოხტემ 43, 44
 ლოხ'ტისანა 44
 ლოხტენე 43, 44
 ლუფხე 83
 ლგბ 114
 ლგგრე 61, 63
 ლგჯე 31, 33, 100
 ლგბ 86

მაკუ 62
 მამ- 44, 45
 მამან 32
 მამენ 32
 მერე 98
 მეტუად 62
 მენგრე 98
 მესმი 25
 მეტუშელ 29, 63

მეშხე 70
 მეჩი 29, 31, 70, 71, 97, 113
 მეჯარ 70
 მეზი 31
 მენშგუე 98
 მე(ნ)შგუე 40
 მერ 34, 39, 92
 მენტხე 83
 მენშგუე 98
 მიჟ 28
 მიშგუ 40
 მოქშალ 63
 მსყირ- 53, 92
 მურსგუენ 40
 მუფტე 15
 მუშტან 29
 მუტოდ 19
 მუტუედ 19
 მუჟირ 28
 მტ 20
 მგშვიდ 40
 მგხიმი 29, 30, 32, 85
 მგძილ 25

ნაკტშთხე 65, 69
 ნაცმუნ 25, 55
 ნაკტილ 62
 ნახე 113
 ნეცხნი 65
 ნიკრატ 20

მერსკინ 40
 მერუ 51
 მემდ 33
 მეს- 48, 65
 მორი 51

ოლან 44, 51
 ონშკად 44
 ონტედ 100
 ონჯად 15, 61, 64
 ოჯან 70

პერნტა 18
 პილ 15

შახ- 47
 ქახე 28, 70

ჟამ 28
ჟამ 28
ჟელ 29, 30, 32, 69
ჟი 28, 62
ჟიშვი 31, 32, 33, 34, 47, 116

რდ- 73

სგ- 40
სგან 96, 113
სგტე- 113
სედენი 113
სედნი 113
სემი 24, 35, 50
სოფელ 55

ტებდი 16, 17, 100, 113
ტებედი 16, 17, 100, 113
ტიშ 37
ტოშ 100
ტუბაი 100
ტყენ 20, 84

უდილ 19
უსგტა 65, 98
უჭბად 66
უჭბოქიშ 66

ფეკ 86
ფირე 15
ფურ 15
ფბა 83
ფგრი 15

ქად-/ქდ- 66
ქათალ 19, 61, 63
ქანდგურნე 63
ქბ- 66
ქე- 66
ქიმ 69
ქიმო- 69
ქუნ 61
ქუნ 69
ქუნარ 64, 69
ქუნუტ 64
ქუინ 61, 64
ქუმარ 65, 69

ლარლად 69
ლარლანდ 21, 69, 114
ლერმეი 20, 69
ლერბეი 20, 69
ლტაშ 29, 32

შაბ 15, 70, 99, 113
უტილ 21
უტიუე 71

შდის 113
შდუგუტ 33, 36, 109
შთხარ- 96, 113
შიხ 70
შყაყუტ 29, 30, 32
შყედ- 48

ჩრე 32, 33
ჩომ- 32, 37, 67
ჩუ 61, 62, 63, 92, 114
ჩუ/ქტა- 63
ჩხარა 29, 30, 58, 67
ჩტაყუტილ 21
ჩტემინ 64

ცა- 25
ცაცხე 50
ცაშ 25
ცხა 18, 25

ძგერ- 58
ძულტა 24, 88
ძუჭტრა 25
ძლუტიდ 88

წედ- 91, 92
წიფრა 25, 48
წგრან 54
წგრანი 53, 54
წგრინი 53, 54

ჭაშარ 64, 69
კაშ 29, 30, 32, 62, 64, 69, 114
კაშიშ 29
კაშს 24
კემ 38
კითხ 20, 31, 65, 110
კიშხ 30, 31, 32, 48, 85

ჩაბტ 40
ჩუშ- 30, 37
კეზანდ 62

ხაბა 15
იამწმ 44
იამაბა 28
იამება 28
იასყა 26, 92
იამგერ 57, 87, 88
იაცა 70
იამჭიდი 31, 34
იანრი 80
იამწე 31, 41, 42, 44, 45, 110, 114
იამჭიდი 31
იამჭი 25
ხეწან 32
ხეჭა 34
იომსყირი 26, 48, 53, 84, 108
იომეღტ 85
იომეღტანე 29, 84
იოსგდი 113
იოსგიდდა 87, 113
იომა 29, 32
იომა 44, 45
იომჭა 29

მედნი 113
მედნი 113
კიდ 21
მეწმ 70
მეწმ 70

მეწმ- 97
მეწმტ 32, 33
მეწმი 30
მეწმ- 99
მეწმრა 31
მეწრა 31
მეწმილ 29, 30, 67
მეწმ 30
მეწმინელ 29, 30
მეწმილ 30

მეწმედ 76, 77
მეწმანდ 62
მეწმ 76, 77

მან 34
მასტუშ- 35, 75, 77
მასტიშ 25
მაცწრ 75, 77
მაცწტ 77
მანტურა 90
მეგ 33
მენწ 77
მერსკნ 40
მომედ 76

მეწრე 28
მეწგტ 39
მეწმინდ 70
მეწმინტ 33, 36, 70, 110, 113

მეგმ 61, 86
მედ- 73

მანდორი

მამ- 45

მარჩიბული

მამ- 45

მამხაური

მამგრა 19

მამგნწ 59

მამგნწ 59

მამრამ 54

მამა 75

მამვალური

მან- 45

მამბური

მერამ 54

მერმანული

Fisch 56

გომური

Fisks 56

იანდულამური

ჭირაუ 54

ინგლისური

fish 56

დათინური

piscis 56

epidus 17

მალეარული
čiginči 59
მუნჯანური
čeri 54

ოხური
arun 60
arv 35
oidar 60
ardar 60
ცეცხივო 54
ciron 54
dar- 60
weldarv 35

პოლონური
gwiazda 63
kwiat 63

რუსული
в них 65
звезда 63
ням-ням 44
цвет 63
шматъ 45

ხანსკრიტი
čipati 17

ხომხური
canouy აჩ
ciran 54
cirani 54
čanačem აჩ
kizel 98

ხპარხული
čirāč 54

უკრაინული
шматъ 45

ჩაჩნური
დეჩიგ 43

ძველი ხლავური
вън ихъ 65

ხუნძური
კამ- 45

შ ი ნ ბ ა რ ს ი

წიგნის ტყუვაობა	5
შეხვედრა	9
I. თანხმოდან ფონემათა პარადიგმატული სისტემა	11
1. სისტემის სინქრონიული აღწერა	11
2. რეკონსტრუქციის პროცედურა	14
II. კონსონანტური ჯგუფები	77
3. წინასწარი შენიშვნები	77
4. ჰარმონიული ჯგუფები	81
5. არაჰარმონიული ჯგუფები	96
III. ტოპოლოგიური ბარალებები და ხერხო-ქართველური კონსონანტური სისტემის დიალექტური მოდიფიკაციები	101
შემოკლებათა განმარტება	119
აიტყვად ხაჭიბელი	121